

Kashmir Series of Texts and Studies.

No. XLI.

THE
TANTRĀLOKA

OF
ABHINĀVAGUPTA

WITH COMMENTARY

BY

RAJĀNAKA JAYARATHA.

EDITED WITH NOTES

BY

PĀNDIT MADHUSŪDAN KAUL SHĀSTRĪ, M. A., M. O. L.

Superintendent Research Department,

JAMMU AND KASHMIR STATE,

SRINAGAR.

Published under the Authority of the Government of

His Highness Lieut.-General Mahārājā

Sir PRATĀP SINGH SĀHIB BAHĀDUR,

G. C. S. I., G. C. I. E., G. B. E., LL. D.

MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR STATE.

Volume VII (Ahnikas X, XI & XII)

BOMBAY:

PRINTED AT THE 'NIRNAYA-SAGAR' PRESS.

1924.

21 SEP 1998

LIBRARY

श्रीसोमानन्दनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसज्जीतिमागें
लब्ध्वा यत्रैव सम्यकपटिमनि घटनामीभराद्वैतवादः ।
कहमीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेश्यान्
देशोऽन्यस्मिन्नदृष्टे घुसृणविसरवत्सर्वद्वन्द्यत्वमाप ॥ १ ॥

तरत तरसा संसारार्द्धं विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुत्पृष्ठदायिनम् ॥ २ ॥

ॐ

काश्मीर-संस्कृतप्रन्थावलिः ।
ग्रन्थाङ्कः ४१

श्रीतत्त्वालोकः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्य-

श्रीजयरथकृतविवेकाभिरख्यटीकोपेतः ।

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-कश्मीरमहाराज-

श्रीप्रतापसिंहवर-प्रतिष्ठापिते

प्रलभविद्याप्रकाश-(रिसर्च) कार्यालये

तदध्यक्ष-पण्डित-मधुसूदन-कौल-शास्त्रिणा

उदिष्टकार्यालयस्थेतरपण्डितसहायेन संग्रहा,

संशोधन-पर्यायाङ्कन-विवरणादिसंस्करणोत्तरं

पाद्धात्यविद्वत्परिषत्संमताधुनिकसुगमशुद्धरीत्युपन्यासादिसंस्कौरैः परिष्कृत्य
मुम्बव्यां निर्णयसागर-नान्नि यश्वालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीतः ।

(सप्तमो भागः)

(दशमैकादशद्वादशाङ्किकानि)

संवत् १९८१ काश्मीर-श्रीनगर जैसलम्बः १९२४.
(अस्य ग्रन्थस्य सर्वे प्रकाशन-मुद्रापणाभेदिकाराः प्रोफेसरमहाराजवर्णैः
स्वायत्तीकृताः सन्ति)

(All rights reserved).

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

**Published by Pandit Madhusudan Kaul Shastri, M. A., M. O. I.,
for the Research Department,
Jammu and Kashmir State, SRINAGAR.**

5278

अथ

श्रीतत्त्वालोक-

दशमाद्विकस्थमूलश्लोकानामकाराद्यनुक्रमणिका

पृ. सं.	श्लो.सं.		पृ. सं.	श्लो.सं.
अकलेन विशेषाय १३	१३०	अन्ये तु कथयन्त्येषां १९४	२८८	
अकलौ खप्रसौषुप्ते २०३	३०३	अपरं परापरं च १८५	२७३	
अतः सङ्कलसंज्ञय ८१	१०६	अपि चास्त्येव नन्वस्तु ७३	९५	
अत एव यथा भेद १४५	२१३	अपूर्वमत्र विदितं २६	३४	
अत एव यदा येन ६५	८२	अप्रकाशं तदन्येन ३९	५२	
अत एव शिवावेश १४१	२०६	अप्रकाशः खप्रकाशात् ६२	७६	
अत एव हि मन्यन्ते १४७	२१७	अप्रकाशात्प्रकाशत्वे ८४	११५	
अतदात्मा पटो नैति २२	३०	अभिनेऽपि विवेऽन्तःस्थ १२७	१८६	
अतब्रयोदशत्वं स्यात् ९०	१२५	अर्थः प्रकाशश्चेद्रूपं २६	३५	
अतो भेदसमुलास- १४३	२१०	अर्थक्रियाकरं तच्चेत् ४८	६१	
अत्रापि न वहन्त्येताः ४१	५३	अर्थं ज्ञाता यदा यो यः ५४	६८	
अत्रापि वेद्यता नाम ११४	१६५	अर्थं प्रकाशना सेयं ३४	४५	
अथ तत्रिजमाहात्म्य- ६४	८१	अवतारो हि विज्ञानि- ९८	१३९	
अथ वेदकसंवित्ति- १७	२२	अवेद्यधर्मका भावाः २३	३१	
अधिष्ठेयसमापत्ति- १६५	२४३	अवेद्यमेव भानं हि ७४	९७	
अधुनात्र समस्तस्य ११६	१६७	अवेद्या एव ते संस्युः २१	२९	
अध्यारोपात्मकः सोऽपि ३८	५१	अवेद्यो वेद्यतारूपात् ५९	७९	
अनन्तभेदतैकैकं ९०	१२४	अव्यक्तान्ता यतोऽस्त्येषां ७५	९८	
अनवस्था तथा त्यन्यै- ५६	७१	अस्ति चातिशयः कश्चित् १३४	१९६	
अनुत्तरादिह प्रोक्तं १८९	२८१	अस्यैव सप्तकस्य ख- १२३	१७८	
अन्यं प्रति चकास्त्वैति ५०	६३	आत्मसंकल्पनिर्माणं ११४	२९०	
अन्यथा न प्रकाशरन् ४२	५५	आद्यायां तु तुटौ सर्व १४३	२०९	
अन्यशक्तिरोभावे ११३	१६२	आयेऽत्र षड्के ता देव्यः १३४	१९५	
अन्यस्था न संवित्ते १०४	१४६	आविश्येव निर्मज्जयेव ११२	१६१	
अन्याद्वेषेन वेत्येवं ६६	८४	आ शिवात्सङ्कलान्तं ये १३	१६	
अन्याधीनप्रकाशं ह्यु ८५	११६			

	पृ. सं.	श्लो.सं.		पृ. सं.	श्लो.सं.
इति पञ्च पदान्याहुः	१५७	२२९	गतागतं सुविक्षिप्तं	१७२	२५३
इति श्रीसुमतिप्रज्ञा-	१९३	२८७	गिरौ येनैष संयोग-	३५	४७
इत्यं जडेन संबन्धे	३३	४४	प्रात्यग्राहकसंवित्तौ	१३९	२०४
इत्यादि तुर्यांतीतं तु	१६३	२३९	घट एव स्वरूपेण	७३	९४
इत्येवं चोदयन्मन्त्ये	५५	६९	चतुर्दशविधस्यास्य	९२	१२९
इदं तु चिन्त्यं सकल-	६४	७९	चैत्रमैत्रादिभूतानि	१५९	२३२
उच्यते त्रिकशाल्मैक-	१	१	चैत्रेण वेदं जानामि	६६०	८३
उच्यते परिपूर्णं चेत्	६४	८०	जडेऽपि चितिरस्त्येव	९५	१३४
उदासीनस्य तस्यापि	१७८	२६३	जाग्रदादि चतुर्ङ्कं हि	१६२	२३८
उदितं विपुलं शान्तं	१७९	२६४	ज्ञानाकलस्य मानं तु	११	१४
उद्भूतपूर्णरूपोऽसौ	८२	११२	ज्ञानाकलोऽपि मन्त्रेश-९७	१३८	
उपचारः कथं नाम	३५	४८	ज्ञानशक्तिः स्वप्न उक्तः २०१	३००	
उपचारे निमित्तेन	३५	४६			
उपदेशोपदेष्टुल-	८७	११८			
एकत्रापि प्रभौ पूर्णे	२०१	२९९	तं प्रत्येव स वेदः स्यात् ५१	६६	
एतच्च सूत्रितं धात्रा	१२७	१८५	तत एव घटेऽप्येषा	१५२	२२३
एवं जलाद्यपि वदेत्	१२६	१८३	तत एवोच्यते मङ्ग-	६७	८६
एवं द्वयं द्वयं यावत्	१४०	२०५	ततो न किञ्चिद्द्वेष्यं स्यात् १८	२४	
एवं द्वितीयषड्केऽपि	१३३	११४	तत्र चैत्रे भासमाने	१६१	२३६
एवं धरादिमूलान्तं	१३६	११९	तत्र खरूपं शक्तिश्च	२०३	३०३
एवं लयाकलादीनां	१११	१५९	तत्राक्षवृत्तिमाथित्य	१९४	२८९
एवमेतद्वादीनां	११४	१६४	तत्समावेशतादात्म्ये	१८३	२७०
कलान्तं भेदयुग्मीनं	२	४	तत्समावेशनैकव्यात्	१८४	२७१
किं तत्प्रकाशतां नाम	२४	३३	तत्सम्प्रो मुख्यतो हैयं १६८	२४८	
केचिर्वेक्षा तुटि प्राप्ते १३५		११७	तथा गतविकल्पेऽपि	१३८	२०२
कोऽपि भावः प्रोज्ज्ञतीति ८८		१२१	तथा चेदं दर्शयामः	२८	३७
कलान्तु भेदन्यूनत्वे १३७		२३०	तथाचोक्तं कलटेन	१४२	२०८
कलिकेयं भवेत्संवित्	१५०	२२१	तथा तज्ज्ञातुवेद्यन्वं	५३	६७
			तथा पञ्चिधमध्वानं	६९	९०
			तथा हि गन्तुं शक्तोऽपि	३०	३९

पृ. सं. श्लो.सं.

तथा हि भासते यत्तद् १६०	२३४
तथा हि वेदता नाम १४	१९
तथा शेकाश्रसकल- ६६	८५
तदनाभासयोगे तु ७१	९२
तदप्यविदितप्रायं ५०	६४
तदस्यां सूक्ष्मसंवित्तौ १३५	११८
तरीशवेदःवेनेत्यं ७०	९१
तद्वालाद्वेद्यतायोग्य- १००	१४१
तद्वच्चकास्ति वेदत्वं ४४	५७
तभिरासाय नैतस्यां ११०	२८२
तभिर्विकल्पं प्रोदूच्छ- १३१	१११
तहि लोके कथं प्यर्थः २९	३८
तब नीलः किं न पीतः ५१	६५
तस्याः खं यद्वैचित्रं १५६	२२८
तस्यामेकः प्रमाता चेत् १५८	२३०
तां च चिद्रूपतोन्मेषं १४८	२१९
ता एव मातृमामेय- ८	८
ताहगेव शिशुः किं हि ३७	४९
तादृशा ख्ययमप्येष ४१	५४
तावत्तत्वोपभोगेन ११८	१७२
तावन्मात्रार्थसंवित्ति- ६८	८७
ताषु सन्दधतवित्तं १४४	२१२
तिरोमावोद्ग्रावौ शक्तेः ११३	१६३
तुर्यातीतपदे संस्युः ११७	२१४
तेन प्रधाने वेदेऽपि ७७	१०१
तेन मूढैर्युच्येत् १२१	१७६
तेऽपि मज्जा यदा मेयाः ८२	१११
तेवाममीषां तत्त्वानां १	२
त्रयस्यासानुसन्धिसुर्तु ११९	२१६
त्रितयाजुप्रहात्सेयं १८७	२७७
त्रिष्ठा मञ्चावसानाः स्युः १२३	१८०

पृ. सं. श्लो.सं.

त्रिभेदता मञ्चमहा- १०	१२३
दशा तस्यां समापत्ति- १८५	२७४
द्वैऽपि शृन्तिकीभूते १५०	२२०
द्वितीयं मध्यमं पङ्कं १३२	१९२
द्वितीया शिवरूपैव १४१	२०७
द्वितीयो प्राहकोळास- १३०	१०९
द्विविधश्च प्रबोधोऽस्य ९६	१३५
धरातत्त्वगताः सिद्धीः ११६	१६९
धरातत्त्वाविभेदेन ११६	१६८
धर्मा वेदलमभ्येत्य ५७	७२
न चेत कापि मुख्यत्वं २०२	३०१
नतु कमिकता काचित् १५३	२२४
न तु पाशवसांख्यीय- ११७	१७१
नतु चैत्रीयविज्ञान- १५	२०
न भावप्रहणं तेन १७५	२५९
न ह्येक एव भवति १११	२८३
नात्र योगस्य सद्गावो १८९	२७९
नान्या काचिदपेक्षास ६२	७७
निष्प्रपञ्चो निराभासः ११२	२८६
नीते मञ्चमहेशादि- ८७	११९
नीलादिवत्तथैवायं ६३	७८
न्यकृतां शक्तिमास्थाया- ११२	१६०
न्यग्रन्थकञ्चुको भाता ८१	१०७
पदं च तत्समापत्ति १७३	२५५
पाषादस्यं धरायन्त- ७७	१०२
पार्थिवत्वेऽपि नो साम्यं १०७	१५२
पूर्णतागमनौन्मुख्य- १८०	२१५
पूर्णस्य वेदताः सुका ८८	१२०

पृ. सं.	छो.सं.		पृ. सं.	छो.सं.	
प्रकाशत्वोपकारे तु	३८	५०	भेदोऽयं पाञ्चदश्यादि-	१२९	१८७
प्रकाशात्मा न तत्संविष्ट-	२३	३२	भैरवायत एव ब्राह्म	१५६	२२६
प्रबुद्धं सुप्रबुद्धं च	१६३	२४०	भोक्तैव भण्यते सोऽपि	१०३	१४६
प्रबुद्धः सुप्रबुद्धध	१६१	२३७	मञ्चास्तत्पतयः सेशाः	११२	२८५
प्रबुभुत्सुः शुद्धविद्या	११	१५	मञ्चास्तदीशाः पाषाण्ड्ये	३	५
प्रमाता खकतादात्म्य-	८२	११३	मन्वाते नेह वै किञ्चित्	१५	१३३
प्रमातृता खतञ्चल-	१८२	२६९	ममेति संविदि परं	७४	९६
प्रमातृमेयतन्मान-	१५९	२३३	मया प्रकटितः श्रीमद्	१५६	२२७
प्रमात्रन्तरसाधार-	१७१	२५२	मां द्रष्ट्यतीति नाङ्गेषु	१००	१४२
प्रयत्नवानिवाभाति	१४८	२१८	माता तदेकादशता	१०	१२६
प्रविभाव्यो न हि पृथक्	१३०	१९०	मातृमानाद्युपधिभिः	९	१०
प्रसंख्यतः प्रचयत-	१८६	२७५	मात्रायनुग्रहादाना-	१६४	२७२
प्रसंख्यानवतः कापि	१७७	२६२	मानं मञ्चेश्वराणां स्यात्	११	१६
प्रसंख्यानैकरूढानां	१६६	२४४	मानानां हि परो जीवः	८६	११७
प्रसीदतीव ममेव	१०५	१४३	माया कर्मसुलास-	१२२	१७७
प्रेर्यप्रेरकयोरेवं	३०	४१	मायातर्वे हेयरूपे	८१	१०८
प्रेर्यमाणास्तु मञ्चेशोः	११७	१७०	मुख्यानां भेदभेदानां	१०९	१५७
वाद्याभिमतभावानां	१७३	२५४	मूढवादस्तेन सिद्ध-	११२	२८४
बीजं विश्वस्य तस्मैषी	१७५	२५८	मेयं माने मातरि तत्	१८१	२६७
बीजभावोऽथाप्रहणं	१७६	२६०	मेयता सा न तत्रात्मि	८४	११४
बुद्धा नादत्त एवाशु	४६	५१	मेयोऽपरः शक्तिमांश्च	८	९
भावस्य कृपमित्युक्ते	५६	७०	यन्तु प्रहीतृतारूप-	१२५	१८२
भावस्य वेदता सैव	२०	२७	यन्तु पूर्णनवच्छिन्न-	१८८	२७८
भावस्यार्थप्रकाशात्म	१९	२५	यन्तु वाद्यतया नीलं	१६०	३३५
भूततत्वाभिधानानां	१६४	२४१	यस्वद्वैतभरोलास-	३००	२९७
भेदवन्तः खतोऽभिज्ञा-	११७	२९२	यस्वविष्णुनकरण-	१६७	१४७
भेदोपभेदगणनां	१०६	१५१	यथात्र सकले भेदः	९२	१२८
भिदो मञ्चमहेशान्ते-	१३६	१८०	यथा यथा प्रकाशेत	४३	५६
			यथा यथा हि द्वारत्वं	१४६	३१६

पृ. सं. श्लो.सं.	पृ. सं. श्लो.सं.		
यथा यथा हि न्यूनत्वं १४५	२१४	विस्पष्टं यद्वेद्यजातं १६९	२५०
यथाखमाधरौत्तर्य- ९६	१३६	वेदच्छायोऽवभासो हि १७५	२५७
यथा हि चिरदुःखार्ता: १३८	२०१	वेदतात्क्षु शो धर्मः १८	२३
यदधिष्ठेयमेवेह १५८	२३१	वेदता च खभावेन १६	२१
यदा तु तत्तद्वेद्यल- ६९	८८	वेदताजनिताः सप्त १०	१२
यदा तु मेयता पुंसः ८१	१०५	वेदलाभव सप्त स्युः ९१	१२७
यदेवास्थिरमाभाति १९९	२९५	वेदे खातक्षयभाग् ज्ञानं १७४	२५६
यदैव संक्षणं सूक्ष्मं १२१	१७५	व्यापारादाधिपत्याच २०६	३०९
यावच्छिवैकवेदोऽसौ ११५	१६६	व्यावृत्तान् श्वेतिमा शुक्रं ५९	७४
यावद्वैरवबोधान्तः १९७	२९३		
यास्यतीति सृजामीति १०१	१४३	शक्तिमच्छक्तिमेदेन २	३
योगाधभावतस्तेन १८९	२८०	शक्तिमद्विरुद्धतः ९	११
रूपं इशाहमिलंश- १८२	२६८	शक्तिशक्तिमता: मेदात् १०६	१५०
रूपकत्वाच रूपं तत् १७७	२६१	शरं गमयतीत्यत्र ३१	४२
ल्याकलस्य चित्रो हि १०१	१४४	शाङ्केऽपि तत्तद्वेद्यत्वं ६९	८९
ल्याकलादौ नोवाच ९४	१३२	शिवतत्त्वमतः प्रोक्तं १४६	२१५
ल्याकडे तु खं रूपं २०१	२९८	शिवखाच्छन्यमात्रं तु ९३	१३१
लोकयोगप्रसंख्यान- १६७	२४६	शिवामेदाच किं चाथ १५४	२२५
लोकरूढोऽप्यसौ खप्रः १६९	२४९	शिवो मञ्चमहेशोश- ७	६
लौकिकी जाप्रदिलेषा १६५	२४२	शिवो हृच्युतचिन्द्रूप- १२२	१७९
वायुरुर्दि पातयती- ३१	४३	षट्केऽत्रं प्रथमे देव्य- १२३	१९३
विकल्पनिर्हासवशेन १३९	२०३	षट्किंशदकुले चारे १२९	१८८
विकल्पान्तरगं वेद्यं १७१	२५१	षष्ठी कर्तरि चेदुक्तो २७	३६
विज्ञानकेवलान्त्रौ ९९	१४०	संभोक्यमाणां दृष्ट्व १०४	१४७
विज्ञानकेवले. वेद्ये ८२	११०	संवित्तत्वं भासमानं १५१	२२२
विज्ञानाकल एवत्र ८२	१०९	संविभ किल वेद्या सा १८६	२७६
विज्ञानाकलमेदेऽपि २०४	३०५	सकलस्य समुद्भूता- ११०	१५८
विषक्षतो रक्षितं च ४५	५८	सकला इति तृत्कोश- ७६	११

पृ. सं. श्लो.सं.

पृ. सं. श्लो.सं.

सकलान्तास्तु तात्त्विक- १२३	१८१	सौषुप्ते तत्त्वलीनत्वं	११९	१७३
सकलालयसंहस्तु	७६	स्थिरीभवेभिशाभावा-	११५	२९१
स च नो वित्तरः साक्षात् १०७	१५३	स्थूलावृत्तादिसंकोच-	७८	१०३
स लस्फुटोऽस्तु भेदांशं १०९	१५६	स्मृतियोग्योऽप्यन्यथा वा १०३	१४५	
सप्तमेदे तु मध्याख्ये २०४	३०६	स्यादित्येतत्त्वपक्षाद्वं	४९	६२
सप्तानां मातृशक्तीनां १०८	१५४	खं किया ज्ञानमिच्छा च २०४	३०८	
समवायोऽपि संश्लिष्टः ५८	७३	खं देहममृतेनेव	४६	६०
समवैति प्रकाश्योऽर्थः २१	२८	खं खरूपं पञ्चदर्शं	७	७
समस्तज्ञातुवेद्यत्वे	२०	खरूपं जाग्रदन्यत्तु	२०३	३०४
सर्वं सर्वात्मकं यस्मात् १०८	१५५	खरूपं मध्यमाहेशी	२०४	३०७
सर्वं सत्तासमापूर्णं	१६६	खरूपीभूतजडताः	७८	१०४
साक्षात्पदेनायमर्थः ८९	१२२	खातक्यमात्रसद्ग्रावा	११	१७
सामान्यात्मा सशक्तिवै १०	१३	खातक्यवर्जिता ये तु	९६	१२७
सा संवित्त्वप्रकाशा तु १८०	२६६	खात्मनो येन वपुषा	७१	९३
सैव शक्तिः शिवस्योक्ता १४३	२११	खाम्यप्यस्य गतौ शर्कि	३०	४०
सौषुप्तमपि चित्रं च १२०	१७४			

इति दशमाहिकश्लोकानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ

श्रीतत्त्वालोक-

एकादशाहिकस्थमूलश्लोकानामकाराधनुकमणिका

पृ. सं.	श्लो.सं.		पृ. सं.	श्लो.सं.	
अहुस्यादेशनेऽप्यस्य	५५	७०	एवमाष्टादशाख्येऽपि	३३	३८
अत एवुक्षणं नाम	८८	११३	औदासीन्यपरिस्यागे	३९	४८
अत एव च ते मष्णाः	६९	८७	कर्तृतोलासतः कर्तृ-	९	१७
अतो विन्दुरतो नादो	२९	३२	कलाध्वा वक्ष्यते श्रीमत् १	१	
अतः शोधकमावेन	७१	८९	कार्यत्वकरणत्वादि-	९	१८
अनुत्तरत्रिकानाम-	७०	८८	कि वातिवहुना द्वार-	७२	९१
अन्तर्भाव्याचरेच्छुद्धि-	६६	८४	कृतव्य देवदेवेन	४	७
अन्यान्तर्भावनातश्च	३४	३९	कृत्वा शैवे परे प्रोक्ताः	४०	५०
अन्ये वदन्ति दीक्षादौ	३	६	केचिद्वाहुः पुनर्यासौ	२	४
अत्र पक्षद्वये वस्तु	३	५	गच्छन्कलनया योगात्	५०	६१
अपि चाप्रतिष्ठत्वेऽपि	८	१५	चित्तचित्रपुरोद्धाने	८१	१०३
अभिष्यद्यदं सर्गो	८३	१०५	चिद्योग्येव शिवे तत्-	७४	९४
अविभागस्तत्त्व-	१८	२८	च्युता मानमयाद्वृपात्	४६	५७
अविश्रान्ततया कुरुः	५५	६९	जागराभिमते सार्थ-	८८	११२
अष्टात्रिंशत्तमः सोऽपि	१७	२७	तत्त्विन किंचिद्वा किंचि-	१६	२५
अस्या घनाहसिलादि-	८६	१०९	तस्वाध्यभुवनाध्यत्वे	५०	६२
आमृशान्तः स्खचिद्गूमौ	५१	६५	तस्वांशैव स देवेन	३४	४०
इति स्थिते नये शक्ति-	२७	३०	तस्यर्षान्ते तु संवित्तिः	२७	३१
इमौ भेदाब्दुभौ तस्व-	३२	३६	तथा तथा चमत्कार-	६०	७७
उक्तं चैतत्पुरुरेवेति	०	११७	तथापि न विमर्शात्म	३८	४६
उक्त तथाप्यप्रतिष्ठे	८	१४	तथा तेष्वपि तस्वेषु	२	३
उपदेशतदावेश-	६	११	तथा हि मातुर्विश्रान्ति-	४८	५८
एकविन्मात्रसंपूर्णं	०	१००	तथाहि मातृरूपस्या	४५	५५
एमिः शब्दैर्व्यवहरन्	३०	३४	तदांधिपत्यं तस्यांग-	६६	८६
एहं जातो मृतोऽस्मीति	८३	१०३	तदित्यं परमेश्वानो	९०	११६

पृ. सं. श्लो. सं.

पृ. सं. श्लो. सं.

तदित्थमेष निर्णातः	११	११८	मेयभागगतः प्रोक्तः	३६	४३
तदेव च पदं मञ्चः	३७	४५	यच्चैतदध्वनः प्रोक्तं	७३	९२
तथ एष सतो भावान्	८९	११५	यत एव च मायीया	५७	७२
तद्विशुद्धं वीजभावात्	६६	८५	यतोऽतः शिवतत्त्वेऽपि	७	१३
तस्मात्प्रतीतिरेवेत्यं	८५	१०७	यतः प्रागदेहमरण-	७५	९५
तेन गुसेन गुसात्ते	६४	८२	यत्प्रमाणात्मकं रूपं	३७	४४
तेन ये भावसंकोचं	८९	११४	यथा पूर्वोक्तभुवन-	१	२
तेनानन्तो ह्यमायीयो	५६	७१	यदात्ते द्यनवच्छिन्नं	१५	२३
देशे काळेऽत्र वा सृष्टि-	८७	१११	यद्येयं किञ्चिदाभाति	१५	२४
धरायां गुणतरवान्ते	२७	२९	युज्यते सर्वतोदिकं	६	१०
श्रुतं कविलबक्तुल-	६२	७९	वाक्यादिवर्णपुणे खे	५९	७६
नगरार्णवशैलाया-	७८	९८	विकल्पस्य खकं रूपं	४८	५९
नियतेविभृतरूपायाः	७९	९९	विज्ञानाकल्पर्यन्त-	३१	३५
निवृतिः पृथिवीतर्वे	४	८	विश्रान्तविन्मये किं किं	६२	८०
पञ्चमञ्चतनौ तेन	१२	२०	शान्तातीता शिवे तरवे	५	९
पदमञ्चवर्णमेकं	४१	५१	शालग्रामोपलाः केचित्	७७	९७
परेहसंविदाभात्रं	८३	१०४	शिवज्ञानक्रियायत्त-	४६	५६
प्रहृत् पुमान्वितिः कालो	३२	३७	शिवतत्वमतः शून्या-	१३	२१
प्रलक्षस्मिदभाभाति	९	१६	शिष्यं च गतभोगाश-	३५	४१
प्रमाणकृपतावेश-	४९	६०	शोधकत्वं च मालिन्या	७२	९०
प्रमात्मात्रं स्थितोऽध्यायं	५०	६३	श्रीमत्कालोत्तरादौ च	११	१९
प्रमा यस्य जडोऽसौ नो	१८	७४	शङ्खिभः खवपुःशुद्धौ	६५	८३
प्राहुरावरणं तथ	७	१३	शोदश वर्णाः पदमञ्च-	४२	५३
वालस्तिर्यक्तप्रमातारो	५३	६६	संकेतनिरपेक्षात्ते	५७	७३
भिन्नभिन्नामुपश्रित्य	५३	६७	संकेता यान्ति चेतेऽपि	५४	६८
भूतवन्मात्रवर्गादे-	८४	१०६	संकेते पूर्वपूर्वाश-	६१	७८
मणविन्द्रामुखे भास	८७	११०	सप्तत्रिंशं तु तत्प्राहु-	१३	२२
मतं चैतन्महेशस्य	३०	३३	सप्तत्रिंशं समाभाति	८७	२६
मञ्चाणां च पदानां च	३८	४७	सर्वज्ञालादिसिद्धौ वा	६२	८१
मुनितस्वार्णं द्विकृपद-	४१	५२	सर्ववैप्रमाणैनों सिद्धं-	८१	१०१

पृ. सं.	छो.सं.		पृ. सं.	छो.सं.	
सर्वमेतद्विभास्येव	७४	१३	सोऽयं समस्त एवाख्या	४५	५४
सर्वाभिधानसामर्थ्यो-	५१	६४	खग्रेऽपि प्रतिभामात्र-	७६	९६
सा तु पूर्णखल्पला-	३९	४९	खातक्षयलाभतः खाक्य-	५९	७५
सांकलिकं निराधार-	८५	१०८	खात्मन्यभिन्ने भगवान्	१५	४२

इत्येकादशाहिकछोकानुकमणिका समाप्ता ।

अथ

श्रीतत्त्वालोक-

द्वादशाहिकस्यमूलश्लोकानामकाराधनुकमणिका

पृ. सं.	छो. सं.		पृ. सं.	छो. सं.
अत्र पूजाजपायेषु	१००	१४	तथा विलोक्यमानोऽसौ९७	७
अथाध्वनोऽस्य प्रकृत	९३	१	तथैवं कुर्वतः सर्वं ९९	१२
अनुस्तरपदात्सये	१०८	२६	तदा तथा तेन तत्र १०२	१७
अविभिन्नो विभिन्नक्षे-	१०१	१६	न शङ्केत तथा शङ्खा १०५	२३
आसंवित्तत्वमावाह्यं	९५	४	निष्कम्पत्वे सकम्पस्तु १०२	१८
इत्यं घटं पटं लिङ्गं	९७	८	बहिर्भु लिङ्गमूर्त्यभि- ९४	३
इत्थमध्या समस्तोऽयं	९४	२	यच्चिदात्म प्राणिजातं १०४	२२
उचाचोत्पलदेवक्ष	१०७	२५	विचिकित्सा गलत्यन्त- १०२	१९
एवं विश्वाध्वसंपूर्णं	९६	६	वीरग्रतं चाभिनन्देत् १०३	२०
कवपनाशुद्धिसंध्यादे-	१००	१५	शाश्वेषु विततं चैतत् १०५	२४
तथार्चनजपथ्यान-	९९	१३	संपूर्णतानुसंधान- ९८	१०
तत्रापि द्वि वस्तूनां	९७	९	संसारकारागारान्तः १०३	२१
तत्रापि तानां भावानां	६८	११	सर्वं सर्वत्र रूपं च ९६	५

इति द्वादशाहिकानुकमणिका समाप्ता ।

अथ

श्रीतत्त्वालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यमिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

दशममाहिकम् ।

तत्त्वतत्त्वविभेदन-

समुद्धतोऽथोतिनिशितश्लकरः ।

जयंति परं जयमूर्तिः

संसारपराजयस्फूर्तिः ॥

इदानीमेषामेव तत्त्वानां द्वितीयार्थेन पाञ्च-
दश्यादिभेदमभिधातुं प्रतिजानीते

उच्यते त्रिकशास्त्रैक-

रुहस्यं तत्त्वभेदनम् ॥ १ ॥

तदेवाह

तेषाममीषां तत्त्वानां

स्ववर्गेष्वनुगामिनाम् ।

**भेदान्तरमपि प्रोक्तं
शास्त्रे श्रीत्रिकाभिधे ॥ २ ॥**

भेदान्तरमपि पाञ्चदश्यादिलक्षणमपि—इति पूर्वपेक्षया । ‘श्रीत्रिकाभिधे शास्त्रे’ इति श्रीमालिनीविजयोत्तरे । तदुक्तं तत्र

‘अथैषामेव तत्त्वानां धरादीनामनुक्रमात् ।

प्रपञ्चः कथ्यते लेशात्... । (मा० वि० २१)

इत्यादि

‘शिवः साक्षात् भिद्यते ।’ (मा० वि० २७)

इत्यन्तम् ॥ २ ॥

तदेवाह

शक्तिमच्छक्तिभेदेन

धराद्यं सूलपश्चिमम् ।

भिद्यते पञ्चदशधा

स्वरूपेण सहानरात् ॥ ३ ॥

कलान्तं भेदयुग्धीनं

रुद्रवत्प्रलयाकलः ।

तद्वन्माया च नवधा

ज्ञाकलाः ससधा पुनः ॥ ४ ॥

मन्त्रास्तदीशाः पाञ्चध्ये

मन्त्रेशपतयत्तिधा ।

शिवो न भिद्यते स्वैक-

प्रकाशघनचिन्मयः ॥ ५ ॥

‘शक्तिमच्छक्तिभेदेन’ इति शक्तिमतां
शक्तीनां च वक्ष्यमाणस्वरूपाणां शिवादीना-
मिच्छादीनां च भेदेन प्रत्येकं ससधात्वे चतु-
र्दशात्मना प्रकारेणेत्यर्थः । मूलपश्चिममिति
प्रधानान्तं तत्त्वचतुर्विंशकमित्यर्थः । स्वरूपे-
णेति स्वं रूपं मातृमानाद्यनुपरक्तं बहीरूपतया
परिदृश्यमानजडस्वभावं यथा पृथिव्या गन्धा-
दिगुणोत्कटम् । यद्वक्ष्यति

‘तत्र स्वरूपं भूमेर्यत्पृथग्जडमवस्थितम् ।

मातृमानाद्युपधिभिरसंजातोपरागकम् ॥’ (१०१)

इति । आ नरादिति पुंस्तत्त्वादारभ्य कला-
न्तं तत्त्वषङ्कमित्यर्थः । भेदयुग्मीन्द्रमिति भेदयु-

मरहितं त्रयोदशविधमिति यावत् । इह यथ-
पि सर्वं सर्वात्मकमिति सर्वत्र पञ्चदशात्मकत्व-
मेव न्याय्यं, तथाप्यधराधरतत्त्वकोडीकारेण
प्रतितत्वं प्राक् पूर्णेन रूपेण परसंवित्समुच्छ-
सेत् येनोत्तरोत्तरत्र पूर्वपूर्वस्थितिरव्यभिचारेण
भवेत्, अन्यथा हि

‘यत्त्र नहि विश्रान्तं तत्रभःकुसुमायते ।’ (तं०८।३)
इत्यायुक्तयुक्त्या धरादेस्तत्त्वजातस्य सत्तेव न
स्फुरेत् । उत्तरोत्तरं पुनस्तत्त्वजातं पूर्वपूर्वस्मि-
त्रूपे विलीनं सत् क्रमेण संविदेव विश्रान्त्येत्
यथायथं तस्या एवोद्रेकात्, अत एव संविद्वि-
श्रान्तत्वान्त्र तत्पृथग्भोगं दातुमलम्, — इति
तदीयं भेदद्वयं न्यूनतामियात्, येनात्र सश-
क्तिकस्य प्रलयाकलादेः षड्कस्य प्रमातृत्वात्
सकलस्य च सशक्तिकस्य स्वरूपीभूतत्वाग्रयो-
दशविधत्वमेव स्यात् । यदुक्तं

‘विश्रात्मके हि विश्वसिन् या संविदवलोकयेत् ।..
निजवीर्यमहास्फारं समवष्टम्ययोगतः ॥
विशिष्टकार्यसंपर्यै प्राक्तंत्रोदेति सा हठात् ।
अधराधरतत्त्वेषु स्थिता पूर्वस्थितिर्यतः ॥

अन्यथा स्थितिरेवैषां न भवेत्पूर्वहानितः ।
पूर्वस्वरूपे त्वधरं विलीनं तत्त्वजालकम् ॥
भोगाय नालमित्येवं न्यूनत्वं तत्र मेदगम् ।'

इति । सशक्तिकश्च सकलः स्वरूपीभूतः सन्
स्वरूपमेव न तथा भिन्न्यात् । भेदो हि प्रति-
योगिनमधिकृत्य परत्र भेदसंकलनां विदध्यात्,
यथेदं मेयम्, इदं मानम्, अयं माता—इति ।
मेयस्य पुनर्मेयता स्वात्मनि न कश्चिज्ञेदः ।
एवं स्वरूपस्य स्वात्मनि भेदाभावात् युक्तमुक्तं
क्रमेण भेदद्वयहास इति । यदुक्तम्

‘भेदा हि न स्वरूपं भिन्दन्त्यपि तु मेदसंकलनाम् ।

अन्यत्र प्रतियोगिनि विदधति हि परत्र तेन तदभावात् ॥

निजगतभेदद्वितीयनिरास उक्तः क्रमेणोह ।

परिपूर्णे शिवतत्त्वे भेदाभावादभेदता तेन ॥’

इति । रुद्रवदिति. रुद्रशब्देन लक्षितामेकाद-
शसंख्यामर्हतीति वत्यन्तम् । प्रलयाकल इत्य-
र्थात्स्वरूपीभूतः । एवमुक्तरत्र विज्ञानाकलादा-
वपि ज्ञेयम् । अत एवात्र विज्ञानाकलादीनां
पञ्चानामेव प्रमातृत्वं येनैकादशविधित्वम् ।
मायेति· तात्स्थ्याद्वितीयोऽपवेद्यः प्रलयाकल उ-
च्यते, तेन् सोऽप्येकादशविध एवेत्यर्थः । नव-

धेति सशक्तीनां चतुर्णां मन्त्रादीनां प्रमातृ-
त्वात् । सप्तधेति सशक्तिकस्य मन्त्रेश्वरादेख्य-
स्य प्रमातृत्वात् । तदीशाः मन्त्रेश्वराः । पाञ्च-
ध्ये इति मन्त्रमहेश्वरशिवयोरेव सशक्तिकयोः
प्रमातृत्वात् । त्रिधेति शिवस्यैव सशक्तिकस्य
प्रमातृत्वात् । शिवस्य भेदाभावे हेतुः ‘स्वैकप्र-
काशधनचिन्मय’ इति । भेदो हि प्रतियोग्य-
पेक्षः, न च परं प्रकाशमपेक्ष्य अन्यः कश्चित्प्र-
तियोगी संभवेदिति समनन्तरमेवोक्तमित्या-
स्तामेतत् । उक्तं च

‘शक्तिमच्छक्तिमेदेन धरातच्चं विभिन्नते ।

स्वत्प्रसहितं तच्च विज्ञेयं दशपञ्चधा ॥’

(मा० वि० २१२)

इति ।

‘एवं जलादिमूलान्तं तत्त्वद्वातमिदं महत् ।

पृथग्मेदैरिमैर्भिन्नं विज्ञेयं तत्फलेष्टुभिः ॥

अनेनैव विधानेन युंसतत्त्वात्तक्लान्तकम् ।

त्रयोदशविधं ज्ञेयं रुद्रबत्प्रलयाकलः ॥

तद्वन्मायांपि विज्ञेया नवधा ज्ञानकेवलाः ।

मन्त्राः सप्तविधात्तद्वत्पञ्चधा मन्त्रनायकाः ॥

त्रिधा मन्त्रेश्वरेशानाः शिवः साक्षात् भिन्नते ।’

(मा० वि० २१७)

इति च ॥ ३ - ५ ॥

ननु के ते 'शक्तिमच्छक्तिभेदेन' इत्यासू-
त्रिताः शक्तयः शक्तिमन्तश्च येन भुवः पञ्चद-
शात्मकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह

शिवो मन्त्रमहेशोश-

मन्त्रा अकलयुक्तली ।

१ शक्तिमन्तः सप्त तथा

शक्तयस्तंचतुर्दश ॥ ६ ॥

स्वं स्वरूपं पञ्चदशं

तद्भूः पञ्चदशात्मिका ।

ईशा मन्त्रेश्वराः, अकलयुग्मिज्ञानाकलप्रल-
याकलौ, कली सकलः, शक्तयं इत्यर्थात्
शिवादिसंबन्धिन्य इच्छायाः सप्त । तदुक्तम्

'शिवादिसकलात्मान्ताः शक्तिमन्तः ग्रकीर्तिताः ।
तच्छक्तयश्च विश्वेयास्तद्वदेव विचक्षणैः ॥'

(मा० वि० २१३)

इति । स्वं स्वरूपमिति अर्थात्पृथिव्यादेः ॥ ६ ॥

१ नन्वस्मद्दर्शने नरशक्तिशिवात्मकमेव विश्व-
मिति सर्वत्रोद्घोष्यते, तत्कथमिह सिद्धान्त-

दर्शनादिसमुचितं प्रमातृभेदमवलम्बयेतदुक्तं
मित्याशङ्कां गर्भीकृत्यैतदुपपादयति

तथाहि तिस्रो देवस्य

शक्तयो वर्णिताः पुरा ॥ ७ ॥

ता एव मातृमामेय-

त्रैरूप्येण व्यवस्थिताः ।

त्रैरूप्यमेव वर्णयति

परांशो मातृरूपोऽत्र

प्रमाणांशः परापरः ॥ ८ ॥

मेयोऽपरः शक्तिमांश्च

शक्तिः स्वं रूपमित्यदः ।

अद् इति वाक्यार्थपरामर्शः, तेन मातृरूपः
परांशः शक्तिमान्, प्रमाणरूपः परापरांशः
शक्तिमेयरूपोऽपरांशः स्वरूपमिति । यत्पुनः
शक्तिमतां शंकीनां च सत्तविधत्वमुक्तं तदवा-
न्तरप्रकारप्रायमित्यत्र मौलं^१ नरशक्तिशिवात्म-
कत्वमेव स्थितमिति न कश्चिद्दोषः ॥ ८ ॥

एवमेषां शक्तिमदादीनां मध्यात्मरूपं
तावत्प्रथमं लक्षयति
तत्र स्वरूपं भूमेर्य-
त्पृथग्जडमवस्थितम् ॥ ९ ॥
·मातृमानाद्युपधिभि-
रसंजातोपरागकम् ।

असंजातोपरागकमिति, तदुपरक्तत्वे हि
शक्तिमदादिरूपत्वमेव स्यादित्याशयः ॥ ९ ॥

एवमस्यैकध्येऽपि अवान्तरचतुर्दशभिन्नत्वे
शक्तिमन्तः शक्तयश्च निमित्तमित्याह
सकलादिशिवान्तैस्तु
मातृभिर्वैद्यतास्य या ॥ १० ॥

शक्तिमद्विरनुद्भूत-
शक्तिभिः सप्त तद्विदः ।
सकलादिशिवान्तानां
शक्तिष्ठूद्रेचित्रात्मसु ॥ ११ ॥

वेद्यताजनिताः सप्त
भेदा इति चतुर्दश ।

अनुज्ञूतशक्तिभिरित्यनेनात्र शक्तिमतां
प्राधान्यं कटाक्षितम् । उद्गचितात्मस्थित्यनेन
तु शक्तीनाम् । वस्तुतो हि शक्तिद्वतोः
परस्परमवियोग एव, किंतु प्राधान्यमेव प्रयो-
जकीकृत्य तथाव्यपदेशो यद्यं शक्तिमान्
इयं शक्तिरिति ॥

ननु सकलादिप्रमातृसप्तकं सर्वत्र प्रसिद्ध-
मित्यास्तां को दोषः, तच्छक्तयस्तु न कचि-
दपि परिपठिताः, इति कास्ताः, — इत्याश-
ङ्क्याह

सकलस्य प्रमाणांशो
योऽसौ विद्याकलात्मकः ॥ १२ ॥
सामान्यात्मा स शक्तिवे
गणितो नतु तद्विदः ।
लयाकलस्य मानांशः
स एव परमस्फुटः ॥ १३ ॥

ज्ञानाकलस्य मानं तु
 गलद्विद्याकलावृत्ति ।
 अशुद्धविद्याकलना-
 ध्वंससंस्कारसंगता ॥ १४ ॥

प्रबुभुत्सुः शुद्धविद्या
 मन्त्राणां करणं भवेत् ।
 प्रबुद्धा शुद्धविद्या तु
 तत्संस्कारेण संगता ॥ १५ ॥

मानं मन्त्रेश्वराणां स्या-

तत्संस्कारविवर्जिता ।

मानं मन्त्रमहेशानां

करणं शक्तिरुच्यते ॥ १६ ॥

स्वातन्त्र्यमात्रसद्ग्रावां

या त्विच्छा शक्तिरैश्वरी ।

शिवस्य सैव करणं

तथा वेत्ति करोति च ॥ १७ ॥

सामान्यात्मेति विद्याकलाभ्यामेव बुद्धि-
कर्मेन्द्रियलक्षणस्य विशेषात्मनः प्रसरस्य
संग्रहात्, अत एवोक्तं ‘नतु तन्निदः’ इति ।
एवं हि तत्तद्व्यापारभेदादनन्ताः शक्तयो भवे-
युरिति भावः । उक्तं च प्राक्

‘तैनाशुद्धैव विद्यास्य सामान्यं करणं पुरा ।
ज्ञात्वा कृत्वा तु सामान्यं कला करणमुच्यते ॥’

(तं० ९।२४४)

इति । स एवेति विद्याकलात्मकः, परम-
स्फुट इति, इयान्विशेषः, स हि प्रसुसभुजग-
प्राय इत्यभिप्रायः । गलदिति गलन्त्यौ विना-
शोन्मुखे इत्यर्थः । प्रबुभुत्सुरिति नतु प्रबुद्धा,
एवं ह्यशुद्धविद्याकलाध्वंससंस्कारसंगमोऽस्या-
न स्यात् । प्रबुद्धत्वे हि अशुद्धविद्याकलाध्वंस-
संस्कारस्यापि नश्यदवस्थात्मना संस्कारेणास्याः
संगमो भवेत् । अत उक्तं ‘तत्संस्कारेण संगता’
इति । तत्संस्कारविवर्जितेति, सेन नश्यदव-
स्थात्मनापि संस्कारेण विवर्जिता प्रनष्टतत्सं-
स्कारेत्यर्थः । नहि .इदानीमशुद्धविद्यादेग्नन्ध-
मात्रमपि संभवेदिति भावः । मानमित्यर्थ-

च्छुद्धविद्या, मानमेव च करणमिति शक्ति-
रिति च तत्र तत्र व्यपदिश्यते,— इत्युक्तं ‘करणं
शक्तिरुच्यते’ इति । स्वातश्चमात्रसङ्गावेति,
तदुक्तं प्राक्

‘एक एवास्य धर्मोऽसौ सर्वाक्षेपेण वर्तते ।
तैन स्वातत्रयशक्तयैव युक्त इत्याजसो विधिः ॥’

(तं० १६७)

इति । अत एवैश्वरीत्युक्तं, तथा वेत्ति
करोति चेति सर्वशेषः, यत्सकलोऽपि अशुद्ध-
विद्याकलात्मिकयैव शक्त्या वेत्ति करोति चेति,
एवमन्यज्ञेयम् ॥ १२—१७ ॥

एवं प्रसङ्गात्सकलादिशक्तीनां स्वरूपमभि-
धाय प्रकृतमेवाह

आ शिवात्सकलान्तं ये

मातारः सप्त ते द्विधा ।

न्यग्भूतीद्विक्तशक्तित्वा-

तद्वेदो वेद्यभेदकः ॥ १८ ॥

ननु प्रमातृभेदाद्यदि वेद्यस्यापि भेदो
भवेत् तदनेकेषु प्रमातृषु एकमेव नीलं विदितं

न स्यादपितु भिन्नभिन्नं, न चैवमस्ति नहि
तत्तदेशकालावस्थाप्रमातृभेदेऽपि नीलस्य स्वा-
त्मनि कश्चिद्विशेषः संलक्ष्यते, इत्याशङ्कां
गर्भीकृत्यैतदेवोपपादयति

तथाहि वेद्यता नाम
भावस्यैव निजं वपुः ।

अनेन चानुजोदेशोद्दिष्टस्य वस्तुधर्माख्यस्य
प्रमेयस्यासूत्रणं कृतम् ॥

नन्वसिद्धेयं प्रतिज्ञा नहि नीलज्ञाने नीलस्य
कश्चिद्विशेषः, अपितु प्रमातुस्तस्य पूर्वम-
ज्ञत्वेऽनन्तरं ज्ञत्वोत्पत्तेः, यदपि

‘प्रत्यक्षतां परोक्षोऽपि प्रत्यक्षोऽपि परोक्षताम् ।
देशकालादिभेदेन विषयः प्रतिपद्यते ॥’

इत्यागुक्त्या विषयस्य प्रत्यक्षत्वं परोक्षत्वं वा
धर्म उच्यते तदपि प्रमात्रतिशयाभिप्रायमेवे-
ल्याशङ्कायात्रैव हेतुमाचष्टे :

चैत्रेण वेद्यं वेद्धीति

किंह्यत्र प्रतिभासताम् ॥ १९ ॥

नीलं वेद्धीत्यत्र केवलनीलप्रथायां वेद्यताया

विषयधर्मत्वं मा विज्ञायि, चैत्रेण वेद्यं नीलं
वेद्यीत्यस्यां तु प्रथायां किं नीलमात्रं प्रथते
किमुत चैत्रवेद्यताविशिष्टं नीलमिति । तत्रादे
नीलं वेद्यि चैत्रवेद्यं नीलं वेद्यीत्यनयोः प्रती-
त्योरविशेषः स्यात्, न चैवमनुभवविरोधात् ।
द्वितीये तु चैत्रवेद्यता नीलस्य किं खगता
विशेषणमुत प्रमातृगता, न तावत्प्रमातृगता
व्यधिकरणयोर्भिन्नकक्ष्यत्वेन विशेषणविशेष्य-
भावायोगात्, खगतत्वे तु सिद्धः प्रतिज्ञार्थो
'वेद्यता भावस्य निजं वपुः' इति ॥ १९ ॥

ननु व्यधिकरणत्वेऽपि ज्ञातोऽर्थ इति तथा
प्रतीतेरस्तु विशेषणविशेष्यभावः, चैत्रेण वेद्यं
नीलं वेद्यीत्यस्यां हि प्रथायां चैत्रेण ज्ञातमर्थं
जानामीत्युक्तं भवेत्, ज्ञानं च प्रमातुरेवाति-
शयो न प्रमेयस्येत्युक्तप्रायं तदाह

ननु चैत्रीयविज्ञान-

मात्रमत्र प्रकाशते ।

वेद्यताख्यस्तु ज्ञो धर्मो

भाति भावस्य नीलवत् ॥ २० ॥

अत्रेति नीलादौ विषये ॥ २० ॥

ननु ज्ञानं नाम क्रिया, सा च फलानुमेया,
फलं च प्रकटताख्यं विषयधर्मः सैव च
वेद्यतेति कौमारिलं मतमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति

वेद्यता च स्वभावेन
धर्मो भावस्य चेत्ततः ।
सर्वान्प्रत्येव वेद्यः स्या-
घटनीलादिधर्मवत् ॥ २१ ॥

घटनीलादीति भावप्रधानो निर्देशः । एवं
हि भावस्य घटत्वं संनिवेशो नीलत्वं रूपम्,
आदिग्रहणात्कार्यत्वकारणत्वादीत्येवमादयो ध-
र्मा यथा सर्वान्प्रत्यविशिष्टास्तथा वेद्यताख्यो
धर्मो भवेदित्यन्धायभावः प्रसज्येत सर्वे च
सर्वज्ञाः स्युः ॥ २१ ॥

ननु नियतप्रमातृबुद्धिजन्यत्वात्कर्त्तिदेव
प्रति वेद्यत्वं स्यात् न सर्वान्प्रति,—इति
चेन्मैवम्, एवमपि हि यथा कुविन्दजन्यः
पटो न तमेव प्रति सर्वाविशेषात् तथा वेद्य-

तापि सर्वाविशेषेणैव भवेत्, ननु येन जन्यते
तं प्रत्येवेति नियमो युक्तस्तदाह

अथ वेदकसंवित्ति-
बलाद्वेद्यत्वधर्मभाक् ।

भावस्तथापि दोषोऽसौ

कुविन्दकृतवस्त्रवत् ॥ २२ ॥

दोषोऽसाविति सर्वान्प्रति तथा स्यादिति ।

ननु द्वित्वादिवत् कथं नात्र नियतप्रमात्र-
पेक्षाबुद्धिजन्यत्वे वेद्यत्वस्येव वेदकत्वस्यापि
तथाभावो भवेत् वेद्यवेदकयोरन्योन्यापेक्ष-
त्वात्, न चैतदस्ति वेदकस्येव वेद्यस्यांचैतन्येन
बुद्ध्ययोगात्; अतश्च स्थूलतया द्वित्वादिवदपे-
क्षाबुद्धिजन्यत्वमनाशङ्क्य भज्ञपन्तरेण तत्प्रति-
समाहितम् । यदि च नाम भावस्य नीलत्वा-
दिवद्वेद्यताख्योऽपि धर्मो भवेत् तत्किमसौ
वेद्यो न वा अवेद्यत्वे न किंचित्स्यात्, नहि
संविंदमनारूढं वस्तु वस्तुत्वं लभते, — इत्युक्त-
मन्यत्र बहुशः, अथ वेद्यस्तु. तस्यापि
नीलत्वादिवद्वेद्यत्वेन भाव्यमन्यथा ह्यविदित

एव स्यात्; एवं च तत्राप्यन्यद्वेद्यस्त्वं तत्राप्य-
न्यदिति मूलक्षतिकारिणी व्यक्तमनवस्था
स्यात्, येन कस्यचिदप्यर्थस्य वेद्यता न
घटेतेति मूर्छितप्रायं विश्रं पर्यवस्थेत् । तदाह-

वेद्यताख्यस्तु यो धर्मः

सोऽवेद्यश्चेत्क्षपुष्पवत् ।

वेद्यश्चेदस्ति तत्रापि

वेद्यतेत्यनवस्थितिः ॥ २३ ॥

ततो न किंचिद्वेद्यं स्या-

न्मूर्छितं तु जगद्भवेत् ।

ननु तत्त्वनियतोपाधिवशाद्यथा ज्ञानस्य
तत्त्वदर्थप्रकाशकं रूपं येन ‘इदं नीलज्ञानमिदं
पीतज्ञानम्’ इति प्रतिकर्म नियमः स्यात्,
तथा भावस्यापि प्रतिनियतप्रमात्रुपाद्युपस्कृत-
मेव रूपमुच्यतां येन संबन्धिनियुमः सिद्धयेत्
अयं चैत्रस्यैव वेदोऽयं मैत्रस्य चेति । तदाह-

ननु विज्ञान्त्रुपाद्यंशो . . .

पस्कृतं वपुरुच्यताम् ॥ २४ ॥

भावस्यार्थप्रकाशात्म
यथा ज्ञानमिदं त्वसत् ।

उपाध्यंशेति विज्ञातृणामानैक्यात्, नचैत-
शुक्तम्; एवं हि बाह्यस्यार्थस्य तत्त्वनियतो-
पाध्युपस्कृतरूपत्वात् ज्ञानवद्भेदः प्रसज्येत,
चैत्रवेदोऽन्योऽन्यश्च मैत्रवेदोऽर्थ इति । नहि
तदेव नीलज्ञानं भूत्वा पीतज्ञानं भवितुमर्हति,
न चैतदिष्टं वः सर्वस्यार्थस्य बहिरेकत्वेनैव
सत्त्वाभ्युपगमात् । एवं च किमयमेकप्रमातृ-
वेद्यतोपरक्त उत सर्वप्रमातृवेद्यतोपरक्तः ।
तत्रैकप्रमातृवेद्यतोपरक्तत्वेनान्यस्य प्रमातुरसा-
ववेद्यः स्यात्, अनेकप्रमातृवेद्यत्वोपरक्तत्वेऽपि
एकैकध्येन न कस्यचिदपीति सर्वात्मना
मूर्ढितमेव जगद्भवेत् ॥ २४ ॥

तदाह

एकविज्ञातृवेद्यत्वे
न ज्ञात्रन्तरवेद्यता ॥ २५ ॥

समस्तज्ञातृवेद्यत्वे
नैकविज्ञातृवेद्यता ।

अतो न वेद्यत्वं नाम भावस्य किंचि-
दित्याह

तस्मान्न वेद्यता नाम
भावधर्मोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

ननु यद्येवं तर्हि भावः कथं विदिक्रियाक-
र्मतामियादित्याशङ्क्याह

भावस्य वेद्यता सैव
संविदो यः समुद्भवः ।

नन्वन्या संविदन्यश्चार्थस्तत्कथमन्यस्य स-
मुद्भवेऽन्यस्य वेद्यताख्योऽतिशयः, नहि घटस्यो-
दये पटस्य किंचित्स्यात्, संविच्चात्मनामवि-
शिष्टा, — इति तत्समुद्भवः सर्वेषामप्यविशे-
षेणैव भवेदिति संबन्धिनियमोऽपि न सिद्ध्ये-
दित्याशङ्क्याह

अर्थग्रहणरूपं हि

यत्र विज्ञानमात्मनि ॥ २७ ॥

**समवैति प्रकाश्योऽर्थ-
स्तं प्रत्येषैव वेद्यता ।**

इह खलु ज्ञानस्यार्थजन्यत्वादर्थविषयत्वं
जनकत्वस्य चक्षुरादिभिरविशेषेऽपि वस्तु-
खाभाद्याद्विषयत्वनियमो येन ‘इदं नील-
ग्रहणमिदं पीतग्रहणम्’ इति स्यात्, तच्चैवं-
विधं दृष्टादृष्टात्मविशिष्टसामग्रीबलात् यत्र
प्रत्यगात्मनि अयुतसिद्धतया वर्तते तमेव प्रति
सोऽर्थः प्रकाश्यमानो भवेत्, एषैव चार्थस्य
वेद्यतोच्यत इति न कश्चिद्दोषः ॥ २७ ॥

एतदेव प्रतिविधत्ते

अत्र ब्रूमः पदार्थानां

न धर्मो यदि वेद्यता ॥ २८ ॥

अवेद्या एव ते संस्यु-

ज्ञाने सत्यपि वर्णिते ।

अर्थग्रहणरूपेऽप्यात्मसमवेते ज्ञाने सती-
त्वर्थः । एवमपि ह्यर्थस्य न किंचित्, नहि

ज्ञानार्थयोरेकरूपत्वमेकाधिकरणत्वं वा प्राण-
ग्राहकाद्यमतयानयोः स्वरूपभेदात्, ज्ञानस्य
चार्थग्रहणात्मकत्वेऽपि ज्ञातृसमवेतत्वात्, यद-
भिप्रायमेव च

‘.....परावस्या हि मासनम्’ ।

इत्याद्यन्यैरुक्तम् । न चान्यस्यातिशयेऽ-
न्यस्य किंचित्स्यात्, अथार्थजन्यत्वात् ज्ञान-
मर्थस्य प्रकाश इति चेन्नैतत्, नहि यो यज्ञन्यः
स तस्य प्रकाशो भवति वह्नेरिव धूमः स परं
तद्गतो लिङ्गं भवेत् । यद्यविनाभावो निश्चीयेत,
न चेह तज्जिश्चयोऽस्ति विनाप्यर्थं आन्त्यादौ
तत्प्रकाशात्मनो ज्ञानस्योदयात्, अतश्च युक्त-
मुक्तम् ‘अवेद्या एव पदार्थाः स्युः’ इति ॥२८॥

एतदेव हृष्टान्तोपदर्शनद्वारेण द्रढयति

यथाहि पृथुबुधादि-

रूपे कुम्भस्य सत्यपि ॥ २९ ॥

अतदात्मा पटो नैति

पृथुबुधादिरूपताम् ।

तथा सत्यपि विज्ञाने
 विज्ञातृसमवायिनि ॥ ३० ॥
 अवेद्यधर्मका भावाः
 कथं वेद्यत्वमाप्नुयुः ।

यथा खलु घटस्य पृथुबुद्धोदराकारत्वमस्ति
 इत्यातानवितानवत्वात् अपृथुबुद्धोदराकारः प-
 टस्ताद्बूप्यं न यायात्, तथा ज्ञातृसमवायिन्य-
 र्थप्रकाशात्मकेऽपि ज्ञाने स्वयमप्रकाशरूपा भावा
 नैव प्रकाशमाना भवेयुरिति वाक्यार्थः ॥३०॥

एवं न केवलं भवन्मतेर्थं एव न प्रकाशते
 यावद्गतं किंचिदपीति महद्वृषणान्तरमप्यापते-
 दित्याह

अनर्थः सुमहांश्चैषं

दृश्यतां वस्तु यत्स्वयम् ॥३१॥

प्रकाशात्म न तत्संवि-

च्चाप्रकाशा तदाश्रयः ।

अप्रकाशो मनोदीप-
 चक्षुरादि तथैव तत् ॥ ३२ ॥
 किं तत्प्रकाशतां नाम
 सुस्ते जगति सर्वतः ।

इह बाह्यं निमित्तकारणं वस्तु तावद-
 प्रकाशात्मकमिति नास्ति विवादः, एतद्विषयं
 कार्यं ज्ञानमप्यप्रकाशात्मकमेव विषयप्रकाश-
 काले तत्प्रकाशस्याप्रकाशनात् । नहि विषय-
 ग्रहणकाले तज्ज्ञानस्य ग्रहणमस्ति ज्ञानार्थयो-
 र्युगपदप्रतिभासात् । तदाहुः

‘न वै युगपदाकारद्वितयं प्रतिभासते ।
 इदं ज्ञानमयं चार्थं इति भेदानुपग्रहात् ॥’

इति । तदाश्रयश्च समवायिकारणमात्मा
 विषयवन्निमित्तकरणतया विवक्षितं सहकारि-
 भूतं मनश्चक्षुराद्यन्तःकरणचक्रमपि अप्रकाशा-
 त्मकमेव नित्यपरोक्षत्वात्, दीपश्च निमित्त-
 कारणभूतो यद्यपि भवन्मते परस्येव स्वस्यापि
 प्रकाशकस्तथाप्यविदित एवासौ तथा न

भवेत्, वेद्यत्वमेव च विचारयितुमुपक्रान्तं-
मित्यर्थवदस्यापि वार्तेत्येवमुक्तम् । अतश्चार्थ-
प्रकाशने समग्रैव सामग्रीयमप्रकाशरूपैवेति न
किंचिदपि प्रकाशेतेति सर्वमिदमन्धं स्यात् ।
आत्ममनसोश्च पारोक्ष्यात् तत्संयोगोऽपि अस-
मवायिकारणमप्रकाश एवेति गतार्थत्वात् पृथ-
गत्र नोक्तः ॥

ननु प्रदीपस्येव ज्ञानस्यार्थप्रकाशकत्वमेव
रूपं तत्कस्येदं चोद्यम् ‘अर्थप्रकाशात्मके ज्ञाने
सत्यपि नार्थः प्रकाशते’ इति, अपर्यनुयोज्यो
हि भावानां स्वभावः । तदाह

ज्ञानस्यार्थप्रकाशत्वं

ननु रूपं प्रदीपवत् ॥ ३३ ॥

इह चैत्रो जीवति इति यथा चैत्रस्यैव
जीवनार्थ्योऽतिशयो न परस्य तथा ‘अर्थः प्रका-
शते’. इत्यर्थस्यैव कश्चिदतिशयो न ज्ञानस्ये-
त्याशयेनैतदेवोऽप्यहासपुरःस्तुरं सदसदनेकपक्षो-
द्वक्षनक्रमणं समाध-

अपूर्वमन्त्र विदितं
 नरीनृत्यामहे ततः ।
 अर्थप्रकाशो ज्ञानस्य
 यद्गूपं तन्निरूप्यताम् ॥ ३४ ॥

अर्थः प्रकाशश्चेद्गूप-
 मर्थो वा ज्ञानमेव वाँ ।
 अथार्थस्य प्रकाशो य-
 स्तद्गूपमिति भण्यते ॥ ३५ ॥

यन्नामेदमुच्यते ज्ञानस्यार्थप्रकाशो रूप-
 मिति तत्र कोऽर्थ इति विचार्यताम्, किमर्थ-
 श्वासौ प्रकाशश्चेति सामानाधिकरण्यम्, अथा-
 र्थश्च प्रकाशश्चेति समुच्चय आहोस्विदर्थस्य
 प्रकाश इति संबन्धमात्रम् ॥ ३५ ॥

तत्र संभवमात्रेणाशङ्कितमप्याद्यं पक्षद्वयं
 परस्यानभिप्रेतमित्यप्रतिक्षिप्य तृतीयमेव पक्षं
 प्रतिक्षेसुं विभजति

षष्ठी कर्तरि चेदुक्तो
 दोष एव दुरुद्धरः ।
 अथ कर्मणि षष्ठ्येषा
 पर्यार्थस्तत्र हृदि स्थितः ॥ ३६ ॥

यदि नामार्थस्य प्रकाशनक्रियायां कर्तृत्वं
 तत्कथं ज्ञानस्यैवमतिशयः, नह्यन्यस्यातिशये-
 ऽन्यस्य किंचिदित्युक्तं बहुशः । तत् ‘यथा हि
 पृथुबुद्धादिरूपे कुम्भस्य सत्यपि’ (१० । २९
 श्लो०) इत्यादिनोक्तः परस्य पररूपोपग्रहात्सा
 दुरुद्धरो दोषः प्रसज्येत । अथ प्रकाशनक्रिया-
 यामर्थस्य कर्मत्वं तर्ह्यणावकर्मकस्य णौ कर्मो-
 स्पत्तेः ‘ज्ञानमर्थं प्रकाशयति’ इति सिद्धः
 प्रेषणाध्येषणादिविलक्षणस्तत्समर्थाचरणल-
 क्षणः प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारंभावः ॥ ३६ ॥

एवं च प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यव्यापार-
 निष्ठत्वात् प्रकाशमान एवार्थो ज्ञानेन प्रकाशते
 इति, तच्च त्तु युक्तं स्वयं प्रकाशमानस्यार्थस्य प्रयो-
 जकव्यापारानपेक्षणे ज्ञानोपयोगवैयंथ्यात् । अ-

थाप्रकाशमान एवार्थः स्वपुष्पादिवैलक्षण्येन यो-
ग्यतया प्रकाशमान इति सव्यापार इति प्रयोज्य
इति चोच्यते; तदप्ययुक्तमेव स्वयमप्रकाशमा-
नस्या श्वेतप्रासाद श्वेतनवत्परोपयोगेऽपि प्रका-
शनासामर्थ्यात् । योग्यता च प्रकाशाप्रकाशरू-
पतया निरूप्यमाणा पुनरप्यसामर्थ्यवैयथर्ये ना-
तिक्रामतीत्यर्थस्य प्रकाशो ज्ञानस्य रूपमित्येत-
दसमीचीनम् । तदाह

तथा चेदं दर्शयामः
किं प्रकाशः प्रकाशते ।
अप्रकाशोऽपि नैवासौ
तथापि च न किंचन ॥ ३७ ॥

तत्र प्रकाशः किं प्रकाशते वैयर्थ्यान्न
प्रकाशते इत्यर्थः, अप्रकाशोऽप्यसावसामर्थ्या-
न्नैव प्रकाशते इति संबन्धः । एवं सति
प्रकाशो बाह्योऽर्थः प्रकाशकं च ज्ञानं न
किंचित्स्यादित्युक्तं ‘तथापि च न किंच-
न’ इति ॥ ३७ ॥

ननु यदेवं तत्कथं लोकेऽपि देवदत्तश्चैत्रं
ग्रामं नयतीत्यादौ प्रसिद्धः प्रयोज्यप्रयोजक-
भावो घटत इत्याह

तर्हि लोके कथं प्यर्थः

गच्छत्यगच्छति वा प्रयोज्ये प्रयोजक-
व्यापारेण न किंचिन्नवेदिति भावः ॥

अत्रैवोत्तरयति

उच्यते चेतनस्थितौ ।

मुख्यो प्यर्थस्य विषयो

जडेषु त्वौपचारिकः ॥ ३८ ॥

इह प्रेर्यप्रेरकोभयाभिप्रायपरमार्थस्तावत्
प्यर्थः, तत्र प्रेर्यस्य स्वातश्चेण प्रवृत्तक्रियत्वेऽपि
पारतश्चपरामर्शलक्षणः, प्रेरकस्य च स्वत्वेऽपि
प्रेर्ये समधिगृततत्पारतश्चस्य स्वात्मनि अपे-
क्षणीयतापरामर्शलक्षणोऽभिप्रायः, येनोभया-
भिप्रायमेलनारूपः प्रयोज्यप्रयोजकभावात्मा
मुख्यः संबन्धः समुद्दस्ति । यत्र पुनः प्रयो-
ज्यस्य प्रयोजकस्योभयस्य वा जडत्वादनु-

संधिप्राणितोऽभिप्रायो न संभवति तत्रासौ
नास्त्येव, लक्षणया तु तत्र तत्र तथा व्यवह-
र्तव्यो यथा—शरं गमयति कारीषोऽध्यापयति
वायुरद्रिं पातयतीति ॥ ३८ ॥

तदाह

तथाहि गन्तुं शक्तोऽपि
चैत्रोऽन्यायत्ततां गतेः ।
मन्वान् एव वक्त्यस्मि
गमितः स्वामिनेति हि ॥ ३९ ॥
स्वाम्यप्यस्य गतौ शक्तिं
बुद्धा स्वाधीनतां स्फुटम् ।
पश्यन्निवृत्तिमाशंक्य
गमयामीति भाषते ॥ ४० ॥
त्रेयप्रेरकयोरेवं
मौलिकी पर्याप्तिः ।
तदभिप्रायतोऽन्योऽपि
लोके व्यवहरेत्था ॥ ४१ ॥

शरं गमयतीत्यत्र
 पुनर्वेगाख्यसंस्क्रियाम् ।
 विदधत्प्रेरकम्मन्य
 उपचारेण जायते ॥ ४२ ॥
 वायुराद्रिं पातयती-
 त्यत्र द्वावपि तौ जडौ ।
 द्रष्टृभिः प्रेरकप्रेर्य-
 वपुषा परिकल्पितौ ॥ ४३ ॥

प्रेर्यप्रेरकयोरिति शरं गमयतीति, वायुराद्रिं
 पातयतीति च । निवृत्तिमाशङ्क्येति, गन्तुं
 शक्तत्वेऽपि औदासीन्यादिना कदाचिन्न गच्छे-
 दित्यर्थः । अतश्च गच्छत्यपि प्रयोज्ये प्रयोज-
 कव्यापारेणावश्यभाव्यमिति . भावः । एव-
 मिति, प्रयोज्यप्रयोजकयोरभिप्रायमेलनये-
 त्यर्थः । तदभिप्रायत इति मुख्यण्यर्थरूपं
 तामनुसंधायेत्यर्थः । अन्योऽपि लोक इति,
 प्रयोज्यप्रयोजकाभ्यामपरस्तटस्थोऽपीति या-

वत् । तथेति प्रयोज्यप्रयोजकभावेन, वेगारुद्ध-
संस्कियां विदधिति, आकर्षणमोक्षणादा-
विच्छाप्रयत्नादिमान् धानुष्कः । आकृष्टधनुषो
हि तस्य शरमुक्षानन्तरप्रयत्नापेक्षात्माङ्गुलि-
संयोगजमङ्गुलिकर्म, तस्माज्याङ्गुलिविभागः,
ततः संयोगविनाशे धनुःस्थस्थितस्थापकलक्ष-
णसंस्कारापेक्षात् धनुर्ज्यासंयोगात् ज्यायां कर्म
उत्पद्यते, तेन स्वकारणापेक्षं ज्यायां वेगारुद्धं
संस्कारमादत्ते, तमपेक्षमाणः शरज्यासंयोगे
नोदनं भवति तस्मादिषावाद्यं गत्यात्मकं कर्म
तम्भोदनापेक्षमिषौ वेगारुद्धमेव संस्कारमारभते
यस्मादापतनादिषोरुत्तरोत्तरकर्मरम्भः । प्रेरकं
मन्यते इति स्वयम् । एतदेवात्रोपचारबीजं, प्रेर-
कमन्यत्वादेव हि असाबुपचाराल्लोकेन प्रेरक
उच्यते । वस्तुतो हि प्रेर्यप्रेरकयोः परस्परापेक्षं
रूपं तत् । यत्र प्रेर्यस्य जडत्वात्पारतत्त्वानुसंधा-
नात्मकं प्रेर्यत्वमेव नास्ति, तत्रानुसंधिभा-
जोऽपि प्रेरकस्य तदपेक्षं मुख्यं प्रेरकत्वं कथं
स्यात्, अतः प्रेरकमन्यत्वात्तस्य प्रेरकत्वमु-
पचाराल्लोके व्यवहरेदित्युक्तम् । ‘उपचारेण

जायते' इति । कारीषोऽव्यापयतीत्यादौ प्रेर-
कस्य जात्यान्मुख्यप्रेर्यत्वासंभवेऽपि प्रेर्यस्मन्य-
तानिमित्तादुपचारादध्येतुः प्रेर्यताव्यवहारः ।
परिकल्पितावित्युपचरिताविति यावत् । तत्र च
बीजं वायुप्रभवमवयवविभागजनकं कर्म ॥४३॥

एतदैवोपसंहरति

इत्थं जडेन संबन्धे

न मुख्या पर्यथसंगतिः ।

आस्तामन्यत्र वितत-

मेतद्विस्तरतो मया ॥ ४४ ॥

संबन्ध इति अजडस्य जडान्तरस्य वा ।
एवमपि तत्समर्थाचरणलक्षणे पर्यर्थे किं
प्रवृत्तक्रियविषयत्वमांहोस्तिदप्रवृत्तक्रियविषय-
त्वमित्यादि बहु वक्तव्यमिति नेह वितानित-
मित्याह आस्तामित्यादि । अन्यत्रेति प्रकीर्ण-
कविन्नरणादौ ॥ ४४ ॥

एतदेव प्रकृते योजयति

अर्थे प्रकाशना सेय- मुपचारस्ततो भवेत् ।

‘ततः’ इति, समनन्तरोक्ताजडेनाजडस्य जडान्तरस्य वा संबन्धे पर्यार्थस्य मुख्यत्वाभावात् हेतोः । ‘उपचारः’ इति यथा जाग्याद्विर्वायोश्च पात्यपातयितृत्वे प्रयोज्यप्रयोजकभावो न मुख्यः, तथा ज्ञानमर्थं प्रकाशयतीत्यत्र ज्ञानार्थयोः प्रकाश्यप्रकाशकभावेऽपीति । नैयायिकानां हि ज्ञानमपि अचेतनमेवापद्यते ज्ञेयत्वादर्थवत्, तद्योगात् पुनरात्मा चेतनः । यदाहुः

‘स चेतनश्चिता योगात्..... ।’

इति । एतच्चादूर एव व्यक्तीभविष्यति – इति नेहायस्तम् । एतदभ्युपगमे च यथा प्रयोज्यस्याद्रेः ‘स्वव्यापारः पतनं तंत्त्विकसिद्धमेवमिह प्रयोज्यस्यार्थस्य प्रकाशनमभ्युपगन्तव्यम् ।

तदाह

अस्तु चेद्गासते तर्हि

स एव पतद्विवत् ॥ ४५ ॥

एतच्चाभ्युपगम्य सोपचारमुक्तं, वस्तुतस्तु
सोऽपीह न संभवति निमित्ताभावात्, नहि
निर्निमित्तमुपचरणं न्याययमित्याह

उपचारे निमित्तेन

केनापि किल भूयते ।

केनापीति यत्र यथा विवक्षितेन ॥

एतदेव दर्शयति

वायुः पातयतीत्यत्र

निमित्तं तत्कृता क्रिया ॥ ४६ ॥

गिरौ येनैष संयोग-

नाशाद्वंशं प्रपद्यते ।

इह तु ज्ञानमर्थस्य

न किंचित्करमेव तत् ॥ ४७ ॥

उपचारः कथं नामः

भवेत्सोऽपि ह्यवस्तुसंन् ।

तद्वितीये वेगवह्रव्यात्मवायुसंयोगजनिते-
त्यर्थः । क्रियेति अवयवविभागजनकं कर्मेति
यावत् । संयोगाद्धि कर्म, तस्मादवयवविभा-
गस्ततः संयोगनाशस्ततः पतनम्, अतश्चात्र
सनिमित्तकत्वात्पतनस्य तात्त्विकत्वम् । इह
पुनः

‘अर्थातिशयपक्षे च सर्वसर्वद्विता भवेत् ।’

इत्यायुक्तयुक्त्या ज्ञानेनार्थस्य न किंचित्क्रि-
यते, इति निमित्ताभावादुपचारः कथंकारं न
तिष्ठेत्तज्ञानोदयेऽपि कथमर्थः प्रकाशते, इति
स्यात् । यद्वा निर्निमित्तमप्युपचारोऽस्तु किम-
नेन सेत्यतीत्याह ‘भवेत्सोऽपि द्यवस्तुसन्’
इति । नहि उपचारे विषयस्य विषयिणा
ताद्बूप्यं वस्तुतो घटते येनाप्रकाशोऽप्यर्थः
प्रकाशत्वोपचारात् तथाभावमियात्, नद्यु-
पचारान्माणवकोऽग्निरेव भवेत् येन दाहादि-
लक्षणं तदर्थक्रियामपि कुर्यात् ॥

तदाह

अप्रकाशित एवार्थः

प्रकाशत्वोपचारतः ॥ ४८ ॥
तादगेव शिशुः किं हि
दहत्यम्बुपचारतः ।

अप्रकाशित इत्यसंजातप्रकाशतात्यधर्मक
इति यावत् । तादगित्यप्रच्युतप्राच्यरूपोप्र-
काशित एवेत्यर्थः ॥

ननूपचारः सर्वात्मना चेदवस्तुसंस्तत्कर्थं
माणवकोऽग्निरित्यादिस्तद्यवहारः सर्वत्रैवावि-
गानेन प्रसिद्धः, अथ तत्रोपचर्यमाणसहचारि-
तैक्षण्यादिगुणसदृशगुणयोगो नाम वास्तवमस्ति
निमित्तं यद्वशादेवमादिरूपचारः समुद्दसेदिति
चेत्, नैतत् एवमपि द्यन्त्र किं वास्तवं निमित्तं
येनार्थस्य प्रकाशत्वमुपचरेम, तस्मादपारमा-
र्थिक एवात्रोपचार इत्याह

.. शिशौ वह्नयुपचारे य-
द्वीजं तैक्षण्यादि तत्त्व सत् ॥४९॥

प्रकाशत्वोपचारे तु
किं बीजं यत्र सत्यता ।

सदिति, वह्निगततैक्षण्यादिसद्वशस्य तै-
क्षण्यादेः शिशौ वास्तवत्वात् । किं बीजमिति,
न किंचिदित्यर्थः ॥

ननु किमनया सदसन्निभित्तादिपर्येषणया
यावता हि जानान एव विषयविषयिणोर्वि-
विक्तं स्वरूपं प्रयोजनपरतया चेतनः पुरुष
एवैवं व्यवहरति माणवकोऽग्निरिति, तथैव
तत्त्वावहरणयोग्यतारूपं प्रयोजनमुहिश्याप्रका-
शरूपेऽप्यर्थे प्रकाशोऽयमर्थं इति व्यवहरेदि-
ल्याशङ्क्याह

सिद्धे हि चेतने युक्त
उपचारः स हि स्फुटम् ॥ ५० ॥
अध्यारोपात्मकः सोऽपि
प्रतिसंधानजीवितः ।
न चाद्यापि किमप्यस्ति
चेतनं ज्ञानमप्यदः ॥ ५१ ॥

अप्रकाशं तदन्येन तत्प्रकाशोऽप्ययं विधिः ।

सोऽपीत्यध्यारोपः । भवन्मते च प्रतिसं-
धाता कश्चिन्नास्ति स हि चेतनो वा स्यात्
आत्मा, चैतन्यं वा ज्ञानं, न तावदद्यापि
चेतन आत्मा सिद्धस्तस्य खतोऽचेतनस्य ज्ञान-
योगे तथात्वोपगमात्, ज्ञानयोगश्च समवायेन
यथात्मनस्तथा जन्यतयार्थेन्द्रियादेरेकार्थस-
मवायेन च सुखादेरपि संभवतीत्यर्थादयश्चे-
तनाः स्युः । न चात्र नियमनिमित्तमुत्पद्या-
मो येन समवायाचेतनत्वं नैकार्थसमवाया-
देरिति । यत्पुनः संबन्धाविशेषेऽपि वस्तुखभा-
वकृत एवायं विशेषः,—इत्युच्यते तत्पलायन-
प्रकारासूत्रणम् । तदाह ‘नचायापि किमप्यस्ति
चेतनम्’ इति । नापि चैतन्यरूपे ज्ञान एव
चेतन इति व्यंवहारस्तस्य धर्मरूपत्वेन धर्मि-
व्यपदेशायोगात्, तदपि च ज्ञानं यदि ख्यं-
प्रकाशरूपं भवेत् तदैतद्युज्येत, न चैवमित्याह
ज्ञानमप्येतदप्रकाशमिति । अप्रकाशमिति,

विषयप्रतिभासकाले तदप्रतिभासाभ्युपगमात् ।
 नन्वप्रतिभासमानमपि ज्ञानं न शावराणामि-
 वास्माकं परोक्षं नित्यानुसेयमपितु विषयप्र-
 हणानन्तरमात्ममनःसंयोगजेन ज्ञानान्तरेण
 ज्ञायत एवेति कथमस्याप्रकाशरूपत्वं येन चे-
 तनव्यपदेशो न स्यात्, तदाह 'तदन्येन
 तत्प्रकाशोऽप्ययं विधिः' इति । अयं विधिरि-
 त्यर्थप्रकाशीयप्रकार इत्यर्थः । यथा ह्यर्थस्या-
 न्येन ज्ञानेन प्रकाशत्वे प्रयोज्यप्रयोजकभावः
 प्रसक्तः स च न मुख्यो गौणो वा कथंचन
 व्यवतिष्ठते, इत्यर्थस्य प्रकाशनमेवासिद्धम्, एवं
 ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽपि मुख्यण्यर्थसंगत्य-
 भावात् प्रकाशनमेव न सिद्ध्येत् न चाप्रकाशा-
 त्मनो जडस्य प्रतिसंधातृत्वं युज्यते प्रतिसंधा-
 नाभावे तज्जीविताध्यारोपानुपपत्ताबुपचारः
 कथं-कारमत्र व्यवतिष्ठेतेत्यलं बहुना ॥ ..

ननु परप्रकाश[इय]त्वेऽपि दीपो यथार्थस्य
 प्रकाशस्तथा ज्ञानम् पि भवेत् तत्कथमेवमुक्तं

यज्ञानान्तरहेयत्वादप्रकाशरूपं ज्ञानं नार्थं
प्रकाशयेदितीत्याह

ननु प्रदीपो रूपस्य

प्रकाशः कथमीदृशम् ॥ ५२ ॥

नन्वत्रापि प्रागुक्तं समग्रमेव दूषणजातमु-
पनिपतेदित्याह

अत्रापि न वहन्त्येताः

किं नु युक्तिविकल्पनाः ।

‘एता युक्तिविकल्पना’ इति समनन्त-
रोक्ता मुख्यामुख्यपर्यर्थमूला उपपत्तिप्रकारा
इत्यर्थः ॥

अत्र न केवलमेवं युक्तिपराहतत्वं यावद्वैष-
म्यमपीत्याह

यादृशा स्वेन रूपेण

दीपो रूपं प्रकाशयेत् ॥ ५३ ॥

तादृशा स्वयमप्येष

भाति ज्ञानं तु नो तथां ।

नो तथेति स्वयमप्रकाशरूपत्वात् अत एव
तुशब्दो व्यतिरेके, तेनार्थप्रकाशनावसरे दी-
पस्य स्वयमपि प्रकाशो नतु ज्ञानस्येति, अतश्च
'तदसिद्धं यदसिद्धेन साध्यते' इति न्यायेन
स्वयमप्रकाशमानं ज्ञानं कथं परं प्रकाशयेदि-
त्याशयः ॥

वैषम्यमेव प्रकारान्तरेणापि द्रढयति

प्रदीपश्चैष भावानां

प्रकाशत्वं ददा[धा]त्यलम् ५४

अन्यथा न प्रकाशेर-

न्नभेदे चेष्टशो विधिः ।

'प्रकाशत्वं ददाति' इति स्वप्रभाच्छुरणया
भास्वरतामाद[ध]त्त इत्यर्थः । येन नीलेऽपि
पटे रक्तपटभ्रमः,— इति प्रवादुकानां प्रवादः ।
एवं भास्वरताधानमन्तरेण चार्थीनां प्रकाश
एव न स्यादित्युक्तम् 'अन्यथा न प्रकाशेरन्'
इति । अत एव मन्दप्राये प्रदीपे न किंचि-
दपि प्रकाशेत्युक्तम् अलमिति प्रकाशेन

पर्याप्तः समर्थ इति यावत् । ज्ञानं पुनरर्थस्य
 न कंचिदप्यतिशयमाधत्ते इत्युक्तं बहुशः ।
 यदि च किंचित्करमपि ज्ञानमर्थस्य प्रदीप इव
 प्रकाशत्वं दध्यात्तेन तस्याभेदो वाच्यः, दीपो
 हि स्वप्रभाच्छुरणात्मनावान्तरव्यापारेणार्थे प्र-
 काशत्वं दधाति, ज्ञानस्य तु न कश्चिदवान्त-
 रव्यापारोऽत्र संभवति । अथ च प्रकाशयत्य-
 र्थमिति नैतदभेदमन्तरेण कथंचिद्घटते इत्यु-
 क्तम् ‘अभेदे चेदृशो विधिः’ इति । ईदृशो
 विधिरिति प्रदीपन्यायेनार्थे प्रकाशत्वप्रधा[दा]
 नसामर्थ्यप्रकार इत्यर्थः । अतश्च प्रकाश एव
 स्वशक्तिविस्फारसारतत्तदर्थवपुषा परिस्फुर-
 तीति सिद्धम् ॥

तदाह

तस्मात्प्रकाश एवायं
 पूर्वोक्तः परमः शिवः ॥ ५५ ॥
 यथा यथा प्रकाशेत्
 तत्तद्धाववपुः स्फुटम् ।

‘पूर्वोक्त’ इति प्रथमाह्निकादौ । यदुक्तम्
 ‘हेयस्य च परं तत्त्वं यः प्रकाशात्मकः शिवः ।’
 (तं० १५२)

इत्याद्यनन्तप्रकारम् । यथायथेति येन येन
 नीलाद्यात्मनेत्यर्थः । यदा च प्रागुक्तयुक्त्या
 प्रकाशार्थयोरभेद एव तदा नीलत्वमिव नी-
 लस्य प्रकाशमानत्वमपि स्वरूपगत एव धर्मः—
 इति युक्तमुक्तं—वेद्यता भावस्य निजं वपु-
 रिति ॥

अत आह

एवं च नीलता नाम
 यथा काचित्प्रकाशते ॥ ५६ ॥
 तद्वच्चकास्ति वेद्यत्वं
 तच्च भावांशपृष्ठगम् ।

नन्वभिन्नमिदमर्थप्रकाशात्मकमखण्डं स्वल-
 क्षणं, तत्र वेद्यत्वं नाम धर्मः किमर्थैशो
 निपतति आहोस्मित्प्रकाशांशे इत्याशङ्क्योक्तं
 ‘तच्च भावांशपृष्ठगम्’ इति ॥

अत एव शावरमतोदितस्य द्विविधस्यापि
प्रमाणबलस्यानेन संग्रहः क्रियमाणो नापसि-
च्छान्ततां पुष्णातीत्याह

फलं प्रकटतार्थस्य

संविद्वेति द्वयं ततः ॥ ५७ ॥

विपक्षतो रक्षितं च

संधानं चापि तन्मिथः ।

प्रकटतार्थगतेति कौमारिलाः । संवित्प्रमा-
तृगतेति प्राभाकराः । तत इति समनन्तरोक्ता-
दर्थप्रकाशयोरभेदलक्षणाङ्गेतोः । विपक्षत इति,
प्रकटताया अर्थधर्मत्वे सर्वान्प्रत्येवार्थः प्रकटो
भवेदिति सर्वे सर्वज्ञा भवेयुः । संवित्तेश्च
प्रमातृधर्मत्वेऽर्थस्य न किंचिदित्यसौ परोक्ष
एव स्यादित्येवमादिरूपात् । रक्षितमिति । नहि
इदानीमर्थस्य प्रकटता सर्वाविशेषेण युज्यते
वकुं प्रमातुरेकत्वात् सर्वार्थस्यैवाभावात्, माया-
पदे चंयथपि भिन्नाः प्रमातारस्तथापि प्रकाशमा-
नोऽर्थः प्रमातृगतंत्वेन तत्तत्प्रसातृभेदेन सुखा-

दिवदेकैकशो नियत एव, संवित्तिश्च प्रमातृ-
धर्मोऽपि नार्थसंबन्धं जहाति प्रमातृसारत्वाद-
र्थस्येति सर्वसर्वज्ञस्यार्थपारोक्ष्यस्य न कश्चिद्-
वकाशः । तत एव च तयोः परस्परेणापि
संधानं, प्रकटतासंवित्तिपक्षयोरन्योन्यं नास्ति
कश्चिन्नेद इत्यर्थः । इत्थमियता नीलतादिव-
द्वेयत्वं भावधर्म एवेति निर्वाहितम् ॥

एतदेव वृष्टान्तवृशा दर्शयति

तथाहि निभृतश्चौर-

श्चैत्रवेदमिति^१ स्फुटम् ॥ ५८ ॥

बुद्धा नादत्त एवाशु

परीप्साविवशोऽपि सन् ।

सेयं पश्यति मां नेत्र-

त्रिभागेनेति सादूरम् ॥ ५९ ॥

स्वं देहममृतेनेव

सिक्तं पश्यति कामुकः ।

यथा चाशु तारतम्याविचारेणैव तत्तदर्थ-
जिघृक्षापरोऽपि भवंश्चौरश्चैत्रेणैतद्विदितमिति
स्फुटं निश्चितं ज्ञात्वा परमोपादेयमपि भाव-
जातं नैवादत्ते,—इति तदुपादातुं हातुं वा न
समर्थः,—इति किंकर्तव्यतामूढतया दुःखित-
प्रायत्वान्निभृतश्चैत्रलिखित इवास्ते इत्यर्थः ।
कामुकश्च ‘सेयं मनोरथशतैरप्यप्राप्या प्रिय-
तमा सादरं नतु वेश्यावद्भानामात्रेण नेत्र-
त्रिभागेन नतु तटस्थवत्सृष्टेन नेत्रेण मां
पद्यति क्षणमपि मदर्शनान्न विरमति’ इति
स्वं देहममृतेनेव सिक्तं पद्यति, स्वात्मनि परं
सुखातिशयमवबुद्ध्यत इत्यर्थः । तद्यद्यर्थवे-
दनं प्रमातुर्धर्मः स्यात्तत्कथं चौरश्चैत्रविदित-
त्वादर्थं नादद्यात्, कामुकश्च प्रियावलोकना-
दमृतासिक्तमिंव स्वं देहं जानीयादिति युक्त-
मुक्तं वेद्यता भावधर्म इति । अर्थविनिवेशिनश्च

वेद्यत्वस्यार्थक्रियाभेदोपदर्शनार्थमुदाहरणद्वयोपादानं यत्पूर्वत्र दुःखकारित्वमुत्तरत्र सुखकारित्वमिति ॥

ननु संविन्मयश्चेदर्थस्तर्हि तस्य वेद्यत्वमिति संविदेवोक्ता भवेत्, नच संविदर्थस्य धर्मस्तत्किमिदं वेद्यत्वं भावधर्म इति,—इत्याशङ्क्याह

न चैतज्ञानसंवित्ति-

मात्रं भावांशपृष्ठगम् ॥ ६० ॥

अर्थक्रियाकरं तच्चे-

न्न धर्मः कोन्वसौ भवेत् ।

नचेदं वेद्यत्वं ज्ञानात्मकं संविन्मात्रमेव यतो भावांशपृष्ठगमिति । अत एव तत्संविन्मात्रातिरिक्तत्वेनार्थान्नावांशधर्मस्तथात्वे चास्य किं निबन्धनमित्युक्तमर्थक्रियाकरमिति । सा चार्थक्रिया समनन्तरमेव दर्शिता । धर्मश्चेष्टेष्यते तम्भीलादिरपि कश्चिद्धर्मः स्यादित्युक्तं ‘न चेत्कोन्वसौ भवेत्’ इति । मात्रग्रहणेन

च वेद्यत्वस्य ज्ञानसंवित्तेराधिक्यं ध्वनितम् ।
 अधिकश्च भावो वा स्यात् तद्धर्मो वा, न
 तावद्वेद्यत्वं भावस्तस्य हि वेद्यत्वं नतु वेद्यत्व-
 मेव सः, अतश्च तद्धर्म एवेति युक्तमुक्तं
 ‘वेद्यत्वं भावधर्म’ इति ॥

नन्वत्रोक्त एव दोषो यद्वेद्यताधर्मा भावः
 सर्वान्प्रति स्यादिति । नैवमेतदित्याह

यच्चोक्तं वेद्यताधर्मा

भावः सर्वानपि प्रति ॥ ६१ ॥

स्यादित्येतत्स्वपक्षम्भं

दुष्प्रयोगास्त्रवत्तव ।

भवत एवायं व्यामोहो यदयुध्यमानं वा-
 सुदेवं प्रति प्रेरणात्मकाहुष्प्रयोगात् यथा वा-
 रुणी गदा प्रयोक्तारमेव श्रुतायुधं जघान तथा
 मत्पक्षं प्रति 'प्रयुक्तं दूषणं म[त्वं]त्पक्षमेव
 हन्यांत्, तथा च ज्ञानेनानतिशयितोऽपि अर्थ-
 स्त्वन्मते वदि वेद्यतामासादयेत् तदृतिशयि-
 तत्वाविशेषात्सर्वान्प्रत्येवासौ वेद्यः स्यादिति ॥

अस्मत्पक्षे पुनः परप्रकाशात्मा स्वतन्त्रः शिव
एवास्तीति तदपेक्षया नान्यः कश्चिदिति सर्वा-
र्थस्यैवाभावात् कं प्रति चकास्यादित्याह

अस्माकं तु स्वप्रकाश-

शिवतामात्रवादिनाम् ॥ ६२ ॥
अन्यं प्रति चकास्तीति
वच एव न विद्यते ।

मायापदे तु प्रमातृभेदेऽपि तत्तन्मातृमय-
त्वादर्थः सुखादिवत्प्रत्येकं नियत एवेत्युक्तं
प्राक् ॥

न केवलमेकप्रमातृसतत्त्ववस्तुवादेनैवं यु-
ज्यते यावत्प्रमातृप्रमेययोस्तत्त्वतो भेदेऽपी-
त्याह

सर्वान्प्रति च तन्मीलं

स घटश्चेति यद्वचः ॥ ६३ ॥

तदप्यविदितप्रायं

गृहीतं मुग्धबुद्धिभिः ।

अविदितश्रायमिति, किमिह वयं वेद्य-
तायाः सर्वाविशेषं प्रसञ्जितुं नीलतां निर्दर्श-
यामः किमु तामेव वेद्यतामित्यविविच्यैवोपग-
तमित्यर्थः ॥

एतदेव सयुक्तिकं दर्शयति
नहि कालामिरुद्रीय-
कायावगतनीलिमा ॥ ६४ ॥

तव नीलः किं तु पीतो
मैवं भूज्ञतु नीलकः ।
न कंचित्प्रति नीलोऽसौ .

नीलो वा यं प्रति स्थितः ६५
तं प्रत्येव स वेद्यः स्या-
त्संकल्पद्वारकोऽन्ततः ।

कालामिरुद्रस्य देहे संविदितो यो नीलि-
माख्यो गुणः स न चैत्रस्य भवितुमर्हति, न
हि धर्म्यन्तरगतेन धर्मेण धर्म्यन्तरं तद्वत्तया
सुवचम् । ० अत्यन्तमसंभवनीयतां परधर्मस्य

परत्र दर्शयितुं कालाभिरुद्रीयकायेत्युक्तम् ।
 ननु यद्यन्यगतो नीलिमा नान्यं प्रति स्यात्
 किमसौ तं प्रति पीतो भवेदित्याशङ्कते ‘किं नु
 पीतः’ इति । परिहरति ‘मैवं भून्नतु नीलक’
 इति । नहि पीतो नेति नीलो भवितुमर्हति, न हि
 घटलौहित्यमेवं पटस्य मालिन्यमित्येवं (लौहि-
 त्यमिति) युज्यते, ततश्च यथा नीलं सर्वान्
 प्रति, — इति निदर्शनस्य कोऽभिप्रायः, — इति
 न जानीमः । यदि तु वेद्यतया नीलं सर्वावि-
 शिष्टमिति निदर्शनार्थस्तदिदं दार्षान्तिकमेव
 दृष्टान्तीकृतं स्वमतविरुद्धं चाभिहितं येनोक्तं
 मुग्धबुद्धिभिरिति । इह पुनरस्मन्मते परप्रमा-
 त्रपेक्षया पृथक् प्रमातृप्रमेययोरवभास एव
 नास्तीति किं कस्य चकास्यादित्याह ‘न कंचि-
 त्वति नीलोऽसौ’ इति । अपरप्रमात्रपेक्षया तु
 स्फुटेऽपि प्रमातृप्रमेयविभागे प्रमातृमयत्वादर्थ-
 स्य पूर्वोक्तयुक्त्या यं प्रति नीलं नीलं तं प्रति
 वेद्यमेव स्यादित्याह ‘नीलो वा’ इत्यादि । एव-

कारो भिन्नक्रमः । ननु नीलं वेदमेवेति निय-
मनिमित्तं न किंचिदुत्पश्यामो देशकाला-
दिभेदेन पारोक्ष्यस्यापि संभवादित्याशङ्ख्याह
'संकल्पद्वारकोऽन्ततः' इति । यस्तु संकल्पा-
दिना वेद्यो न भवति नासौ तं प्रति नीलोऽपि
स्यात्, नहि नीलतया वेदनं मुक्त्वा नीलो
नाम कश्चित् प्रकाशमानतैव सत्तेत्युक्तत्वात् ॥

भवन्मते परापेक्षस्य धर्मस्य परत्वाविशेषेऽपि परत्र यथा नियमो दृष्टस्तद्विद्विह किं
नेष्यते,—इत्याह

यथा चार्थप्रकाशात्म

ज्ञानं संगीर्यते त्वया ॥ ६६ ॥

तथा तज्ज्ञातृवेद्यत्वं

भावीयं रूपमुच्यताम् ।

भवता हि सर्वमान्येनार्थप्रकाशात्मकत्वं ज्ञानं-
स्य-रूपमुक्तं तत्सर्वार्थप्रकाशत्वाविशेषेऽपि युग-
पत्तथा साम्साम्ननन्त्यायोगात् इदं नीलज्ञान-

१ क० स० पु० संगीर्यते इति पाठः । २ क० पु० मावीयसिति पाठः ।

स्मिदं पीतज्ञानमिति नियतार्थप्रकाशात्मकमेव
ज्ञानमन्युपेयते, एवमस्तत्पक्षेऽपि वेद्यताख्यो
भावीयो धर्मः प्रतिनियतप्रमातृसंबन्धी वाभि-
धीयतां, कोऽयमस्थानेऽभिनिवेशो यदेकस्य
प्रमातुर्वेद्यः परस्यापि तथा स्यादिति । अथ
तत्र जनकत्वादि निबन्धनान्तरमाश्रीयते,
तदिहापि समानं, भवति हि मायापदे प्रमा-
तृजन्यं वेद्यत्वमित्यभिमानः । अत एव नैया-
यिकप्रक्रियैव मायापदे व्यवहारनिबन्धनमिति
चिरन्तनाना मास्त्रायः ॥

न चास्य पर्यनुयोगस्यावकाशलेशमपि प-
श्यामः—इत्याह

न च ज्ञातात्र नियतः
कश्चिज्ज्ञाने यथा तव ॥ ६७ ॥

अर्थे ज्ञाता यदां यो य-
स्तद्वेद्यं वपुरुच्यताम् ।

नहि यथा भवतो ज्ञानाद्यतिरिक्तः स्वत-
त्र एवार्थः संभवति तथेहार्थप्रकाशव्यतिरिक्तो

ज्ञाता नाम येनैकस्य प्रमातुः प्रकाशमानोऽर्थः
प्रमात्रन्तरस्यापि तथा किं न स्यादिति चो-
येत, अस्मद्दर्शने हि परस्परानुरूपप्राद्यग्राह-
कयुगलनिर्माणभज्ञ्या यो यदर्थावभाससंभि-
न्नसंविदात्मकः स तस्य प्रमाता, यस्तु न
तथा स न तस्य प्रमातैव भवेदिति तं प्रति
कथंकारं प्रकाशतामिति सिद्धं नियतप्रमातृ-
वेद्यत्वम् ॥

तदेतदस्माभिः पुनः पुनरुच्यमानं श्रुत्वा-
प्यनवधारयन्नवहास्यतामेव यास्यतीत्याह

तत्तद्विज्ञातृवेद्यत्वं

सर्वान्प्रत्येवं भासताम् ॥ ६८ ॥

इत्येवं चोदयन्मन्ये

ब्रजेद्विरधुर्यताम् ।

नह्यन्यं प्रति वै कंचि-

द्जाति सा वेद्यता तथा ॥ ६९ ॥

बधिरधुर्यतामिति, बधिरो हि न शृणो-
त्येव, अयं पुनः शृणवन्नपि न शृणोतीति
तमप्यतिशेते, — इत्येवमुक्तम् । यतस्तदर्थावभा-
ससंभिन्नसंविदूपमन्यं कंचित्प्रति तथैकात्म्येन
सा वेद्यता नैव भाति तं प्रति भावो वेद्यता-
मेव न यायादित्यर्थः ॥

‘अतश्च वेद्यता नाम भावस्यैव निजं वपुः’
इत्युक्ते किमिति निष्कारणमियत्कुप्यते,—इत्याह
भावस्य रूपमित्युक्ते
केयमस्थानवैधुरी ।

ननु भावधर्मवेद्यतापक्षे नीलतादेरिव वेद्य-
ताया अपि स्वव्यतिरिक्तस्वरूपावेशिवेद्यतायो-
गादनवस्थापतेदित्युक्तं तत्कथं परिहर्तव्यमि-
त्याह

अनेन नीतिमार्गेण
निर्मूलमप्सारिता ॥ ७० ॥
अनवस्था

अनेन नीतिमार्गेणेति यथैकप्रमातृवेद्यताया
न प्रमात्रन्तरसंबन्धो युक्तस्तथैव समानन्या-
यत्वाद्वेद्यतान्तरसंबन्धोऽपीत्यर्थः ॥७० ॥

एतदेवोपपादयति

तथा ह्यन्यै-
नीलाद्यैः सदृशी न सा ।
वेद्यता किंतु धर्मोऽसौ
यद्योगात्सर्वधर्मवान् ॥ ७१ ॥
धर्मो वेद्यत्वमन्येति
स सत्तासमवायवत् ।

ननु भवन्मते वेद्यता नाम किं धर्ममात्र-
मुत ज्ञानरूपतया गुणपदार्थान्तरतेति । तत्र
धर्ममात्रत्वे न भवेदेवास्या वेद्यताख्यधर्मान्त-
रयोगः, ज्ञानगुणरूपत्वे च ‘निर्गुणा गुणाः’ इति
नीत्या कथमस्या वेद्यतान्तरं सजातीयो धर्मः
स्यात् । तथाथा वैजात्येन नीलताया वेद्यताख्यो
धर्मो भवेत् नैवं तस्या वेद्यतान्तरमित्यस्या

नीलादिधर्मान्तरवैलक्षण्यम् अपितु असौ वेद्यताधर्मः समवायवृत्त्या स्वाध्ययस्य वेद्यव्यवहारहेतुर्यं विना सकलधर्मकल्पाषितवपुषोऽपि तस्य धर्मिणः स्वयं वेद्यावेद्यत्वविरहिणो वेद्यमिति व्यपदेशोऽपि दुर्घटः स्यात् । ननु वेद्यताख्यो धर्मोऽपि स्वयमवेद्यश्चेदसिद्ध एवासाविति कथमिव स्वसंबन्धेन धर्मिणं व्यवहारयेदित्याशङ्कां परिहरिष्यन् दृष्टान्तयति ‘संसत्तासमवायवत्’ इति । अनेन गुणकर्मविशेषा अप्युपलक्षिताः ॥ ७२ ॥

एतदेव व्यनक्ति

ब्रूषे यथा हि कुरुते

सत्ता सत्यसतः सतः ॥ ७२ ॥

समवायोऽपि संश्लिष्टः

श्लिष्टानश्लिष्टताजुषः ।

अन्त्यो विशेषो व्यादृत्ति-

रूपो व्यादृत्तिवर्जितान् ॥ ७३ ॥

१ क० पु० सत्तावत्समवायवदिति पाठः । २ क० च० पु० उद्दत्तइति पाठः । ३ क० च० पु० वर्जनादिति पाठः ।

व्यावृत्तान् श्वेतिमा शुक्ल-
 मशुक्लं गमनं तथा ।
 तद्वन्नीलादिधर्मांश-
 युक्तो धर्मी स्वयं स्थितः ॥७४॥
 अवेद्यो वेद्यतारूपा-
 द्धर्माद्विद्यत्वमागतः ।

‘कुरुते’ इति प्रतिवाक्यार्थमनुष्ठयते । स-
 तीति स्वरूपेण । ‘संश्लिष्ट’ इति स्वयं वृच्चिरूप
 इत्यर्थः । ‘अन्त्यः’ इति अन्तेष्टपादविनाशयो-
 रन्तेऽवस्थितत्वादन्तशब्दवाच्येषु निंत्यद्रव्येषु
 भवः स्थित इति यावत् । ‘विशेषः’ इति स्वाश्र-
 यस्य सर्वतो विशेषकत्वाऽन्देदक इत्यर्थः । श्वे-
 तिमेति स्वयं श्वेतरूपोऽशुक्लं शुक्लं करोती-
 ल्यर्थः । तथेति, अगन्तारं गन्तारं कुर्यादिति
 तात्पर्यम् । वेद्यत्वमागतः सन् स्थित इति
 योजनीयम् । किलेदं भवद्दर्शनं—यदुत परसा-
 मान्यरूपा द्विविधा सत्ता· स्वरूपसत्ता समवा-
 यिनी चेति । तत्र समवायिनी द्रव्यंगुणकर्म-

स्वेव भवति, स्वरूपसत्ता तु सामान्यविशेषसमवायेषु । यदुक्तम्

‘त्रिपदार्थकरी सत्ता’.....।

इति । तत्र यथैव द्रव्यादयस्त्रयः स्वरूपेण
न सन्तो नासन्तः सत्तासमवायात्तु सन्तः,
सत्ता तु स्वरूपेणैव सत्त्वात् न सत्यसती वेति
पर्यनुयोगपात्रम् । अनेनापरमपि सामान्यमु-
पलक्षितम् । यतो गौः स्वरूपेण न गौर्नागौ-
र्गेत्वाभिसंबन्धात्तु गौः, गोत्वं तु स्वत एव
तथात्वात् न जात्यन्तरयोगमावहति । यथा
च कार्यं वा कारणे सामान्यं वा विशेषे स्वय-
मवृत्तिरूपं समवायवृत्त्या वर्तते, समवायश्च
स्वाश्रये वर्तमानः स्वयमेव वृत्तिरूपत्वान्न सम-
वायादिवृत्त्यन्तरमपेक्षते । यथा च भावाना-
मनुवृत्तिप्रत्ययहेतुसामान्ययोगद्वारकसंशयप्र-
तिपक्षतया गुणकर्मादयो धर्मा व्यावृत्तिबु-
द्धिहेतवो विशेषा इह, तेषामपि तथैव सामा-
न्ययोगेन संशयबीजभूतत्वे प्रलये वा निख-
द्रव्येषु । सजातीयविजातीयवैलक्षण्याधायि-

नोऽत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवो माद्वशामन्यथा-
नुपपत्त्या योगिनां तु प्रत्यक्षेण सिद्धा अन्त्या
विशेषा उपगम्यन्ते । भावाश्च स्वरूपेण न
व्यावृत्ता नाप्यव्यावृत्ता व्यावृत्तियोगात् व्या-
वृत्ता इति भद्रग्या विशेषैरेव व्यावृत्यन्ते, वि-
शेषास्तु स्वयं व्यावृत्तिरूपत्वान्न व्यावृत्ता अ-
व्यावृत्ता वेति विकल्पनीयाः । यथा च पटः
स्वरूपान्न श्वेतो नाप्यश्वेतः श्वेतगुणसंबन्धात् श्वेतः,
श्वेतगुणस्तु श्वेतरूपत्वादेव न स्वसम-
वायि श्वेतान्तरमुपयाचते । यथा च गन्ता
न स्वयं गन्ता नाप्यगन्ता गमनक्रियायोगात्
गन्ता, गमनक्रिया तु गमनात्मकत्वादेव न
स्वात्मनि गमनमन्यदर्थयते । एवं सकलधर्म-
युक्तोऽपि भावः स्वयं न वेद्यो नावेद्यो वेद्यता-
संबन्धात् वेद्यः, वेद्यता पुनः स्वात्मनैव वेद्य-
त्वान्नावेद्या वेद्या वेत्यनुयोक्तुं युक्तेत्युपरम्यते
॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

ननु यथा [सत्ता]स्वरूपेण सती तथा वेद्य-
तापि स्वरूपेणैव वेद्येत्युक्ते स्वरूपस्यैव वेद्यत्वं
वेदकत्वं च द्वितयं प्राप्नुयात् । तच्चं न युक्तं

विरोधादित्याशङ्क्य स्वयंवेद्यतां स्वप्रकाशताया-
मेव विश्रमयति

वेद्यता भासमाना च
स्वयं नीलादिधर्मवत् ॥ ७५ ॥
अप्रकाशा स्वप्रकाशा-
द्धर्मादेति प्रकाशताम् ।

वेद्यता च यदा स्वयमवभासते तदासौ
नीलादिवज्जडोचितेन रूपेणाप्रकाशमानापि
स्वप्रकाशताख्यात्स्वरूपादेव प्रकाशतामेति स-
पमेव प्रकाशते, नतु स्वायेक्षया कर्मभावं ल-
भत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अतश्च न वेद्यता वेद्या भवितुर्महतीत्याह
प्रकाशो खलु विश्रान्ति
विश्वं श्रयति चेत्ततः ॥ ७७ ॥
नान्या काचिदपेक्षास्य
कृतकृत्यस्य सर्वतः ।

वेद्यस्य हि जडतया पारतज्ये संचिदि वि-
श्रान्तिर्नाम वेद्यत्वा, विश्रान्तेस्तु किमन्यदपे-

क्षणीयं येन वेद्यतायामपि वेद्यता भवेदित्युक्तं
 ‘नान्या काचिदपेक्षा’ इति ‘कृतकृत्यस्य’ इति
 च ॥ ७७ ॥

ननु यदि प्रकाशविश्रान्तिसतत्वैव वेद्यता
 तत्कथमस्या भावधर्मत्वमित्याशङ्क्याह

यथां च शिवनाथेन

स्वातन्त्र्याङ्गास्यते भिदा ॥७७॥

नीलादिवत्तैर्थैवायं

वेद्यता धर्म उच्यते ।

धर्म इत्यर्थाङ्गावस्य ॥ ७८ ॥

ननु भवतु नाम वेद्यता नाम भावधर्मः
 का नो विचिकित्सा, इदं पुनः कथं यदनेकेषु
 प्रमातृषु तथानैक्यमिति, नहि प्रमातृभेदेऽपि
 नीलस्य स्वात्मनि कश्चिद्विशेषो येनैवं स्यादि-
 त्याशङ्क्याह :

.. एवं सिद्धं हि वेद्यत्वं

.भावधर्मोऽस्तु का घृणा ॥७८॥

इदं तु चिन्त्यं सकल-

पर्यन्तोक्तप्रमातृभिः ।

वेद्यत्वमेकरूपं स्या-

चातुर्दश्यमतः कुतः ॥ ७९ ॥

एतदेव प्रतिविधत्ते

उच्यते परिपूर्णं चे-

द्वावीयं रूपमुच्यते ।

तद्विभुर्भैरवो देवो

भगवानेव भण्यते ॥ ८० ॥

अथ तन्निजमाहात्म्य-

कल्पितोऽशांशिकाक्रमः ।

सह्यते किं कृतं तर्हि

प्रोक्तकल्पनयानया ॥ ८१ ॥

एवंविधं हि भावानां रूपं पूर्णमपूर्णं च,
तत्र पूर्णरूपत्वे स्वप्रकाशः पर एव प्रकाशस्त-
थोज्जूम्भते इति को नाम भावार्थः, अपूर्णं च
रूपं धर्मधर्म्यादिरूपतया पारमेश्वर्या स्वातङ्ग्य-
शक्तयैव तथा कुल्पितमिति भेदानुप्राणितः

समग्र एवायं व्यवहारः सोढव्य इति किम-
नया पाञ्चदश्यादिक्रमकल्पनयापराङ्गं यदेव-
मस्याः प्रद्वेषः ॥ ८१ ॥

तदेवमेकमेव नीलं तत्तदंशांशिकाक्रमेणा-
वभासमानं तथा तथा भिद्यत एवेत्याह

अत एव यदा येन
वपुषा भाति यद्यथा ।

तदा तथा तत्तद्वूप-
मित्येषोपनिषत्परा ॥ ८२ ॥

येन वपुषेति उद्दिक्तानुद्दिक्तसकलादिशि-
वान्तप्रमातृवेद्येनेत्यर्थः । तद्वूपमिति सकल-
वेद्यं प्रलयाकलवेद्यमित्यादि ॥ ८२ ॥

ननु यदि तत्त्सकलादिप्रमातृवेद्यता
प्रमातृभेदादेव कथंचन भेदमुपनीता तथा-
प्येकरूपैवासावर्थक्रियाया भेदेनाकरणात् तद्वेदः
व्यमध्येकरूपमेवेति पुनरपि पाञ्चदश्यादिक्रम-
कल्पना कल्पनैवेत्याशङ्क्य वेद्यताभेदसमर्थ-
नार्थमर्थक्रियाभेदं प्रतिजानीते

चैत्रेण वेद्यं जानामि
 द्वाभ्यां बहुभिरप्यथ ।
 मन्त्रेण तन्महेशोन
 शिवेनोद्विक्तशक्तिना ॥ ८३ ॥
 अन्याद्वशेन वेत्येवं
 भावो भाति यथा तथा ।
 अर्थक्रियादिवैचित्र्य-
 मध्येत्यपरिसंख्यया ॥ ८४ ॥

यथैव भावो भाति तथार्थक्रिया,.....
 अन्याद्वशेनेति अनुद्विक्तशक्तिना । इत्येव-
 मिति चैत्रेण..... ॥ ८४ ॥

तदेव दिव्यात्रेणोपपादयन् व्यनक्ति
 तथा ह्येकाग्रसकल-
 सामाजिकजनः खंलु ।
 नृत्तं गीतं सुधासार-
 सागरत्वेन मन्यते ॥ ८५ ॥

इह खलु प्रेक्षावतां^१ सामाजिकानां मध्या-
देवैकः प्रमाता पदे…………तेन दाढ्यादेव
मयेति[न्यते] नृत्तगीतार्दर्शहुवेद्यताख्यमतिशयं
मन्वानस्तस्वानुभवैकगोचराचरमचमत्कारसा-
रतया परामृशेदित्यर्थः । एकैकप्रमातृवेद्याद्वि-
नृत्तादेरनेकप्रमातृवेद्यस्यास्यास्त्येव सर्वसंचे-
त्योऽतिशयो येन तावत्यंशे प्रमात्रैक्यं स्यात्॥८५॥

तदाह—

तत एवोच्यते मल्ल-
नटप्रेक्षोपदेशने ।
सर्वप्रमातृतादात्म्यं
पूर्णरूपानुभावकम् ॥ ८६ ॥

तत इति बहुमातृवेद्यत्वलक्षणाद्वेतोः ।
उच्यते इति सर्वैः । यच्छ्रीप्रत्यभिज्ञायां

“तं तं घटादिमर्थमेकदेशव्यवस्थिताः प्रमातारः
समं संवेद्यमानास्तावत्यंशे तदैक्यमुपयान्ति ।”

इति । पूर्णरूपेति इयदेव हि पूर्ण रूपं

यद्विगलितवेद्यान्तरतया तत्रैवानन्याकाङ्क्षत्वेन
परामर्शनं नामेति ॥ ८६ ॥

नन्वेकैकस्य पृथक् पृथक् नृत्तादिसंवित्ति-
रेवमवस्थितेति किमनेकप्रमातृवेद्यत्वेनेत्याह
तावन्मात्रार्थसंवित्ति-
तुष्टाः प्रत्येकशो यदि ।
कः संभूय गुणस्तेषां
प्रमात्रैक्यं भवेच्च किम् ॥ ८७ ॥

एवं हि सामाजिकानामनेकप्रमातृवेद्यता,
संमीलनयातः को गुणो न कश्चित्स्वानुभव-
साक्षिकस्यापि चमत्कारातिशयस्य निहृव एव
कृतः स्यादित्यर्थः । ननु तावत्यंशे प्रमात्रैक्या-
देवैवं चमत्कारानुभवो भवेदित्याशङ्क्याह ‘प्र-
मात्रैक्यं भवेच्च किम्’ इति । एकस्मिन् हि
वस्तुन्यनेकवेद्यतावभास एव स्वात्मविश्रान्ति-
मयपरामर्शोपारोहकमेण विगलितभेदतया प्र-
मातृणामैक्योपगमे बीजं यत एवंविधानन्द-
सन्दोहपात्रतापि भक्ते ॥ ८७ ॥

अत एवाह

यदा तु तत्तद्वेद्यत्व-
धर्मसंदर्भगर्भितम् ।
तद्वस्तु शुष्कात्प्राग्रूपा-
दन्यद्युक्तमिदं तदा ॥ ८८ ॥

शुष्कात्प्राग्रूपादिति एकैकप्रमातृसंवेद्यान्नी-
रसप्रायादिति यावत् । अन्यदिति निरतिश-
यचमत्कारकारिरूपान्तराविष्टमित्यर्थः । अत्र
हेतुः—तत्तद्वेद्यत्वधर्मसंदर्भगर्भितमिति प्रमा-
त्रैक्यम् ॥ ८८ ॥

न केवलं लोके सकलप्रमात्रपेक्षया वेद्य-
त्वमेवं विचित्रार्थक्रियाकारि, यावच्छास्त्रेऽपि
प्रमात्रन्तरापेक्षयेत्याह

शास्त्रेऽपि तत्तद्वेद्यत्वं
विशिष्टार्थक्रियाकरम् ।
भूयसैव तथाच श्री-
मालिनीविजयोत्तरे ॥ ८९ ॥

तथा षड्डिधमध्वान-
मनेनाधिष्ठितं सरेत् ।

अधिष्ठानं हि देवेन
 यद्विश्वस्य प्रवेदनम् ॥ १० ॥
 तदीशवेद्यत्वेनेत्थं
 ज्ञातं प्रकृतकार्यकृत् ।

भूयसैवेत्यविगानेन सर्वत्रैवेत्यर्थः । एतदेवोदाहरति तथाचेत्यादिना । एतच्च स्वयमेव व्याख्याय प्रकृते योजयति अधिष्ठानमित्यादिना । नहि भेदबादिनामिवास्माकं भिन्नं विश्वमस्ति येन तदुक्तवदधिष्ठानात्रधिष्ठेयभावो भवेदित्युक्तं देवेन विश्वस्याधिष्ठानं प्रवेदनमिति । संविन्मयो हि सः संविदश्च संवेद्य एव विषय इत्याधार इत्यधिष्ठेय इति चोच्यते, ततश्चेत्थमनेकवेद्यताप्रकारेण शिववेद्यत्वेन ज्ञातं सत् षड्घलक्षणं विश्वं प्रकृतं दीक्षाकर्मादिकार्यं करोत्येवंविधार्थक्रियाक्षममित्यर्थः । एवं मञ्चमहेश्वरादिवेद्यत्वेनापि नियततत्त्वावासिः स्यादित्यपरिसंख्येयमत्रार्थक्रियावैचित्रम् ॥ ११ ॥ . . .

एतदुपसंहरमन्यदृपतारपति

एवं संखं वेद्यतारब्यो
धर्मे भावस्य भासते ॥ ९१ ॥
तदनाभासयोगे तु
स्वरूपमिति भण्यते ।

तदनाभासयोगे इति तस्य वेद्यतारब्यस्य
धर्मस्यापरामर्शे सतीत्यर्थः । तेनाभासान्तरसं-
मूर्छनाविरहितो नीलमित्येव विमृश्यमानः
सामान्यात्मक एकक एवाभासः पञ्चदशं
स्वरूपमित्युक्तम् ॥ ९२ ॥

ननु नीलमित्यपि स्वरूपेण विमृश्यमान-
मन्तःकृतनिखिलधर्मात्मकमेव विमृष्टं स्यादिति
प्रमात्रन्तरवेद्यतोपरागो दुरपह्व एवेत्याश-
क्ष्याह

उपाधियोगिं ताशङ्का-
मपहस्तयतोऽस्फुटम् ॥ ९२ ॥
स्वात्मनो येन वपुषा
भाल्यर्थस्तत्स्वकं वपुः ।

उपाधियोगिं ताशङ्कामित्याशङ्कितमाभासा-
न्तरमित्यर्थः । अस्फुटमिति वस्तुनो हि देश-
कालभाससंमूर्छनया स्वालक्षण्यापत्तौ स्फुटता
भवेदिति भावः । स्वात्मन इति प्रमातुः, येन
वपुषेति सामान्यात्मना, स्वकं वपुरिति स्वरू-
पम् । इह हि मायापदे विकल्पदशामधिश-
यानो विमर्शः समारोपितधर्मान्तरप्रतिक्षेपाय
प्रवर्तमानः स्वालक्षण्यादविभिन्नमपि आभा-
सान्तरं व्यवच्छिन्दन् सामान्यात्मकं नीलमा-
त्रमेव विमृशति नतु स्वरूपाविनाभाविनीं
सत्तामपि स्पृशतीति कथं नीलमात्रपरामर्शद-
शायां वेद्यताख्यधर्मान्तरोपरागसंभावनापीति
तात्पर्यार्थः ॥ ९३ ॥

ननु धर्मान्तरं व्यवच्छेत्स्यता विकल्पेन प्र-
मात्रान्तरवेद्यता व्यवच्छिद्यतां, नहि तामन्त-
रेण स्वरूपमेव न स्यात् तत्प्रमातृवेद्यता तु
कथंकारं तिरोधीयेत, इत्याशङ्क्याह

जानामि घटमित्यन्त्र

वेद्यतानुपरागवान् ॥ ९३ ॥

घट एव स्वरूपेण
भात इत्यपंदिश्यते ।

नन्वत्र जानामीति ज्ञानक्रियाकर्मतया स्व-
यंवेद्यता तावदस्ति, प्रमात्रन्तरवेद्यता चाव-
श्यंभाविनी अस्मदाद्यगोचरत्वेऽन्ततः क्रिमि-
सर्वज्ञादेरपि वेद्यो भवेदित्युक्तत्वात्; तत्कथ-
मुक्तं वेद्यतानुपरागवान् स्वरूपेण घटो भात
इति, तदाह

ननु तत्र स्वयंवेद्य-
भावो मन्त्राद्यपेक्षया ॥ १४ ॥

अपि चास्त्येव

तदिदमनवधारितास्मदभिप्रायस्य चोद्यम् ८ न
हस्माभिर्घटः स्वरूपेण वेद्यतानुपरागवानि-
त्युक्तं, किंतु वेद्यतानुपरागवान् भात इति ॥

नच घटं जानामीत्यत्र स्ववेद्यतां सर्वज्ञा-
दिवेद्यतां च जानामीत्यनुसंधिरस्ति, जानामीति
चास्मदर्थविश्रान्तो ज्ञानपरामर्श एवायमित्याह

नन्वस्तु

मतुं सन्त्रैतिभासते ।

१ क० पु० अद्विदिश्यत इति पाठः । २ ग० पु० संप्रतीति पाठः ।
१०

न च स्वरूपपरामर्शनान्तरीयकतया सर्व-
त्रैव स्वात्मवेद्यतापि स्यादित्याह

अवेद्यमेव कालाभि-

वपुर्मेरोः परा दिशः ॥ १५ ॥
ममेति संविदि परं

शुद्धं वस्तु प्रकाशते ।

शुद्धमिति स्वपरवेद्यतासंभेदपरामर्शरहि-
तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु शुद्धं वस्तु प्रकाशते चेत्सद्धमस्य
वेद्यत्वम्, अवेद्यं च प्रकाशते चेति विप्रतिषेधः ।
सत्यं किंतु प्रकाशमानत्वाद्वेद्यं ननु वेद्यत्वेन
प्रकाशमानमित्याह

भातत्वाद्वेद्यमपि त-

ज्ञ वेद्यत्वेन भासनात् ॥ १६ ॥

अवेद्यमेव भानं हि

तथा कमनुयुञ्ज्महे ।

तदिति स्वरूपमात्ररूपं शुद्धं वस्तु । अवे-
द्यमिति वेद्यत्वाभासान्तरासंमूर्छितमित्यर्थः ।
अत्र हेतुः न वेद्यत्वेन भासनादिति । ननु

‘अप्रत्यक्षोपलम्मस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्धति ।’

इति भज्ज्ञथा वेद्यतायामनाभासमानायां कथ-
मिव स्वरूपेण वेद्यं भातं भवेदित्याशङ्क्याह
भानं हीत्यादि । भानं हि प्रकाशः, सच वि-
मर्शजीवित इत्युक्तम् । सच घटं जानामी-
त्यत्र घट इव वेद्यतायां न संभवति वेद्यमि-
त्यनवसायात् प्रत्युत कालाद्यादाववेद्यतापरा-
मशेऽ दर्शितः, तत्कस्यायं पर्यनुयोगे वेद्ये
प्रकाशमाने कथं वेद्यताया अप्रकाशन-
मिति ॥ ९६ ॥

एवं च पञ्चदश्यादिक्रमकल्पना वास्तव्ये-
वेत्याह

एवं पञ्चदशात्मेयं

धरा तद्वज्जलादयः ॥ ९७ ॥

अव्यक्तान्ता यतोऽस्त्वेषां

सकलं प्रति वेद्यता ।

अनेन वस्तुधर्माख्यप्रमेयानन्तर्येणानुजो-
हेशोदिष्टस्य तत्त्वंविधेरप्यासूत्रणं कृतम् ॥ ९७ ॥

ननु

‘इत्यनेन कलाद्येन धरान्तेन समन्विताः ।

पुमांसः सकला इया…………… ॥’

मा० वि० १३५

इत्युत्त्या कलान्तं सकलस्यावस्थानं तत्कथ-
मव्यक्तान्तमस्य प्रमातृत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह
यत्तूच्यते कलाद्येन

धरान्तेन समन्विताः ॥ ९८ ॥

सकला इति तत्कोश-

षट्टोद्रेकोपलक्षणम् ।

नहनेन वाक्येन पुंसः कलान्तमवस्थान-
मुक्तं, तथात्वे हि ‘पुरुषः पञ्चविंशकः’ इत्यादि-
श्रुतिविरोधः स्यात्, किंतु उद्दिक्तमस्य मा-
यादिकञ्चुकषङ्कमिति । तद्विप्रलयाकलस्यानु-
द्रिक्तं, विज्ञानाकलस्य ध्वस्तमिति ॥ ९८ ॥

तदाह

उद्धूताशुद्धचिद्राग-

कलादिरसकञ्चुकाः ॥ ९९ ॥

सकलालयसंज्ञास्तु

न्यग्मूताखिलकञ्चुकाः ।

ज्ञानाकलास्तु ध्वस्तैत-

त्कञ्चुका इति निर्णयः ॥ १०० ॥

रसेति षट् ॥ १०० ॥

ननु देहादिवेद्यांशप्राधान्यान्मुख्यतया स-
कलः प्रमातैव न भवतीति कुतस्त्वं पाञ्चद-
श्यमित्याशङ्क्याह

तेन प्रधाने वेद्येऽपि

पुमानुद्भूतकञ्चुकः ।

प्रमातास्त्वैव सकलः

पाञ्चदश्यमतः स्थितम् ॥ १०१ ॥

यद्यपि सकले देहाद्यात्मनो वेद्यस्यैव प्रा-
धान्यं तथापि ज्ञानकलो[क्रियो]त्तेजककला-
विद्यादिकञ्चुकोद्गेकादस्त्वैव प्रमातृत्वमित्यन-
वद्यं पाञ्चदश्यम् ॥ १०१ ॥

ननु वेद्यांशप्राधान्याद्भरादिवत्पुंस्युपि पाञ्च-
दश्यमेव न्याय्यं तत्कथं ‘आनराज्ञेदयुग्मीनम्’
इत्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह

पाञ्चदश्यं धराद्यन्त-

निंविष्टे सकलेऽपि च ।

सकलान्तरमस्त्येव

प्रमेयेऽत्रापि मातृ हि ॥ १०२॥

धराद्यन्तर्निंविष्टे इत्यनेनास्य वेद्यांशप्राधा-
न्यमेवोपोद्वलितम् । अत एवोक्तं प्रमेय इति ।
प्रमात्रेकरूपत्वे हि कथमेवं संगच्छतामित्या-
शयः । सकलान्तरमिति, यदा त्वत्र प्रलया-
कलः प्रमाता तदा त्रायोदश्यमेवेति सर्वं
स्वस्थम् ॥ १०२ ॥

ननु किमनेनैवमुपदिष्टेन पाञ्चदश्येनेत्या-
शङ्क्याह

स्थूलावृतादिसंकोच-

तदन्यव्याप्तृताजुषः ।

पीताद्याः स्थिरकम्प्रत्वा-

ब्रतुर्दश धरादिषु ॥ १०३ ॥

स्वरूपीभूतजडताः

प्राणदेहपथे ततः ।

प्रमातृताजुषः प्रोक्ता

धारणा विजयोक्तरे ॥ १०४ ॥

एतदेव ह्यधिकृत्य श्रीमालिनीविजयोक्तरे

धरादिष्वव्यक्तान्तेषु चतुर्विंशतौ तत्त्वेषु प्रति-
 तत्त्वं जडात्मकस्वरूपधारणया सह चतुर्दश
 धारणाः प्रोक्ता इति संबन्धः । तत्र सक-
 लस्य स्थूलमाणवादि मलत्रयं, प्रलयाकलस्या-
 वरणमावृतमिति व्युत्पत्यावृतं मलद्वयं, वि-
 ज्ञानाकलस्यादि प्राथमिकमाणवं मलं, म-
 द्राणां प्रलयाकलोपादानत्वादावृततया सं-
 कोचः, मष्टेश्वराणां सकलोपादानत्वात् स्थू-
 लात्मा तच्छब्दनिर्दिष्टः संकोचः, मष्टमहेश्व-
 राणामन्यः संकोचस्य यथायथं विगलनाद्
 विकासः । शिवस्य व्यासृता देशकालाद्यवच्छे-
 दशून्यत्वात् व्यापकत्वं, ता जुषन्ते सेवन्ते
 तदालम्बना इत्यर्थः । नन्वेवं सप्त धारणा
 भवेयुः न चतुर्दश इत्याशङ्क्योक्तं स्थिरकम्प्र-
 त्वादिति । स्थिरं स्वात्मविश्रान्त्या निव्यापारं
 शक्तिमद्भूपं, कम्प्रं स्पन्दात्मकं सव्यापारं शक्ति-
 रूपम् । अत एवात्र सकलतच्छक्त्यधिकारेण
 ‘तद्वदेव सरेहेहं किं तु व्यापारवर्जितम् । (मा० वि० १२।२९)
 इति . . .

‘सव्यापारं सरेहेहं……॥’ (मा० वि० १२।२६)

इति चोक्तम् । ताश्च यथायथं भेदविगल-
नात् देहप्राणबुद्ध्यादिप्रमातृदशाधिशायिन्यः,
इत्युक्तं 'प्राणदेहपथे' इति प्रमातृताजुषश्वेति
तत्र स्वरूपसकलशक्तिमच्छक्तिधारणाधिकारे-
णोक्ताः । यदुक्तं तत्र

'खदेहं हेमसंकाशं तुर्याभं बज्रलाञ्छितम्' ।

(मा० वि० १२ । २२)

इत्यादि । प्राणादौ तु प्रलयाकलविज्ञानाकला-
दिधारणाः । यदुक्तम्

'चतुर्थे हृदतं ध्यायेद्वादशाङ्गुलमायतम्' ।

(मा० वि० १२।३०)

इत्यादि । 'पीताद्या' इत्याद्यशब्दाजलतत्वादौ
शुक्लादीनां ग्रहणम् । एतच्च सर्वं

'यः पुनर्गुरुर्णैवादौ कृतावेशविधिक्रमः ।

स वासनानुभावेन भूमिकाजयमारभेत्' ॥

(मा० वि० १२।२१)

इत्यादिना ।

'चतुर्विशत्यमी प्रोक्ताः प्रत्येकं दशपञ्चधा ।

धारणाः क्षमादितत्वानां समासाद्योग्नां हिताः ॥'

(मा० वि० १६।१७)

इत्यन्तेन श्रीपूर्वशास्त्रे एव सप्रपञ्चमुक्तमिति
तत एवावधार्यम्, इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्त्र
प्रातिपद्येन संवादितम् ॥ १०४ ॥

एवं पाञ्चदश्यं निरूप्य त्रयोदश्याद्यपि
निरूपयति

यदा तु मेयता पुंसः

कलान्तस्य प्रकल्प्यते ।

तदुद्भूतः कञ्चुकांशो

मेयो नास्य प्रमातृता ॥ १०५ ॥

अतः सकलसंज्ञस्य

प्रमातृत्वं न विद्यते ।

त्रयोदशत्वं तच्छक्ति-

शक्तिमद्वयवर्जनात् ॥ १०६ ॥

न्यग्भूतकञ्चुको माता

युक्त[यत]स्तत्र लयाकलः ।

मायानिविष्टो विज्ञाना-

कलाद्याः प्राग्वदेव तु ॥ १०७ ॥

मायातत्त्वे झेयरूपे

कञ्चुकन्यग्भवोऽपि यः ।

सोऽपि मेयः कञ्चुकैक्यं

यतो माया सुसूक्ष्मका ॥ १०८ ॥

विज्ञानाकल एवात्र
 ततो मातापकञ्चुकः ।
 मायानिविष्टेऽप्यकले
 तथेत्येकादशात्मता ॥ १०९ ॥
 विज्ञानकेवले वेद्ये
 कञ्चुकध्वंससुस्थिते ।
 उद्गुभूषुप्रबोधानां
 मन्त्राणामेव मातृता ॥ ११० ॥
 तेऽपि मन्त्रा यदा मेया-
 स्तदा माता तदीश्वरः ।
 स ह्युद्गवात्पूर्णबोध-
 स्तस्मिन्प्राप्ते तु मेयताम् ॥ १११ ॥
 उद्भूतपूर्णरूपोऽसौ
 माता मन्त्रमहेश्वरः ।
 तस्मिन्विज्ञेयतां प्राप्ते
 स्वप्रकाशः परः शिवः ॥ ११२ ॥
 प्रमाता स्वकत्तादात्म्य-
 भासिताखिलवेद्यकः ।

पुंसः कलान्तस्येति पुंसत्त्वादारभ्य कला-
 न्तस्य तत्त्वषङ्कस्येत्यर्थः । अस्येत्युद्भूतस्य कञ्चु-
 कषङ्कस्य मेयत्वात् । त्रयोदशत्वमिति सक-
 लस्य तच्छक्तेश्च प्रमेयतया स्वरूपीभूतत्वात् ।
 नन्वत्र सकलस्य प्रमेयत्वं प्रलयाकलस्य च
 प्रमातृत्वमित्युक्तं विज्ञानाकलादीनां पुनः का-
 व्यवस्था इत्याशङ्क्योक्तं विज्ञानाकलाद्याः प्रा-
 ग्वदेवेति । सकलेऽपि प्रमातरि यथैषां प्रमा-
 तृत्वं तथैवेत्यर्थः । ननु मायातत्वे ज्ञेये कञ्चु-
 कन्यग्भावोऽपि कस्माज्ज्ञेय इत्याशङ्क्योक्तं
 कञ्चुकैक्यं यतो मायेति । अत्रापि हेतुः सुसू-
 द्धिमकेति, अनुद्दिनविभागा हि कारणदशे-
 त्याशयः । ‘तत’ इति न्यग्भूतकञ्चुकस्य प्रल-
 याकलस्यापि स्वरूपीभूतत्वात् । मध्वाणामे-
 वेति नतु विज्ञानाकलस्यापि येनात्र नवधा-
 त्वम् । तदीश्वर इति मध्वेश्वरः । संकतादा-
 त्म्येति नतु मध्वमध्वेश्वरादिवद्देवाभेदादिरूप-
 तयेत्यभिप्रायः । एतच्चाह्विकारम्भ एव निर्णीत-
 ग्रायमिति नेह पुनरायस्तम् ॥ ११२ ॥

ननु तस्मिन्नपि विज्ञेयतां प्राप्ते कः प्रमाते-
त्याशङ्क्याह

शिवः प्रमाता नो मेयो
ह्यन्याधीनप्रकाशता ॥ ११३ ॥

मेयता सा न तत्रास्ति
स्वप्रकाशो ह्यसौ प्रभुः ।

परप्रकाशत्वं नाम मेयत्वं तच्चास्य स्वप्रका-
शत्वान्न विद्यते, इति कथं शिवस्यापि प्रमा-
त्रन्तरवन्मेयता भवेदित्यर्थः ॥ ११३ ॥

ननु परप्रकाशत्वेनैव सर्वेषां प्रकाशः सि-
ख्येदिति किं स्वप्रकाशत्वेनाप्यभ्युपगतेनेत्या-
शङ्क्याह

स्वप्रकाशोऽत्रै कर्स्मिंश्चि-
दनभ्युपगते सति ॥ ११४ ॥

अप्रकाशात्प्रकाशत्वे
ह्यनवस्था दुरुत्तरा ।

१ ख० ग० पु० विभुरिति पाठः ।
२ ग० पु० दु इति पाठः ।

३ ग० पु० दुरुदरेति पाठः ।

ततश्च सुप्तं विश्वं स्या-
न्न चैवं भासते हि तत् ॥ ११५ ॥

अप्रकाशादेव प्रकाशेऽभ्युपगम्य माने प्रमा-
न्नतरकल्पना न विरमेदिति मूलक्षतिकारिणी
व्यक्तमनवस्था पतेत् येन न किंचिदपि प्रका-
शेतेति भूर्छितप्रायमेव विश्वं स्यात्, प्रसङ्ग-
विपर्ययपर्यवसायितामेव चास्य प्रसङ्गस्य प्रति-
पादयति न चैवमित्यादिना ॥ ११५ ॥

ननु भासते चेद्विश्वं तर्हि

‘प्रथमस्य तथाभावे ग्रद्वेषः किंनिबन्धनः ।

इति भज्या तस्यैव स्वप्रकाशत्वमस्तु किम-
वान्तरेणेत्याशङ्क्याह

अन्याधीनप्रकाशं हि

तद्वात्यन्यस्त्वसौ शिवः ।

अन्यमेव हि प्रमातारमपेक्ष्य विश्वं प्रका-
शते ननु स्वतः इति तदधीन एवास्य प्रकाशः,
अन्यश्च प्रमाता शिव एवेत्युपपादितं प्राग्ब-
हुशः । स एव च स्वप्रकाश इत्यभ्युपेतमन्यथा
हि न किंचिच्चकास्यात् ॥

तदादिसिद्धत्वादस्य न साधकेन प्रमाणेन
किंचित्कृतमित्याह

इत्यस्य स्वप्रकाशत्वे

किमन्यैर्युक्तिडम्बरैः ॥ ११६ ॥

मानानां हि परो जीवः

स एवेत्युक्तमादितः ।

प्रत्युत प्रमाणानां तदधीना सिद्धिरित्या-
दितः प्रथमाद्विक एवोपपादितमित्यर्थः । य-
दुक्तं तत्र

‘प्रकाशो नाम यशायं सर्वत्रैव प्रकाशते ।

अनपहवनीयतात्किं तसिन्मानकल्पनैः ॥

प्रमाणान्यपि वस्तुनां जीवितं यानि तन्वते ।

तेषामपि परो जीवः स एवं परमेश्वरः ॥’ १५५

इति ॥ ११६ ॥

ननु ‘सकृदिभातोऽयमात्मा’ इत्याध्युपदे-
शान्यथानुपपत्त्या स्वप्रकाशेऽपि शिवे वेद्यत्व-
मस्ति, इति कथमुक्तं ‘न मेयः शिवः’ इती-
त्याशङ्कायाह

नन्वस्ति स्वप्रकाशेऽपि
 शिवे वेद्यत्वमीदृशाः ॥ ११७ ॥
 उपदेशो[श्यो]पदेष्टत्व-
 व्यवहारोऽन्यथा कथम् ।

ईदृशा इति सकललोकसाक्षिकश्चिरतर-
 निरुद्ध इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

एतदेवाभ्युपगम्य विशेषयति
 सत्यं स तु तथा सृष्टः
 परमेशोन वेद्यताम् ॥ ११८ ॥

नीतो मन्त्रमहेशादि-
 कक्ष्यां समधिशाख्यते ।

एवमेतत् किंतु

‘……………ब्रांत्यात्मानमात्मना’ ।

इति भज्या स्वस्वात्मात्परमेश्वरेण स शिवस्त-
 थोपदेश्यत्वेन सृष्टत्वाद्वेद्यतां नीतः सन्मन्त्रमहे-
 श्वरादिदशाधिशाखी संपाद्यते इत्यर्थः ॥११८॥

नन्वेवं शिवस्वरूपमेव प्रत्यवसृष्टं न स्या-

दिति तत्र क्रियमाणमपि भावनादि व्यर्थमे-
वेत्याशङ्क्याह

तथा भूतश्च वेदोऽसौ
नानवच्छन्नसंविदः ॥ ११९ ॥
पूर्णस्य वेद्यता युक्ता
परस्परविरोधतः ।

एवं मन्त्रमहेश्वरादिदशाधिशायित्वादसौ
शिवो वेदोऽपि तथा भूतोऽनवच्छन्नपूर्णसंवि-
दात्मकः शिव एवेत्यर्थः । न हेवं विधेऽस्मिन्वे-
यत्वं न्याय्यं जाज्याजाज्ययोरेकत्र विरो-
धात् ॥ ११९ ॥

ननु यद्येवं वेद्यरूपोऽपि शिव एव तत्कथं
तथा भावाविशेषात् तृणपर्णदावपि शिवभावना
न फलेदित्याशङ्क्याह

तथा वेद्यस्वभावेऽपि
वस्तुतो न शिवात्मताम् ॥ १२०
कोऽपि भावः प्रोज्ज्ञतीति
सत्यं तद्भावना फलेत् ।

कोऽपीति तृणपर्णपाषाणादिरपीत्यर्थः । यद-
भिप्रायेणैव

तृणात्पर्णाच्च पाषाणात्काष्ठात्कुञ्जात्स्थलाज्जलात् ।

उद्भच्छ गच्छ मे त्राणं विभो कनु न ते स्थितिः ॥

इत्याद्याचार्यरुक्तम् ॥ १२० ॥

नचैतदागमेष्वपि असिद्धतयैवोक्तमपि तु
अत एवं न्यायादित्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे तेनोक्तं

शिवः साक्षात्त्र भिद्यते ॥ १२१ ॥

नन्वत्र 'शिवो न भिद्यते' इति भेदनिषेध
एवोक्तो ननु तस्यैव भूमिकान्तरप्राप्त्या भेद
इत्याशङ्क्याह

साक्षात्पदेनायमर्थः

समस्तः प्रस्फुटीकृतः ।

एवं न्यूनसंख्यानिरासेन पाञ्चदश्यायुप-
दिष्टम् । इदानीं तदेव यथासंभवमाशङ्कापुरः-
सरमधिकसंख्यानिरासेन द्रढयितुमाह

नन्वेकरूपतायुक्तः

शिवस्तद्वशतो भवेत् ॥ १२२ ॥

१. क० पु० परिहारेष्वति पाठः ।

त्रिवेदतामन्त्रमहा-

नाथे कात्र विवादिता ।

कान्यन्त्र विवादिता, इत्याशङ्कयाह

महेश्वरेशमन्त्राणां

तथा केवलिनोर्द्धयोः ॥ १२३ ॥

अनन्तभेदतैकैकं

स्थिता सकलवत्किल ।

सकलवदिति तस्य देहादेरारभ्य सर्वं
भिन्नं येन संतानभेदः ॥ १२३ ॥

अत एवाह

ततो लयाकले मेरे

प्रमातास्ति लयाकलः ॥ १२४ ॥

अतस्योदशात्वं स्या-

दित्यं नैकादशात्मता ।

विज्ञानाकलवेद्यत्वेऽ-

प्यन्यो ज्ञानाकले भवेत् ॥ १२५ ॥

माता तदेकादशता

स्यान्नैव तु नवात्मता ।

एवं मन्त्रतदीशानां
 मन्त्रेशान्तरसंभवे ॥ १२६ ॥
 वेद्यत्वान्नव सप्त स्युः
 सप्त पञ्च तु ते कथम् ।

इत्थं लयाकलादीनामानन्यात् । मन्त्रेशेति-
 शब्देन मन्त्रेश्वराः, तेन मन्त्रान्तराणामीशा-
 न्तराणां च संभव इति । तत्र सकलस्य सक-
 लान्तरवेद्यत्वे मौलस्य सशक्तिकस्य प्रमातृसप्त-
 कस्यैव भावात्पञ्चदद्यमेव, सकलस्य च खरू-
 पीभावे लयाकलादेः सशक्तिकस्य प्रमातृष-
 ङ्कस्य भावात् त्रायोदद्यमेवेति नास्ति विवादः ।
 लयाकलस्य तु लयाकलान्तरवेद्यत्वे प्रमातृणां
 तादवस्थ्यात् त्रायोदद्यमेव स्यात्, विज्ञानाक-
 लादेश्व विज्ञानाकलान्तरादिवेद्यत्वेऽपि अनेनैव
 न्यायेन प्रतिप्रमातृ भेददद्यमधिकीभवेदिति
 कथमुक्तं ।

‘.....रुद्रवत्प्रलयाकलः ।

तद्वन्मायापि विज्ञेया नवधा ज्ञानकेवलाः ॥

मन्त्राः सप्तविधास्तद्वत्पञ्चधा मन्त्रनायकाः ।

(मा० वि० २६)

इति ॥ १२६ ॥

एतच्चाभ्युपगम्य प्रतिविधत्ते
उच्यते सत्यमस्त्येषा

कलना किंतु सुस्फुटः ॥ १२७॥
यथात्र सकले भेदो
न तथा त्वकलादिके ।

ननु कोऽसौ सुस्फुटः सकले भेदो यः प्रल-
याकलादौ नास्तीत्याशङ्क्याह

अनन्तावान्तरेदक्ष-
योनिभेदवतः स्फुटम् ॥ १२८॥
चतुर्दशविधस्यास्य
सकलस्यास्ति भेदिता ।

ईदक्षेति प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणः । भेदितेति
देवमनुष्यादिभेदवत्स्वमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

ननु प्रबुद्धसंस्काराः प्रलयाकला एव तथा
तथा सकलीभवन्तीति सर्वत्रैवोक्तं, तत्त्वेषामेव
यो भेदो नास्ति स कथं सकलानामपि स्या-
दित्याशङ्क्याह

लयाकले तु संस्कार-
मात्रात्सत्यप्यसौ भिदा ॥ १२९॥

अंकलेन विशेषाय सकलस्यैव युज्यते ।

संस्कारमात्रेण सतोऽपि भेदस्य विशेषा-
योगे विशेषणद्वारेणाकलत्वं हेतुः, प्रलयाक-
लस्य हि न किंचिच्चेतितत्वानहमिति अपवे-
यत्वे, सुखमहमस्वाप्समिति सवेद्यत्वेऽपि यत्र
बाह्यार्थवेदनमपि नास्ति तत्र का वार्ता प्रभा-
त्रन्तरवेदने येन त्रायोदश्यं स्यात् ॥ १२९ ॥

विज्ञानाकलादीनां पुनः संस्कारमात्रस्त-
पोऽपि भेदो नास्तीत्याह

विज्ञानकेवलादीनां
तावत्यपि न वै भिदा ॥ १३० ॥

शिवस्वाच्छन्द्यमात्रं तु
भेदायैषां विजृम्भते ।

तेषां हि शुद्धबोधायेकरूपत्वेऽपि परमेश्व-
रस्वातश्च विजृम्भामात्ररूपं एव पारस्परिको

भेद इत्युक्तं 'शिवस्वाच्छन्द्यमात्रं तु भेदा-
यैषां विजृम्भते ।' इति यदुक्तम्
'बोधादिलक्षणैक्येऽपि येषामन्योन्यभिन्नता ।
तथेश्वरेच्छाभेदेन ते च विज्ञानकेवलाः ॥'
(इ० प्र० ३।२।७)

इति । अतश्च शुद्धबोधाद्योकरूपत्वाद् विज्ञा-
नाकलादीनां यत्रैवं भेदो नास्ति तत्र का वार्ता
यथोत्तरं पूर्णदृक्षियायोगिनां मत्रमष्ट्रेश्वरमष्ट्र-
महेश्वराणामित्येतत्खकण्ठेन नोक्तम् । अतश्च
सकलात्प्रलयाकलादीनामेवं विशेषः,—इति
नात्र प्रलयाकलादेः प्रलयाकलान्तरादिवेद्य-
त्वमस्तीति न संख्यायामेवमाधिक्यं भगवानु-
पादिशत् ॥ १३० ॥

तदाह

इत्याशयेन संपश्य-

निशेषं सकलादिह ॥ १३१ ॥

लयाकलादौ नोवाच

त्रायोदश्यादिकं विभुः ।

इयता भावधर्मवेद्यतामूलं पात्रदश्याद्यु-
पपादितम् ॥ १३१ ॥

अधुना तु तदेव घटयितुं प्रलयाकलवि-
ज्ञानाकलापेक्षया तन्मूलभूता वेद्यतैव नास्ती-
त्याशङ्कते

नन्वस्तु वेद्यता भाव-

धर्मः किंतु लयाकलौ ॥१३२॥
मन्वाते नेह वै किंचि-

तदपेक्षा त्वसौ कथम् ।

प्रलयाकलविज्ञानाकलौ हि प्रसुप्तभुजगशू-
न्यसमाधिस्थयोगिप्रायत्वान्न किंचिज्ञानीतः,-
इति तयोर्वेदितृत्वमेव नास्तीत्याश्चर्यं तदपेक्ष-
यापि कथंकारं वेद्यता भावधर्मः स्यात् ॥१३२॥

एतदेव प्रतिविधत्ते

श्रूयतां संविदैकात्म्य-

तत्त्वेऽस्मिन्संब्यवस्थिते ॥१३३
जडेऽपि चितिरस्त्येव

भोत्स्यमाने तु का कथा ।

स्वबोधावसरे ताव-

झोत्स्यते लयकेवली ॥१३४॥

१ छ० ख० पु० नहीति पाठः । २ ग० पु० भेत्यमानै इति पाठः ।
३ त० पु० भेत्यते इति पाठः ।

द्विविधश्च प्रबोधोऽस्य
मन्त्रत्वाय भवाय च ।

संविदद्वैतपरमार्थे हि अस्मिन्दर्शने यत्र
नीलसुखादिर्जडोऽपि चेतनस्तत्र प्रबुभुत्सौ
प्रलयाकलादौ प्रमातरि का वार्तेति प्रलया-
कलविज्ञानाकलयोरस्त्वेव वेदितृत्वं येन वेद्य-
तापि भावधर्मो भवेत् ॥ १३४ ॥

ननु यद्येवं तत्कदा कस्य बोध इत्या-
शङ्ख्याह

भावनादिबलादन्य-
वैष्णवादिनयोदितात् ॥ १३५ ॥

यथास्वमाधरौत्तर्य-
विचित्रात्संस्कृतस्तथा ।

लीनः प्रबुद्धो मन्त्रत्वं
तदीशत्वमर्थैति वा ॥ १३६ ॥

स्वातन्त्र्यवर्जिता ये तु
बलान्मोहवशीकृताः ।

ल्याकलात्स्वसंस्कारा-

त्प्रबुद्ध्यन्ते भवाय ते ॥ १३७ ॥

तथेति यथास्वमाधरौत्तर्येणैवेत्यर्थः । वैष्णवादिनयानां च यथास्वमाधरौत्तर्यं पूर्वमेव वितत्य निर्णीतमिति नेहायस्तम् । तदुक्तं प्राक्

‘ये पुनः कर्मसंस्कारहान्यै प्रारब्धभावनाः ।

भावनापरिनिष्पत्तिमप्राप्य प्रलयं गताः ॥

महान्तं ते तथान्तःस्थभावनापाकसौष्ठवात् ।

मन्त्रत्वं प्रतिपद्यन्ते चित्राचित्रं च कर्मतः ॥’

(११४१)

इति । स्वातन्त्र्यवर्जिता इति वैष्णवादिनयान्तरोदितभावनायनुष्टानशक्तिशून्या इत्यर्थः । अत एवोक्तं ‘बलान्मोहवशीकृतां’ इति ॥ १३७ ॥

न केवलं प्रलयाकल एव द्विधा बुद्ध्यते
यावद्विज्ञानाकलोऽपीत्याह
ज्ञानाकलोऽपि मन्त्रेश-
महेशत्वाय बुद्ध्यते ।

**मन्त्रादित्वाय वा जातु
जातु संसृत्येऽपि वा ॥ १३८ ॥**

**मन्त्रादित्वायेत्यादिशब्दान्न शिवत्वाया-
पीति विशेषयति मन्त्रेशमहेशत्वायेति । ईशा
मन्त्रेश्वराः ॥ १३८ ॥**

मनु विज्ञानाकलस्य

‘निष्कर्मा हि स्थिते मूलमलेऽप्यज्ञाननामनि ।

वैचित्र्यकारणाभावाभोध्वं सरति नाप्यधः ॥

केवलं पारिमित्येन शिवाभेदमसंस्पृशन् ।

विज्ञानकेवली प्रोक्तः शुद्धविज्ञानसंस्थितः ॥

स पुनः शाम्भवेच्छातः शिवाभेदं परामृशन् ।

ऋग्मान्मन्त्रेशतभेत्ररूपो याति शिवात्मताम् ॥’ (११९३)

इत्यादिप्रागुक्तयुक्तया मन्त्रमन्त्रेश्वरमन्त्रमहेश्वर-
त्वायाभिधीयतां प्रबोधः, कथं पुनः संसृत-
येऽपि जातु बुद्ध्यते, इत्युक्तमिल्याशङ्क्याह

अवतारो हि विज्ञानि-

योगिभावेऽस्य भिद्यते ।

विज्ञानाकलस्य हि असदर्शनानुसारं विज्ञा-

१ क० ख० पु० संस्कियते इति पाठः । २ क० ख० पु० शुद्ध-
विज्ञानेति पाठः ।

नित्वेन योगित्वेन चावताराम्बेतरवत्संसृति-
रित्युक्तम् ‘अवतारोऽस्य भिद्यते’ इति ॥
एवमस्योपपादितं प्रबोधं संवादयति
उक्तं च बोधयामास
स सिसृक्षुर्जगत्प्रभुः ॥ १३९ ॥
विज्ञानकेवलानष्टा-
विति श्रीपूर्वशासने ।

तदुक्तं तत्र

‘स सिसृक्षुर्जगत्सृष्टेरादावेव निजेच्छया ।
विज्ञानकेवलानष्टौ बोधयामास पुद्गलान् ॥’

(मा० वि० ११९)

इति ॥ १३९ ॥

नन्वप्रबुद्धयोस्तावल्लयाकलयोर्बेदितृत्वं ना-
स्तीत्यविवादः, प्रबुद्धौ च तौ सकलमन्त्रादि-
रूपतां प्राप्नुतः,—इति तदपेक्षयैव तदा वेद्यता
भावधर्मः स्यान्न लयाकलापेक्षयेत्येवमंपि पा-
ञ्चदद्यादिक्रमो विघटेतेत्याशङ्क्याह

अतः प्रभोत्स्यमानत्वे

यानयोर्बोधयोग्यता ॥ १४० ॥

तद्वलाद्वेद्यतायोग्य-
भावेनैवात्र वेद्यता ।

अतः समनन्तरोक्ताश्यायादनयोः प्रलया-
कलविज्ञानाकलयोः प्रभोत्स्यमानत्वे प्रबुभु-
त्सुदशायां समनन्तरमेव वेदितृत्वस्यावश्यम-
भिव्यक्तेर्या बोधे योग्यता पात्रत्वं तदपेक्षया च
योग्यतारूपतैव वेद्यतापि धरादौ संभवतीति
को नामात्र विघटनावकाशः ॥ १४० ॥

एतदेव निर्दर्शयति

तथाहि गाढनिद्रेऽपि

प्रियेऽनाशङ्कितागताम् ॥ १४१ ॥

मां द्रक्ष्यतीति नाङ्गेषु

स्वेषु मात्यभिसारिका ।

प्रियस्य गाढनिद्रामूढत्वाङ्गाविनीमपि स्ता-
त्मनि तद्वेद्यतां संभाव्याभिसारिकाया एवं
संमदातिशय इत्यस्य निद्रितत्वेऽपि भावबोध-
संबन्धनिबन्धनात्मिकया योग्यतया वेदितृत्व-
मस्ति येनैवमुक्तम् ॥ १४२ ॥

यतदेव प्रकृते योजयति
 एवं शिवोऽपि मनुते
 एतस्यैतत्प्रवेद्यताम् ॥ १४२ ॥
 यास्यतीति सृजामीति
 तदानीं योग्यतैव सा ।
 वेद्यता तस्य भावस्य
 भोक्तृता तावती च सा ॥ १४३ ॥
 लयाकलस्य चित्रो हि
 भोगः केन विकल्प्यते ।

एतस्य लयाकलादेरेतद्भावजातं स्वबोधा-
 वसरे प्रकर्षेण न त्विदानीमिव योग्यतामात्रेण
 वेद्यतां यास्यतीति, अतो हेतोर्ग्राह्यग्राहकरूप-
 तया परस्परानुरूपं युगलमिदं निर्मिणोमि
 इत्येवं भगवान् शिवोऽपि परामृशतीति, तदानीं-
 प्रलयाकलाद्यवस्थायां योग्यतयैव वेद्यता भाव-
 धर्म इत्यर्थः । ननु वेद्यता भावस्यौपचारिकी
 मुख्या वा, योग्यतामात्रेण भवतु नाम वेदि-
 तृता, कथमेवं भवेत् सा हि भोक्तृता भोगश्च

सुखदुःखाद्यनुभवः, इति तदभावे लयाकलादौ वेदितृता तदपेक्षा च वेद्यतापि कथं तिष्ठेतामित्याशङ्क्याह भोक्तृतेत्यादि । तावतीति सुखदुःखाद्यनुभवरूपप्ररोहावस्थाविलक्षण्योग्यतामात्ररूपैवेत्यर्थः । ननु किमिदमपूर्वं परिभाष्यते भाविभोगसंबन्धनिबन्धना भोक्तृतेति, नहि भावनास्थविरभावेन बालोऽपि स्थविरह्यनुपचरितं युज्यते वक्तुमित्याशङ्क्याह चित्रो हीत्यादि । भोगो हि देशकालावस्थास्वालक्षण्यादिवैचित्रयेण नानाविधो भोक्तृणां व्यवतिष्ठते, यथा स्फुट एव सुखदुःखाद्यनुभवो भोग इति न नियन्तुमुचितमस्फुटेऽपि तथाभावात् । एवं भावितायामस्फुटतरेऽपि योग्यतामात्रेण भवेदेव भोगव्यवहारस्तत्तद्वैकत्रौचित्येन तथा तथा भोगोपपत्तेः ॥ १४३ ॥

तदेव दर्शयति

यथा यथा हि संवित्तिः

स हि भोगः स्फुटोऽस्फुटः १४४

स्मृतियोग्योऽप्यन्यथा वा

भोग्यभावं न तूज्ज्ञति ।

यथा यथेति स्फुटत्वेनास्फुटत्वेन वा
अन्यथा वापीति अपि भिन्नक्रमः । अन्यथेति
स्फुटत्वान्मार्गगमनादावविसृष्टदृष्टतृणशक्तरा-
दिवत्स्मर्तुमयोग्य इत्यर्थः ॥ १४४ ॥

अत्रैव दृष्टान्तयति

गाढनिद्राविमूढोऽपि

कान्तालिङ्गितविग्रहः ॥ १४५ ॥

भोक्तैव भण्यते सोऽपि

मनुते भोक्तृतां पुरा ।

भण्यते इति लोकैः । सोऽप्यर्थात्प्रबुद्धः ।

पुरेति गाढमूढदशायामपीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

न केवलं मूढदशायामेव योग्यतामात्रेण
भोक्तृभोग्यभावो भवेद्यावद्मूढदशायामपी-
त्याह

उत्प्रेक्षामात्रहीनोऽपि

कांचित्कुलवधूं पुरः ॥ १४६ ॥

संभोक्ष्यमाणां दृष्टैव
रभसाद्याति संमदम् ।

उत्थेक्षेति कुलवधूविषयः संकल्पः । संभो-
क्ष्यमाणामित्यदृष्टवशात्करिष्यमाणसंभोगामि-
त्यर्थः । अत एव रभसादवलोकनसमनन्तर-
मेव आवेगवताभिलाषेण लब्धलाभं इव
संमदं संभोगसमुचितामानन्दमयतामियाद्य-
नास्य भोक्तृभावो भवेत् ॥ १४६ ॥

ननु संभुज्यमानापि कुलवधूर्यदि योग्यता-
मात्रेण कंचित्प्रति भोग्या तदविशेषात्सर्वा-
न्प्रत्येवास्तु,—इत्याशङ्क्याह

तामेव दृष्टा च तदा
समानाशयभागपि ॥ १४७ ॥
अन्यस्तथा न संवित्ते
कमत्रोपलभामहे ।

तदेत्येकतरसंमदावसरे इत्यर्थः । समाना-
शयभागपीति तेनैव भोक्ता सदृशरागादि-
वासनोऽपीत्यर्थः ॥ १४७ ॥

ननु कारणाविशेषेऽपि कार्यं कच्चिदेव
नान्यत्रेति निर्हेतुककार्यनियमवादिन एवो-
पालभ्या, इत्याशङ्क्य वृष्टान्तवृशोपपादयति

लोके रूढमिदं वृष्टि-

रस्मिन्कारणमन्तरा ॥ १४८ ॥

प्रसीदतीव ममेव

निर्वातीवेतिवादिनि ।

वृष्टिरित्यादिवादिनि लोके इदं रूढमिति
समन्वयः, इदमिति कारणाविशेषेऽपि कच्चि-
देव कार्यमिति, कारणमन्तरेति प्रसिद्धकार-
णाभावेनेत्यर्थः, तेन वृष्टकारणसामज्यविशेषेऽ-
पि अवृष्टवशात्कच्चिदेव वृष्टिप्रसादादिलक्षणो
भोगो भवेदित्यमूढदशायामपि योग्यतया भो-
क्तुभोग्यभावदर्शनाल्याकलादीनामपि तथा-
भावोपपत्तेः सिद्धः पाञ्चदश्यादिभेदःइति १४८

. उपसंहरति

इत्थं विस्तरतस्तत्त्व-

भेदोऽयं समुदाहृतः ॥ १४९ ॥

नन्वेकैव धरा सकलादिभिरैकैकध्येन द्वि-
कत्रिकादिक्रमात्साहित्येन वा वेद्यत इति
कथं पाञ्चदश्यादेरप्याधिक्यं न स्यादित्या-
शङ्क्याह

शक्तिशक्तिमतां भेदा-

दन्योन्यं तत्कृतेष्वपि ।

भेदेष्वन्योन्यतो भेदा-

तथा तत्त्वान्तरैः सह ॥१५०॥

भेदोपभेदगणनां

कुर्वतो नावधिः क्वचित् ।

एवं च भुवनादेरपि वैचित्र्यमवतिष्ठते,—
इत्याह

तत एव विचित्रोऽयं

भुवनादिविधिः स्थितः ॥१५१॥

तदुक्तम्

भेदः प्रकथितो लेशादनन्तो विस्तरादयम् ।

एवं भुवनमालापि भिन्ना भेदैरिमैः स्फुटम् ।' (मा०वि०२१)

इति ॥ १५१ ॥

वैचित्र्यमेवात्र दर्शयति
पार्थिवत्वेऽपि नो साम्यं
रुद्रवैष्णवलोकयोः ।

का कथान्यत्र तु भवे-
ज्ञोगे वापि स्वरूपके ॥ १५२ ॥

यत्र^१ समानेऽपि पार्थिवत्वे रौद्रे वैष्णवे च
लोके भोगस्वरूपयोर्वैचित्र्यमस्ति, ततोऽन्यत्र
पार्थिवाप्याद्यात्मनि भुवनादौ तयोः का वार्तें-
त्युक्तं ‘का कथान्यत्र तु भवेत्’ इति ॥ १५२ ॥

ननूच्यतां विस्तारो येन भुवनादावेवं
वैचित्र्यमित्याशङ्क्याह

स च नो विस्तरः साक्षा-
च्छक्यो यद्यपि भाषितुम् ।

तथापि मार्गमात्रेण

केश्यमानो विविच्यताम् ॥ १५३ ॥

एवमत्र शक्तिशक्तिमतां भेदादित्यादिना
ग्रहणवाक्येनासूत्रितो भेदोपभेदात्मा विस्तर-
स्तावद्विज्ञात्रेणाभिधीयते ॥ १५३ ॥

तत्र शक्तिशक्तिमतां मौलश्चतुर्दशविधः
समनन्तरमेवोक्तोऽन्योन्यं च तेषां भेदादवा-
न्तरमपि भेदजातं भवेदित्याह

सप्तानां मातृशक्तीना-
मन्योन्यं भेदने सति ।

रूपमेकान्नपञ्चाश-

त्स्वरूपं चाधिकं ततः ॥१५४॥

एकान्नपञ्चाशदिति, सप्तानां सकलादि-
प्रमातृशक्तीनां ताभिरेव सप्तभिर्गुणनात् १५४

नन्वन्यसंबन्धिनी शक्तिः कथमन्यं भि-
न्यात्, न हि पटस्यातानवितानवत्त्वेन घट-
स्तथा स्यादित्याशङ्क्याह

सर्वं सर्वात्मकं यस्मा-

त्स्मात्सकलमातरि ।

लयाकलदिशक्तीनां

संभवोऽस्त्येव तत्त्वतः ॥१५५॥

नन्वेवं वस्तुतः संभवेत् किंतु न तथा
तंलक्ष्यत इत्याशङ्क्याह

स त्वस्फुटोऽस्तु भेदांशं

दातुं तावत्प्रभुर्भवेत् ।

वस्तुवृत्तमधिकृत्य हि भेदोपदर्शनमिहो-
पक्रान्तमित्याशयः ॥

एवं शक्तिमतामन्योन्यं भेदने सति एको-
नपञ्चाशदात्मनामपि भेदानां तत्कृतेष्वपि भे-
देष्वन्योन्यतो भेदादित्यासून्नितमनेकप्रकारत्वं
भवेदित्याह

तेषामपि च भेदाना-

मन्योन्यं बहुभेदता ॥ १५६ ॥

अन्योन्यमित्यर्थज्ञेदने सति, बहुभेदतेति
एकोनपञ्चाशत एकोनपञ्चाशता गुणनादेको-
त्तरचतुर्विंशतिशतप्रकारतेत्यर्थः ॥ १५६ ॥

तत्वान्तरैः सहेत्युक्तं विभजति

मुख्यानां भेदभेदानां

जलाद्यैर्भेदने सति ।

मुख्यभेदप्रकारेण

विधेरानन्त्यमुच्यते ॥ १५७ ॥

मुख्यानां भेदभेदानामित्येकोनपञ्चाशङ्कु-
पाणामुपभेदानामित्यर्थः । अमुख्यानां पुनरेषा-
मेवं गुणने भेदविधेरानन्त्ये का वार्ता इत्युक्तं
स्यात् । भेदने सतीति एकद्वित्रादिक्रमेण ।
मुख्यभेदप्रकारेणेति मुख्यस्य चतुर्दशविधस्य
भेदस्य प्रकारेण तद्वित्यर्थः । अनेन मुख्यभे-
दानामपि धरादेरेकद्वित्रादिक्रमेण भेदने भेद-
विधेरानन्त्यमपि भवेदित्यनुवादाद्विधिः ॥१५७॥

न केवलमेषां वैचित्रयं यावत्प्रकारान्तरेणा-
पीत्याह

सकलस्य समुद्भूता-
श्वक्षुरादिस्वशक्तयः ।
न्यग्भूताश्व प्रतन्वन्ति
भेदान्तरमपि स्फुटम् ॥१५८॥

यद्यपि

‘सकलस्य प्रमाणांशो योऽसौ विद्याकलात्मकः ।
सामान्यात्मा स शक्तित्वे गणितो न तु तज्जिदः ॥’

(१०१२)

इति प्रागुक्तं, तथापि सामान्यस्य विशेषावि-
नाभावित्वाच्चक्षुरादिशक्तीनामप्यत्रावश्यभावी

सम्भव इत्युक्तं सकलस्य चक्षुरादिशक्तयः स-
मुच्छूता न्यग्मूताश्च भेदान्तराधानं कुर्वन्तीति
॥ १५८ ॥

एतदेव लयाकलादीनामप्यतिदिशति
एवं लयाकलादीनां
तत्संस्कारपदोदितात् ।
पाटवात्प्रक्षयाद्वापि
भेदान्तरमुदीयते ॥ १५९ ॥

तत्संस्कारेति तासां चक्षुरादिशक्तीनां
संस्कारो वासनेत्यर्थः, लयाकलस्यापि सकल-
वद्वियाकलात्मिकैव शक्तिः, किंतु संस्काररूप-
तया तस्यास्तथा न स्फुटत्वम् । यदुक्तम्

‘लयाकलस मानांशः स एव परमस्फुटः ।’ (१०१३)
इति ॥ १५९ ॥

ननु चक्षुरादिशक्तीनां यद्युच्छवितिरोभावौ
तद्वेद्यतायाः किमायातं येनैवं भेदान्तरोदयः
स्यादित्यारम्भक्याह

न्यकृतां शक्तिमास्थाया-
 प्युदासीनतया स्थितिम् ।
 अनाविश्येव यद्वेत्ति
 तत्रान्या वेद्यता खलु ॥१६०॥
 आविश्येव निमज्जयेव
 विकास्येव विघूर्ण्य च ।
 विदतो वेद्यतान्यैव
 भेदोऽत्रार्थक्रियोचितः ॥१६१॥

अनाविश्येव तृणशर्करादिन्यायेन उत्तान-
 तयेत्यर्थः । आविश्येव इत्यादौ यथोत्तरमप-
 कर्षः । आवेशो हि तन्मयीभावः, निमज्जन-
 मासङ्गात्मा तदन्तःप्रवेशः, विकासस्तदौत्सु-
 क्येन प्रसरणं, विघूर्णनं तदौन्मुख्येनोच्छलना-
 त्मकं स्पन्दनं, विदत इति उद्विक्तस्त्रशक्ते-
 रित्यर्थः । ननु फलाविशेषाद्वचनमात्रसारे-
 णामुना भेदेन कोऽर्थः,—इत्याशङ्क्योक्तं ‘भेदो-
 ऽत्रार्थक्रियोचितः’ इति । अनुञ्जूतशक्तिकस्य

१ ग० पुञ्चकृत्येति पाठः । २ ग० पु० इयैवेति पाठः । ३ क० पु०
 मात्राबुसारेति पाठः । ४ ख० पु० उद्वित इति पाठः ।

हि दृष्टमप्यदृष्टमिव न तथा निर्वृतिं पुष्येत्,
उच्च्रूतशक्तेः पुनरासज्य विषयं पश्यतः परश्च-
मत्कारातिशयो भवेदित्यर्थक्रियाकृत एवायं
भेदः किमुच्यते वचनमात्रांशार इति ॥ १६१ ॥

तदेवान्वयव्यतिरेकगर्भं दृष्टान्तद्वारेण द्रढ-
यति ।

अन्यशक्तिरोभावे

कस्याश्चित्सुस्फुटोदये ।

भेदान्तरमपि इत्यं

वीणावादकदृष्टिवत् ॥ १६२ ॥

वीणावादकस्य हि दृगादिशक्तिन्याभावे
श्रोत्रशक्तेरेवोच्चवः ॥ १६२ ॥

शक्तेश्च तिरोभावोच्चवौ विभजति

तिरोभावोच्चवौ शक्तेः

स्वशक्त्यन्तरतोऽन्यतः ।

चेत्यमानादचेत्याद्वा

तन्वाते बहुभेदताम् ॥ १६३ ॥

कचिद्ग्रि चक्षुरादिशक्तेः स्वयमवधानानव-

धानाभ्यासु ऋतिरोभावौ, कंचिच्च वीणावाद-
कस्येव श्रोत्रादिशक्त्यन्तरात्, कंचिच्छान्यतो
मञ्चौषधादेः, सर्वं चैतच्चेत्यमानमचेत्यमानं वेति
भेदानामानन्त्यम् ॥ १६३ ॥

एतच्च भेदजातं धरादिगतैकैकभावादि-
प्रकारेणापि प्रथमं तावद्योज्यमित्याह

एवमेतद्वरादीनां

तत्त्वानां यावती दशा ।

काचिदस्ति घटाख्यापि

तत्र संदर्शिता भिदः ॥ १६४ ॥

तत्रेति एकघटाख्यदशायाम्, एवमने-
कदशावति तत्त्वे पुनः कियन्तो भेदा,—इति
को नाम वकुं शकुयादित्याशयः ॥ १६४ ॥

ननु यन्नामेदं शक्तेरुद्धवतिरोभावाद्युक्तं
तत्प्रमातुरतिशयो नान्यस्येति कथमेवं भेदभि-
म्बत्वं घटादेवेदस्यार्थस्य स्यादित्याशङ्क्याह

अत्रापि वेद्यता नाम

तादात्म्यं वेदकैः सह ।

ततः सकलवेद्योऽसौ
 घटः सकल एव हि ॥ १६५ ॥

यावच्छिवैकवेद्योऽसौ
 शिव एवावभासते ।

तावदेकशरीरो हि
 बोधो भात्येव यावता ॥ १६६ ॥

तत इति वेदवेदकयोस्तादात्म्यात्तेन यो
 यत्प्रमातृवेद्योऽर्थः स तत्प्रमातृरूप एवेति
 सिद्धम् । अर्थो हि तत्त्प्रमातृमय एवेत्युपपा-
 दितं प्राग् बहुशः । बोधो हि यावता वेदवेद-
 कात्मना रूपेण परिस्फुरेत् तावता तत्त्वादा-
 त्म्यमय एवाखण्डपरप्रकाशात्मक इति यावत् ।
 तदुक्तम्

‘यावत् वेदका एते तावदेवाः कथं प्रिये ।
 वेदकं वेदमेकं तु तत्त्वं नास्त्वशुचि ततः ॥’

इति ॥ १६६ ॥

एवं धरादौ भावभुवनादिगतत्वेन व्यस्तस-
मस्ततया पाञ्चदद्यमुपपाद्य, तत्त्वाश्रयतयाग-
मगर्भं सामस्त्येनैवाभिधत्ते

अधुनात्रं समस्तस्य
धरातत्त्वस्य दर्शयते ।

सामस्त्य एवाभिहितं
पाञ्चदद्यं पुरोदितम् ॥ १६७ ॥

धरातत्त्वाविभेदेन
यः प्रकाशः प्रकाशते ।

स एव शिवनाथोऽत्र
पृथिवी ब्रह्म तन्मतम् ॥ १६८ ॥

धरातत्त्वगताः सिद्धि-
विंतरीतुं समुद्यतान् ।

प्रेरयन्ति शिवेच्छातो

ये ते मन्त्रमहेश्वराः ॥ १६९ ॥

अधुना प्राप्तावसरं समस्तस्य धरातत्त्वस्य
पुरोदितं व्यस्तसमस्तभेदभिन्नं पाञ्चदद्यं

सामस्य एवावान्तरप्रकारद्वारकैयस्यपरिहारेण ददर्शते, यतस्तत्थैव प्रक्रान्ते श्रीपूर्वशास्त्रेऽभिहितं । तत्र तन्मूलभूतं प्रमातृसप्तकं तावन्निर्दिशति धरेत्यादिना । ननु शिवो नाम निखिलतत्त्वबृंहणाद्वाहेत्युच्यते तत्कथं नैयत्येन व्यवतिष्ठतामित्याशङ्क्योक्तं पृथिवी ब्रह्मे-ति । यच्छ्रुतिः-

‘पृथिव्येवेदं ब्रह्म’

इति । शिवेच्छात इति तेषामपि हत्र शिवः प्रेरक इत्यभिप्रायः ॥ १६९ ॥

के पुनः प्रेर्या इत्याशङ्क्याह

प्रेर्यमाणास्तु मन्त्रेशा
मन्त्रास्तद्वाचकाः स्फुटम् ।

धरातत्त्वगतं योग-
मन्यस्य शिवविद्यया ॥ १७० ॥

न तु पाशवसांख्यीय-
वैष्णवादिद्विताद्वाशा ।

अप्राप्तध्रुवधामानो
 विज्ञानाकलताजुषः ॥ १७१ ॥
 तावत्तत्त्वोपभोगेन
 ये कल्पान्ते लयं गताः ।
 सौषुप्तावस्थयोपेता-
 स्तेऽत्र प्रलयकेवलाः ॥ १७२ ॥
 मन्त्रेशा इति तत्त्वमन्त्रवाच्याः शतरुद्रायाः ।
 तदुक्तम्

‘प्रेर्यमाणास्तु वाच्यांशभूमिं शक्त्या निवेशिताः ।
 मन्त्रेशाः शतरुद्रादिविरिश्वान्ततया स्थिताः ॥
 शिवस्य नादशक्त्यन्तर्धरासंक्षोभसंभवाः ।
 मन्त्रास्तद्वाचकास्तत्कलदानसमुद्घताः ॥’

इति । द्वितादृशेति भेदद्वच्या, अप्राप्तध्रु-
 वधामान इति भावनानिष्पत्तिमप्राप्यान्त-
 रा विलयात्, तावदिति धरादेः, लयं गता
 इत्यर्थादत्त्वादौ, प्रलयादौ हि प्रलयकेवलि-
 नामूर्ध्वोर्ध्वं तत्त्वेष्ववस्थानमित्युक्तं प्राक् ।
 सौषुप्तावस्थयोपेता । इति सुषुप्तावस्थिता
 इत्यर्थः ॥ १७२ ॥

ननु प्रलयाकलानां तत्तत्त्वलीनत्वं रूपं,
तच्च देहादिप्रमातृसंस्कारसंभवमात्रात्मनि
सौषुप्ते न संभवेदिति कथंकारमेषां तदवस्थो-
पेतत्वमित्याशङ्क्याह

सौषुप्ते तत्त्वलीनत्वं
स्फुटमेव हि लक्ष्यते ।
अन्यथा नियतस्वप्र-
संदृष्टिर्जायते कुतः ॥ १७३ ॥

अन्यथेति तत्तत्त्वलयाभावे इत्यर्थः । इह
किल जाग्रत इव स्वप्नसुषुप्तयोः, स्वप्नस्यापि
सुषुप्तादानन्तर्यं नियतमुपलभ्यते, न ह्यन्तः-
करणबहिष्करणविश्रान्तिमयमिदमनधिशया-
नः स्वप्नपदमास्कन्दतीति स्वप्नावस्थाया नि-
यतपूर्वभावि सौषुप्तं कारणं, कारणानुरूप्येण
च कार्योत्पत्त्या भवितव्यं, तद्यत्तत्त्वविलयसारं
सौषुप्तं तत्तत्त्वोचितभावभुवनादिमयी स्वप्नस्तु
ष्टिर्विभाव्यते, यथा धरालीनस्य पर्वतादिरो-
हणमवादिलीनस्य चोदन्वत्तरणादि ॥ १७३ ॥

ननु यदि सौषुप्तेऽपि निखिलवेद्यविलयात्मा
तत्त्वविलयस्तन्नियतवेद्यानुभवसंस्कारलब्धज-
न्मनः स्मृतेस्तदा प्रबुद्धस्य कोऽवसर इत्या-
शङ्क्याह

सौषुप्तमपि चित्रं च
स्वच्छास्वच्छादि भासते ।

अस्वाप्सं सुखमित्यादि-
स्मृतिवैचित्र्यदर्शनात् ॥१७४॥

चित्रमिति गुणत्रयमयत्वात्, अत एवोक्तं
स्वच्छास्वच्छादीति । तत्र स्वच्छे सत्त्वप्रधाने
'सुखमहमस्वाप्सम्' इति । अस्वच्छे तमः प्रधाने
'न किंचिच्चेतितवानहम्' इति । आदिग्रह-
णात् स्वच्छास्वच्छे रजःप्रधाने 'दुःखमहमस्वा-
प्सम्' इति स्मृतेवैचित्र्यम् । तदेतदन्यथानुप-
पत्त्या नायं नियमः, 'सौषुप्ते निखिलवेद्यवि-
लयः' इति, येन प्रबुद्धस्य स्मृतिर्विरुद्धयेते-
त्याशयः ॥ १७४ ॥

न चेदं वाच्यं यत्तूलशयनसुखादिस्पर्शा-
नुभवस्तमुत्थेयं स्मृतिरितीत्याह

यदैव स क्षणं सूक्ष्मं
निद्रायैवं प्रबुद्ध्यते ।

तदैव स्मृतिरेषेति

नार्थजज्ञानजा स्मृतिः ॥१७५॥

तदा हि स्यादेतदेवं यदा प्रथमं प्रबो-
धस्ततः सुखाद्यनुभवस्ततस्तदाहितसंस्कारजा
प्रबोधोपनिपाते स्मृतिरिति । न चात्रैवं प्रबो-
धस्मृत्योरेकक्षणभावित्वात् । तदाह यदैव प्रबु-
द्ध्यत इति तदैव स्मृतिरिति च ॥ १७५ ॥

अत एवात्र स्थिरप्रबोधाभावेऽप्यन्तरान्तरा
प्रबुद्धस्य विद्युदुन्मिषितन्यायेन तथानुभवा-
त्स्मृतिरित्यादि वदन्त उत्प्रेक्षिनव्या,-इत्याह

तेन मूढैर्यदुच्येत
प्रबुद्धस्यान्तरान्तरा ।

१ क० पु० लक्षणमिति पाठः । २ ग० पु० यैष इति पाठः ।

तूलिकादिसुखस्पर्श-

स्मृतिरेषेति तत्कुतः ॥ १७६ ॥

तत्कुत इति निर्हेतुकमेवेत्यर्थः ॥ १७६ ॥

मायाकर्मसमुद्घास-

संमिश्रितमलाबिलाः ।

धराधिरोहिणो ज्ञेयाः

सकला इह पुद्गलाः ॥ १७७ ॥

मायेत्यादिनैषां त्रिमलबद्धत्वमुक्तम् ॥ १७७ ॥

एवं प्रमातृसप्तकं निर्दिश्य, सामान्येन
तच्छक्तिसप्तकं निर्देष्टुमाह

अस्यैव सप्तकस्य स्व-

स्वव्यापारप्रकल्पने ।

प्रक्षोभो यस्तदेवोक्तं

शक्तीनां सप्तकं स्फुटम् ॥ १७८ ॥

शिवो ह्यच्युतचिद्रूप-

स्तिस्वस्तच्छक्तयस्तु याः ।

ताः स्वातन्त्र्यवशोपात्त-

ग्रहीत्राकारतावशात् ॥ १७९ ॥

त्रिधा मन्त्रावसानाः स्यु-
रुदासीना इव स्थिताः ।
ग्राह्याकारोपरागात्तु
ग्रहीत्राकारतावशात् ॥ १८० ॥

सकलान्तास्तु तास्ति स्त्र
इच्छाज्ञानक्रिया मताः ।

स्वस्वव्यापारेति, स्वस्य स्वस्य स्तम्भादेः
सृष्ट्यादेश्च व्यापारस्य क्रियाया इत्यर्थः । एत-
चानेनैवान्यत्र विशेषेणोक्तम् । तद्यथा

‘तत्रैव धरणीनाम्नि भिन्नाभासिनि या पृथक् ।
स्तम्भादिकावलोक्येत शिवशक्तिरसौ शुचि ॥
अत्रैव सृष्टिविलयस्थित्यनुग्रहसंहृतीः ।
सकलादिशिवान्ते यं विधत्ते विविधस्थितिः ॥
सेह मन्त्रमहेशानशक्तिसत्त्वाधिकारिणी ।
तत्त्वमन्त्राङ्कन्देषु हठादेव हि पुद्गलान् ॥
या ग्रेरयति माहेशी शक्तिः सा बोधभूमिगा ।
यया बुद्धयेत भूतत्वसञ्चारं पीतलादिकम् ॥
तायते तद्विपक्षाच्च मन्त्रशक्तिरसौ मता ।
तत्त्वमोगाभोगे या सम्यगौत्सुक्यदायिनी ॥

तावन्मात्रमलावस्था शक्तिर्वं ज्ञानकेवली ।
 प्रषुद्धस्फारतच्चगतकर्माभिष्मूख्यतः ॥
 तद्गोगोन्मुखता शक्तिः प्रलयाकलगामिनी ।
 मायाकर्ममलव्यक्तिसमावेशे तु या स्थितिः ॥
 बाद्यान्तरेन्द्रियकृता नानावस्थानुयायिनी ।
 भोगसाधनशक्तिः सा सकलाणुसमाश्रया ॥'

इति । नन्वस्मद्दर्शने नरशक्तिशिवाह्मकमेव
 विश्वमिति तत्र तत्रोद्घोष्यते तदिह कथमपू-
 र्वतयेद्दमुच्यते,—इत्याशङ्क्याह शिव इत्यादि ।
 तत्र शिवस्तावन्नित्यचिदात्मा परप्रमाता,—इति
 नास्ति विवादः । तच्छक्तिश्चेच्छाज्ञानक्रिया-
 त्विका प्रस्फुरन्ती शुद्धाशुद्धरूपतया प्रमा-
 तुष्टङ्गमुल्लासयति । तत्र मन्त्रमहेश्वरादेव्यस्य
 ग्राह्याद्यनपेक्षणाच्छुद्धं ग्रहीतृत्वम् । विज्ञाना-
 कलादेस्तु त्रयस्य ग्राह्याद्यपेक्षणादशुद्धं ग्रही-
 तृत्वम् । अत एवोक्तं स्वातन्त्र्यवशोपात्तेति,
 ग्राह्याकारोपरागात्त्विति च । ‘त्रिधा मन्त्राव-
 साना’इति मन्त्रमहेश्वर-मन्त्रेश्वर-मन्त्ररूपा इ-
 त्यर्थः । उदासीना इवेत्यभ्युबधाः, भूबधत्वे
 ह्येषां शक्तिर्वं भवेदिति भावः ॥ १८० ॥

एतदेवोपसंहरति
सप्तधेत्थं प्रमातृत्वं
तत्क्षोभो मानता तथा ॥१८१॥

मानतोति शक्तिरूपतयेत्यर्थः ॥ १८१ ॥
नन्वेवं चातुर्दश्यमेवाभिहितं स्याच्छिवश-
त्यात्मकं द्विकं वेत्याशङ्क्याह

यत्तु ग्रहीतृतारूप-
संवित्संस्पर्शवर्जितम् ।

शुद्धं जडं तत्स्वरूप-
मित्थं विश्वं त्रिकात्मकम् ॥१८२॥

संवित्संस्पर्शवर्जनादेव शुद्धम्, अत एव
जडं वेद्यतायाः प्राधान्यान्नरात्मकमित्यर्थः ।

यदुक्तम्

‘यदा तु ग्राहकावेशविस्मृतेर्जडता स्फुटम् ।
पारतश्यात्तदोदेति तत्स्वरूपं नरात्मकम् ॥’

इति । तदेवं पाञ्चदश्यादिकमेऽपि त्रिकपरमा-
र्थतैवेत्युक्तम् ‘इत्थं विश्वं त्रिकात्मकम्’
इति ॥ १८२ ॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति
एवं जलाद्यपि वदे-
द्वेदौर्भिन्नं महामतिः ।

ननु ‘शिवशक्ती तावदविच्युतचिद्रूपे’ इति
न कस्यचिद् विमतिः; शक्तिरेव चेच्छाज्ञानक्रि-
यात्मना प्रस्फुरन्ती प्रमातृषङ्कतयावभासते
इत्युक्तं, तच्छक्तेः सर्वत्राविशेषान्मन्त्रमहेश्वरा-
न्तमपि पञ्चदश्यमेव संभवेदिति त्रायोद-
श्याद्यपहाय तदेव कस्मान्त निरूपितमित्या-
शङ्क्याह

अनया तु दिशा प्रायः
सर्वभेदेषु विद्यते ॥ १८३ ॥

भेदो मन्त्रमहेशान्ते-
ष्वेष पञ्चदशात्मकः ।
तथापि स्फुटताभावा-
त्सन्नप्येष न चर्चितः ॥ १८४ ॥

मन्त्रमहेशान्तेषु सर्वभेदेष्वित्यर्थत्प्रलयाक-

लादिषु, अतश्चोक्तं न्यायविरुद्धं त्रायोदश्या-
दीत्याशयः । सत्यमेवं किंत्वेतत्रायोदश्यादि-
वन्न स्फुटमितीह नोक्तम् ॥ १८४ ॥

नन्वधराधररूपं पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्पे निलीनं
सत्त्वरूपमेव जह्यादिति, तत्रास्य निरवकाशैव
पाञ्चदश्यादिशङ्कत्वाशङ्क्याह

एतच्च सूत्रितं धात्रा

श्रीपूर्वे यद्वीति हि ।

सव्यापाराधिपत्वेने-

त्यादिना जाग्रदादिताम् ॥ १८५ ॥

अभिन्नेऽपि शिवेऽन्तःस्थ-

सूक्ष्मबोधानुसारतः ।

श्रीपूर्वशास्त्रे ह्यभिन्नेऽपि शिवे जाग्रदादि-
रूपतामभिदधता भगवतैतत्सूचितं यज्ञाग्र-
दादिवत्पाञ्चदश्याद्यप्युपर्युपरि संभवेदिति ।
तथा च

‘सव्यापाराधिपत्वेन तद्वीनप्रेरकत्वतः ।

इच्छानिवृत्तेः सत्त्वादभिन्नमपि पञ्चधा ॥’

(मा० वि० २३५)

इत्यत्र शिवस्य सब्यापारत्वेन क्रियाशक्तिप्रधाना जागरा । अधिपत्वेन स्वस्वातन्त्र्यादसाधारणतत्त्वाद्विषयो ज्ञानशक्तिप्रधानः स्वमः । ज्ञानक्रियाभ्यां हीनेनौदासीन्यप्रच्यावात्मना प्रेरकत्वेनेच्छाप्रधानं सौषुप्तम् । एषणीयपूर्णतया तन्निवृत्याप्यानन्दशक्तिप्रधानं तुर्यम् । निरानन्दतया सर्वसर्वात्मकपरिपूर्णस्वरूपविश्रान्तेश्चिच्छक्तिप्रधानं तुर्यातीतमिति पञ्चावस्थात्मकत्वमित्यर्थः । ‘अन्तःस्थसूक्ष्मबोधानुसारत’ इति प्रमात्रेकरूपसूक्ष्मबोधाश्रयेणत्यर्थः । बोधस्य हि बोधरूपतयान्तः सर्वं संभवेदिति भावः ॥ १८५ ॥

इह

‘अध्वा समस्त एवायं षड्बोऽप्यतिविस्तृतः ।
यो वक्ष्यते स एकत्र प्राणे तावत्मतिष्ठितः ॥’

(तं० ६।५)

इत्याद्युक्त्या बहिरिवान्तरपि प्राणे तत्त्वाध्वास्तीति तद्रूपतत्वेनादि पाञ्चदद्यायभिधातुमुपक्रमते

अधुना प्राणंशक्तिस्थे

तत्त्वजाले विविच्यते ॥ १८६॥

भेदोऽयं पाञ्चदश्यादि-

र्यथा श्रीशंभुरादिशत् ।

श्रीशंभुरादिशदित्यनेन गुरुपरम्परागतत्वा-
दविगीतं प्रसिद्धिनिबन्धनत्वमस्य ध्वनितम् १८६
तदेवाह

समस्तेऽर्थेऽत्र निर्गाह्ये

तुट्यः षोडश क्षणाः ॥ १८७॥

षट्टिंशद्व्युले चारे

सांशद्व्युलकलिपताः ।

समस्तेऽर्थे निर्गाह्ये इति तत्त्वभावभुवना-
व्यात्मनि वेद्यवस्तुनीत्यर्थः । क्षणशब्दश्चात्र

मानुषाक्षिनिमेषस्याष्मोऽशः क्षणः स्मृतः ।' (ख० १११९९)
इति लक्षितक्षणद्वयात्मनि कालविशेषे वर्तते ।

यदुक्तम्

क्षणद्वयं तुट्टिर्णेया । (ख० १११९९)

इति । सांशोति सचतुर्भागेत्यर्थः । यदुक्तम्

‘तुटिः सपादाङ्गुलयुक्त्राणः………।’ (तं०६।६४)
इति ॥ १८७ ॥

एतदेव विभजति

तत्राद्यः परमाहौतो

निर्विभागरसात्मकः ॥ १८८ ॥

द्वितीयो ग्राहकोल्लास-

रूपः प्रतिविभाव्यते ।

अन्त्यस्तु ग्राह्यतादात्म्या-

त्स्वरूपीभावमागतः ॥ १८९ ॥

प्रविभाव्यो न हि पृथ-

गुपान्त्यो ग्राहकः क्षणः ।

आद्य इति तुव्यात्मा कालक्षणः । निर्विभागेति, यदुक्तम्

‘………शिवः साक्षान् भिद्यते ।’ (मा०वि०२।७)

इति । ग्राहकोल्लासरूप इति शक्तेरेव हि षण्णां प्रमातृणामुल्लासः इत्युक्तप्रायम् । अन्त्य इति षोडशस्तुव्यात्मा कालक्षणः । ग्राह्यतादात्म्यादिति यथायथं ग्राह्यत्वस्यैवो-

द्रेकात् । ननु शिवशक्तिवेन स्वरूपत्वेन च
तुटित्रियमन्त्र विनियुक्तमित्यवशिष्टवक्ष्यमाण-
प्रमातृतच्छक्तिद्वादशकापेक्षया एका तुटिरधि-
कीभवेत्, तस्मिंसौ स्वरूपेऽन्तर्भवति उत्
प्रमातृपक्षे निक्षिप्यते ? इत्याशङ्क्य चरमव्या-
ख्येयमपि अवशिष्टमुपान्त्यक्षणमन्त्यक्षणप्रस-
ङ्गागतमनागतावेक्षणन्यायेन प्रागेव निर्णयति
प्रविभाव्यो न हीति । पृथगित्यर्थदन्त्यात्क्ष-
णात् । उपान्त्य इति अन्त्यसमीपस्थः पञ्चद-
शस्तुत्यात्मा क्षणस्तत्र ह्यन्तरोच्छूनतामासा-
व्यान्ते ग्राह्यतैव साक्षादुल्लेदित्याशयः ॥१८९॥

एवमवशिष्टं तुटिद्वादशकं मन्त्रमहेश्वरत-
च्छक्त्यादिरूपतया विभजति

तृतीयं क्षणमारभ्य

क्षणषट् तु यत्स्थितम् ॥१९०॥
तन्निर्विकल्पं प्रोद्भच्छ-

द्विकल्पाच्छादनात्मकम् ।

**तृतीयमिति प्रथमद्वितीयापेक्षया । क्षण-
षट्मिति शंकिमच्छक्तिरूपम् ॥ १९१ ॥**

ननु कथमत्रोद्भवतां विकल्पानामाच्छा-
दनं स्यादित्याशङ्कयाह

तदेव शिवरूपं हि

परशक्त्यात्मकं विदुः ॥ १९१ ॥

तद्वि क्षणषड्ठं शुद्धविद्यामयत्वात् शक्तिम-
च्छक्त्यपेक्षया क्रमेण शिवरूपमेव परशक्त्या-
त्मकमेव चेत्यास्त्रायः ॥ १९१ ॥

एवमेकं क्षणषड्ठं व्याख्याय, परमप्याचष्टे

द्वितीयं मध्यमं षट्ठं

परापरपदात्मकम् ।

विकल्परूढिरैप्येषा

क्रमात्प्रस्फुटतां गता ॥ १९२ ॥

मध्यममिति प्रथमषड्ठोपान्त्यान्तरालवर्ति-
त्वात्, अत एव प्रथमषट्ठस्य परत्वादन्त्यो-
पान्त्यात्मनः स्वरूपस्य चापरत्वात्परापरपदा-
त्मकत्वमित्युक्तम् । विकल्परूढिरिति मायीय-

१ ख० पु० एकं षट्ठमिति पाठः । २ ख० ग० पु० अत्रैषेति पाठः ।

३ ख० पु० प्रकटतामिति पाठः ।

१९४ श्लो०] दशममाहिकम् ।

१३३

त्वात् । क्रमादिति यथायथमिदन्ताया उद्ग्रे-
कात् ॥ १९२ ॥

ननु शिवस्याभिन्नरूपत्वात्तत्र तत्र विभागे
शक्तिरेव बीजं, तस्याश्चेच्छाज्ञानक्रियात्मना
त्रिधैव प्रसर इति पट्टनिरूपणे कोऽवसरः,-
इत्याशङ्कयाह

षट्कोऽत्र प्रथमे देव्य-
स्तिस्त्रः प्रोन्मेषवृत्तिताम् ।

निमेषवृत्तितां चाशु

स्पृशन्त्यः षट्कां गताः ॥१९३॥

प्रोन्मेषवृत्तितामित्यनेन च शक्तिरूपत्वं,
निमेषवृत्तितामित्यनेन च शक्तिमद्वपत्वम् १९३

एतदेवान्यत्र योजयति

एवं द्विंतीयषट्कोऽपि

किं त्वत्र ग्राह्यवर्त्मना ।

उपरागपदं प्राप्य

परापरतया स्थिताः ॥१९४॥

आद्येऽन् षट् ता देव्यः
 स्वातच्योद्भासमात्रतः ।
 जिघृक्षितेऽप्युपाधौ स्युः
 पररूपादविच्युताः ॥ १९५ ॥

ननु षट्कद्वयेऽपि यद्येवमुन्मेषनिमेषवृत्त्या
 तिस्त्रि एव देव्यः स्थितास्तर्हेकमेव षट्मस्तु
 को द्वितीयार्थं इत्याशङ्क्याह किं त्वित्यादि १९५

ननु यदीच्छा ज्ञानं क्रिया चेति पृथगेतानि
 पदानि, तदिच्छाहितो ज्ञाने तदुभयाहितश्च
 क्रियायामतिशयो नास्तीति

‘अधराधरतच्चेषु स्थिता पूर्वस्थितिर्थतः ।
 अन्यथा स्थितिरेवैषां न भवेत्पूर्वहानितः ॥’

इत्याद्युक्तं विहन्येतेत्याशङ्क्याह
 अस्ति चातिशयः कश्चि-
 तासामप्युत्तरोत्तरम् ।
 यो विवेकधनैर्धीरैः
 स्फुटीकृत्यापि दृश्यते ॥ १९६ ॥

अत्रैव द्विधा मतान्तरं दर्शयति

केचित्त्वेकां तुटिं ग्राह्ये
चैकामपि ग्रहीतरि ।

तादात्म्येन विनिक्षिप्य

. सप्तकं सप्तकं विदुः ॥ १९७ ॥

तत्र केचिदेकां पञ्चदशीमुपान्त्यां तुटिम-
न्त्यतुद्व्यात्मनि ग्राह्ये स्वरूपे तादात्म्येन विनि-
क्षिप्यास्मदुक्तवदन्त्योपान्त्यतुटिद्वयैकीकारेण
स्वरूपमभिधाय, परिशिष्टतुटिचतुर्दशकाद्यं तु-
टिसप्तकं प्रमातृसप्तकत्वेनान्यत्तच्छक्तिसप्तक-
त्वेनाभिदधुरित्येकीयमतम् । अपिशब्दात्मकेचि-
दित्यस्य समुच्चयः । तेन केचिच्चैकां तुटिं
ग्रहीतृपक्षे विनिक्षिप्यार्थादन्त्यां स्वरूपत्वेन
निरूप्य तथैवान्यच्चतुर्दशकमित्यन्यदीयम-
तम् ॥ १९७ ॥

ननु यद्येवं तर्हि कतरदुपपन्नमित्याशङ्क्याह

तदस्यां सूक्ष्मसंवित्तौ

कलनाय समुद्यताः ।

संवेदयन्ते यद्गूपं

तत्र किं वाग्विकत्थर्थनैः ॥१९८॥

तदेवमेवानुभवभाजां योगिनां यदेव स्व-
संवेदनेन सिद्धति तदेव प्रमाणं नेतरदिति ।
तत्र किमस्मदीयैः परकीयैर्वा प्रलापप्रायैरनु-
भवशून्यैर्वाग्व्यापारैः । अनेन च प्रागुक्तस्य
स्वपक्षस्यैव स्वसंवेदनसिद्धत्वमस्तीत्यावेदितम् ।
यदेकस्यैव प्रमातुरक्षुब्धतया क्षुब्धतया च
शक्तिमच्छक्तिरूपत्वमिति संनिकर्षेणैव तद-
.भिधानं न्यायं न पृथक्त्वेन स्वरूपस्य चोपान्त्य-
तुटाबुच्छूनतासाध(द)नपुरःसरमन्त्यतुटौ पूर्ण-
तयैव प्ररोहो न्याय्य इति । अलं बहुना ॥१९८॥

एतदेवोपसंहरति

एवं धरादिमूलान्तं

प्रक्रिया प्राणगामिनी ।

गुरुपर्वक्रमात्प्रोक्ता

भेदे पञ्चदशात्मके ॥ १९९ ॥

युरुपर्वक्रमादित्यनेन प्रसिद्धिनिबन्धनत्वमे-
वास्य निर्वाहितम् ॥ १९९ ॥

एवं पाञ्चदद्यमुपदिद्य, त्रायोदद्यायप्यु-
पदिशति

क्रमात्तु भेदन्यूनत्वे
न्यूनता स्यात्तुटिष्वपि ।

भेदन्यूनत्वे इति, त्रायोदद्यैकादद्याया-
त्मनि, न्यूनतेति स्वरूपपक्षनिक्षेपात् । यथा
यथा हि सकलतच्छत्त्यादिरूपं भेदद्वयं न्यू-
नतामियात् तथा तथा तुटिद्वयमप्येवं स्यात् ।
यद्वक्ष्यति

‘एवं द्वयं द्वयं यावद्यूनीभवति भेदगम् ।
तावत्तुटिद्वयं याति न्यूनतां क्रमशः स्फुटम् ॥’

(१०१९८)

इति तज्जुटीनां द्वयस्य द्वयस्य स्वरूपपक्षे
निक्षेपात् । प्रमातृत्वेनास्थाशैथिल्यं नाम न्यू-
नत्वं न तु स्वरूपविप्रलोप एव, षट्टिंशदहुला-
त्मनि प्राणचारे तावत्तुटिसंख्याकत्वस्थानप-
हानेः, अत एवात्र सकलादेर्विकल्पप्रमातुर्वि-

लयादुपर्युपरि क्रमेणाविकल्पप्रमातृणामुदयो
यथायथं संविद एवोद्रेकात् ॥

तदाह

तस्यां ह्रासो विकल्पस्य

स्फुटता चाविकलिपनः ॥२००॥

तस्यामिति प्रमातृभेदन्यूनतायाम् ॥२००॥

नन्वेवमत्र पाञ्चदश्यक्रमवदेव षोडशा तु-
ट्यो व्यवस्थिता इति कथमासां सकलांदि-
रूपतयास्थाशैथिल्यं भवेदेनाविकल्पस्य स्फु-
टत्वं विकल्पस्य च ह्रासः,—इत्याशङ्क्याह

यथा हि चिरदुःखार्तः

पश्चादात्तसुखस्थितिः ।

विसरत्येव तदुःखं

सुखविश्रान्तिवर्त्मना ॥ २०१ ॥

तथा गतविकल्पेऽपि

रुढाः संवेदने जनाः ।

विकल्पविश्रान्तिबला-

तां सत्तां नाभिमन्वते ॥ २०२ ॥

तदुःखमिति प्राक्चिरमनुभूतम् । विकल्प-
विश्रान्तीति तद्विरामः । तां सत्तामिति वैक-
लिपकीम् । यथा दुःखस्य प्रागनुभूतत्वात्प्र-
रूढापि तद्वासना सुखविश्रान्तिबलेन प्रबोधा-
भावादस्थितकल्पा, तथा निर्विकल्पदशाधि-
शायिनां जनानां क्षीणविकल्पत्वात् तत्क्षो-
भेऽपि वैकलिपकी सत्ता नोदियात्, तथात्वे
हि तेषां निर्विकल्पकसंवित्साक्षात्कारो भवेद्ये-
नायं संसारदोषः प्रशास्येत् ॥ २०२ ॥

अतोऽत्रैवावधातव्यमित्याह

विकल्पनिर्हासवशेन याति

विकल्पवन्ध्या परमार्थसत्या ।

संवित्स्वरूपप्रकटत्वमित्थं

तत्रावधाने यततां सुबुद्धिः २०३

न चैतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह

ग्राह्यग्राहकसंविज्ञौ

संबन्धे सावधानता । ०

इयं सा तत्र तत्रोक्ता
सर्वकामदुघां यतः ॥ २०४ ॥

तत्र तत्र श्रीविज्ञानभैरवादौ । यदुक्तम्

‘ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः सामान्या सर्वदेहिनाम् ।
योगिनां तु विशेषोऽयं संबन्धे सावधानता ॥’

(वि० भै० १०६ श्लो०)

इति । मायापदनिरूपिभाजां ग्राह्यग्राहकक्षोभ
एव विश्रान्तिरिदं ग्राह्यमयं ग्राहक इति ।
निर्विकल्पकदशाधिशायिनां पुनस्तत्क्षोभाव-
सरेऽपि ग्राह्यग्राहकयोर्यत उदयो यत्र वा
विश्रान्तिस्तत्रैवावहितत्वं येन सर्वेषिसतफल-
संपत्तिः ॥ २०४ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

एवं द्वयं द्वयं याव-

न्यूनीभवति भेदगम् ।

तावत्तुटिद्वयं याति

न्यूनतां क्रमशः स्फुटम् ॥ २०५

एवं च शक्तिमच्छक्तिसंबन्धनीनां द्वाद-

शानां तुटीनामन्त्योपान्त्यात्मतुटिद्वयलक्षण-
स्वरूपपक्षनिक्षेपाच्छवे तुटिद्वयमेवावशि-
ष्यते,—इत्याह

अत एव शिवावेशे^९
द्वितुटिः परिगीयते ।

नन्वखण्डपरिपूर्णसंविदेकरसो निर्विभा-
गात्मा शिवः इति कस्तत्र द्वयार्थः,—इत्या-
शङ्क्य, तुटिद्वयमेव शक्तिमच्छक्तिरूपतया
विभजति

एका तु सा तुटिस्तत्र
पूर्णा शुद्धैव केवलम् ॥ २०६ ॥

द्वितीया शिव(शक्ति)रूपैव
सर्वज्ञानक्रियात्मिका ।

पूर्णत्वादेवं च शुद्धा क्षोभरहितेत्यर्थः ।
क्षोभो हि शक्तिदशा । यदुकं ‘शिव(शक्ति)-
रूपैव सर्वज्ञानक्रियात्मिका’ इति ॥ २०६ ॥

अत एवात्रावहितस्य सर्वविषयज्ञत्वकर्त्त-
त्वादि भवेदित्याह

तस्यामवहितो योगी

किं न वेत्ति करोति वा ॥२०७॥

न चात्र विगीतत्वमस्तीत्याह

तथा चोक्तं कल्पटेन

श्रीमता तुटिपातगः ।

लाभः सर्वज्ञकर्तृत्वे

तुटेः पातोऽपरा तुटिः ॥२०८॥

यत्तत्त्वार्थचिन्तामणिः

‘तुटिपाते सर्वज्ञतादयः ।’

इति । एतदेव व्याचष्टे ‘तुटेः पातोऽपरा तुटिः’ इति । आद्यायास्तुटेः पातोऽपचयो हासो द्वितीया तुटिरिति यावत् ॥ २०८ ॥

ननु द्वितीयस्यां तुटाववहितस्य कस्मा-
त्सर्वज्ञत्वादिलाभः, प्रथमायामेव तथात्वमस्तु
इत्याशङ्क्याह

आद्यायां तु तुटौ सर्वं
सर्वतः पूर्णमेकताम् ।

गतं किं तत्र वेद्यं वा
कार्यं वा व्यपदेशभाक् ॥ २०९ ॥

वेद्यं क्रार्यमिति यथाक्रमं ज्ञानक्रियापेक्षयोक्तम् ॥ २०९ ॥

एवं द्वितीयैव तुटिः सर्वज्ञत्वादिसिद्धि-
निमित्तमित्याह

अतो भेदसमुल्लास-
कलां प्राथमिकीं बुधाः ।

चिन्वन्ति प्रतिभां देवीं
सर्वज्ञत्वादिसिद्ध्ये ॥ २१० ॥

सैव शक्तिः शिवस्योक्ता
तृतीयादितुटिष्वथ ।

मन्त्रादि(धि)नाथतच्छक्ति-
मन्त्रेशाद्याः क्रमोदिताः ॥ २११ ॥

भेदसमुल्लासांशापेक्षयोक्तं प्राथमिकीमिति ।
 अत्रैव हि प्रथममासूत्रितप्रायो भेद इति
 भावः । अत एव नवनवोल्लेखशालित्वात्प्रति-
 भामित्युक्तम् । सैवेति द्वितीयरूपाया प्रति-
 भा । ननु द्वितीयस्यां तुटौ शैवी शक्तिरुक्ता,
 तृतीयादिषु पुनः किमित्याशङ्क्याह तृतीये-
 त्यादि ॥ २११ ॥

ननु यद्वद्वितीयस्यां तुटाववहितस्य सर्वज्ञ-
 त्वादिरूपा सिद्धिरुक्ता तद्वदाख्यपि तुटिषु किं
 काचित्सिद्धिः स्यान्नवेत्याशङ्क्याह

तासु संदधतश्चित्त-
 मवधानैकधर्मकम् ।

तत्तत्सिद्धिसमावेशः

स्वयमेवोपजायते ॥ २१२ ॥

तत्तत्सिद्धीति, तास्ताः सिद्धयः श्रीपूर्व-
 शास्त्रादौ धारणापटलाद्युक्ता देहगुरुत्वा-
 दयः ॥ २१२ ॥

ननु शिवशक्तिरेव सर्वत्र सर्वेण रूपेण

प्रस्फुरतीति तस्याः सर्वत्राविशेषादत्रापि सर्व-
ज्ञत्वादिरूपैव सिद्धिः कस्मान्नोदियादित्या-
शङ्कयाह

अत एव यथा भेद-
बहुत्वं दूरता तथा ।

संवित्तौ तुटिबाहुल्या-
दक्षार्थासंनिकर्षवत् ॥ २१३ ॥

अत इति मन्त्रादि(धि)नाथादीनां क्रमेणो-
दयाद्वेतोः । एतदेव वृष्टान्तद्वारेण हृदयज्ञ-
मयति अक्षार्थासंनिकर्षवदिति । यथान्त-
रालिकव्यवधायकार्थान्तरभूयस्त्वादक्षाणामर्थे
संनिकर्षभावस्तथा योगिनामपि भेदबहुत्व-
निमित्तस्य तुटिबाहुल्यस्य व्यवधायकत्वात्स-
वित्ताविति ॥ २१३ ॥

एतदेव व्यतिरेचयति
यथा यथा हि न्यूनत्वं
सुटीनां हासतो भिदः ।

तथा तथातिनैकव्यं
संविदः स्याच्छिवावधि ॥२१४॥
शिवतत्त्वमतः प्रोक्त-
मन्तिकं सर्वतोऽमुतः ।

अत इति भेदहासनिमित्तकसंविज्ञैकव्यात्
अन्तिकं प्रोक्तमिति विशेषानुपादानात्सर्वत्र ।
यदुक्तम्

‘…………न सावस्था न या शिवः ।’ (स्य० २९ का०)

इति । अतश्च सर्वस्य शिवमयत्वात्तदावेशे
महात्मनामुपायादिदौकनात्मा न कश्चिद्यतः
संभवेत्, विप्रकृष्टमेवासादयितुं हि यत्तयोगः
स्यात् ॥ २१४ ॥

तदाह

अत एव प्रयत्नोऽयं
तत्प्रवेशे न विद्यते ॥ २१५ ॥

यथा यथा हि दूरत्वं
यत्तयोगस्तथा तथा ।

अत एव भावनायात्मनामुपायानामवकाश
एव शिवे नास्तीत्यस्मद्गुरवः ॥ २१५ ॥

तदाह

भावनाकरणादीनां

शिवे निरवकाशताम् ॥ २१६ ॥

अंत एव हि मन्यन्ते

संप्रदायधना जनाः ।

भावनादि हि भाव्यमानादिनिष्टं, न
चास्य भाव्यमानादित्वं न्याय्यं प्रमात्रेकरूप-
त्वान्नावनादिविषयत्वानुपपत्तेः । तदाहुः

‘करणेन नात्ति छत्यं कापि भावनयांपि वा ।’

(शि० ८० आ० ७।६ श्लो०)

इति ॥ २१६ ॥

ननु विश्रकृष्ट एव कस्मायत्ययोगः स्यान्न
संनिकृष्टे—, इत्याशङ्कां दृष्टान्तोपदर्शनेन
शमयति

तथा हि दृश्यतां लोको

घटादेवेदने यथा ॥ २१७ ॥

प्रयत्नवानिवाभाति
तथा किं सुखवेदने ।

प्रयत्नवानिवेति जिज्ञासादिपरत्वात् ॥२१७॥

नन्वेवं सुखादिवदान्तरत्वमात्रमस्य सिद्ध्ये-
येन सुखोपायत्वं स्यान्न तु परप्रमात्रेकरूपता-
प्रयुक्तं भावनाद्यविषयत्वमित्याशङ्क्याहं

आन्तरत्वमिदं प्राहुः
संविज्ञैकव्यशालिताम् ॥२१८॥
तां च चिद्रूपतोन्मेषं
. बाह्यत्वं तन्मिषेताम् ।

इदं हि नामान्तरत्वमुच्यते यददूरविप्रक-
र्णेण संविदः परिस्फुरणमित्युक्तमान्तरत्वं
संविज्ञैकव्यशालितां प्राहुरिति । नन्वेवमप्यस्य
तदवस्थमेव सुखादिसाम्यमित्याशङ्क्याह तां
च चिद्रूपतोन्मेषं प्राहुरिति । इदं हि नामात्र
संविज्ञैकव्यशालित्वं विवक्षितं यच्चिद्रूपतायाः
प्राधान्यमिति । अत एव चिद्रूपनिमज्जनमेव

बाह्यत्वमित्युक्तम् ‘**बाह्यत्वं तन्मिषेषताम्**’
इति ।

‘ततो मेदो हि बाह्यता ।’ (ई० प्र० ८६ का०)

इत्याद्युक्त्या सुखादीनामप्यन्तःकरणैकवेद्य-
त्वेऽपि पृथक्प्रथत्वाख्यमुख्यबाह्यतालक्षणयो-
गाद्बाह्यत्वमेवेत्युक्तमन्यत्र बहुशः ॥ २१८ ॥

ननु यद्येवं शिवस्य चिद्रूपताप्राधान्यमे-
वान्तरत्वं तच्चितः स्वप्रकाशत्वात्सर्वत एव
प्रकाशमानत्वं स्यादिति सर्वेषामेवान्तिकंत-
मत्वात्सर्वदैव कस्मान्न भायादित्याशङ्क्याह

भविनां त्वन्तिकोऽप्येवं ,

न भातीत्यतिदूरतां ॥ २१९ ॥

एवमित्युक्तगत्या । भवित्वादेव हि नैषां
तथा परामर्शोऽस्ति येनायं सर्वतो न भाया-
दिति भावः । अत एवैषां तथापरामर्शायोगा-
द्बूर एव संविदवभासो येनायमियान्संसार-
डम्बरः । यदुक्तम्

‘सापरामर्शमात्रं यदपराधः कियानसौ ।
तावन्मात्रेण तज्जातं यद्धकुं नैव पार्यते ॥’

इति ॥ २१९ ॥

नन्विह देशकालस्यभावविप्रकर्षान्निधैव
दूरत्वमुच्यते, संविदि पुनरेतन्न संभवति,—
इति कथमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह

दूरेऽपि ह्यन्तिकीभूते
भानं स्यात्त्वत्र तत्कथम् ।

देशातो हि दूरेऽपि वस्तुनि प्रयत्नवशान्नि-
कटतामुपेयुषि भानमर्थान्नैकव्येन भवेत्,
संविदि पुनर्विदूरत्वमशक्यक्रियमपसर्पणादेर-
भावात् ॥

एवं संविदि देशातो विप्रकर्षं निरस्य, काल-
तोऽपि निरस्यति

न. च बीजाङ्गुरलता-
दलपुष्पफलादिवत् ॥ २२० ॥
ऋग्मिकेयं भवेत्संवि-
त्सूतस्तत्र किलाङ्गुरः ।

बीजाल्लता त्वद्गुराम्बो

बीजादिह तु सर्वतः ॥ २२१ ॥

संवित्तत्वं भासमानं

परिपूर्ण हि सर्वतः ।

ऋग्मिकेयं न भवेदिति अकालकलित-
त्वात् । बीजादीनामेव ऋग्मिकत्वं निरूपयति
'सूत'इत्यादिना । लताया अपि हि बीजादु-
त्पत्तावद्गुरलतयोः ऋग्मिकत्वं न भवेदिति
भावः । एवं दलादेरपि लतादेरेवोत्पत्ति-
र्नाद्गुरादेरित्यवसेयं येनैषां ऋग्मिकत्वमेव
स्यात् । संवित्युनदेशकालानवच्छेदात् सर्वत्र
सर्वदैवावभासते यतोऽस्याः सर्वतः पारिपूर्णं
तदाह इहेत्यादि ॥ २२१ ॥

ननु च कारणदशायां कार्यस्य प्राग-
भावादनागतत्वमिह च संविदः कादाचित्क-
त्वेन कार्यत्वात्तथाभावोपपत्तेरागतः काल-
विप्रकर्षः, इति कथमुक्तं ऋग्मिकेयं संविज्ञ
भवेदितीत्याशद्गुणाह

सर्वस्य कारणं प्रोक्तं
सर्वत्रैवोदितं यतः ॥ २२२ ॥

संविदो हि कार्यत्वे किं संविदेव कारण-
मुतान्यत्किंचिज्ञडम् । तत्र जडस्य तावत्कार-
णत्वं न युज्यते,—इत्युपपादितं ग्राग्बहुशः ।
संविदश्च संविदन्तराज्ञेदानुपपत्तेरेकैवाखण्डा
संविदिति किं कस्य कारणं कार्यं वेति । संवि-
क्तत्वमेव सर्वस्य कारणं यत्तत्खातश्चिजृम्भा-
मात्रमेव विश्वमिदम्, अत एवोक्तं सर्वत्रै-
वोदितमिति । सर्वत्रैवोदितत्वाच्चास्थानेनैव
खभावविप्रकर्षेऽपि निरस्तः ॥ २२२ ॥

ननु प्रमातृरूपा संवित्सर्वस्य कारणमस्तु
प्रतिनियतघटादिप्रमेयप्रमितिरूपा तु सा कथं
तथात्वमश्चुवीत,—इत्याशङ्क्याह

तत एव घटेऽप्येषा
प्राणवृत्तिर्यदि स्फुरेत् ।
विश्राम्येच्चाशु तत्रैव
शिवबीजे लयं ब्रजेत् ॥ २२३ ॥

ततः सार्वत्रिकोदयप्रयुक्तसर्वकारणभावाखेतोरेषा पाञ्चदद्यायात्मना निरूपिता प्राणवृत्तिर्थदि घटेऽपि स्फुरेद्विश्राम्येच्च नैयत्येनापि उदयं लयं च लभेत, तथापि तत्र समनन्तरोक्तसतत्वे शिवबीज एव लयं ब्रजेत्सर्वतः परिपूर्णप्रकाशविमर्शमयेव चकास्यादित्यर्थः । आश्वित्यनेनान्तरालिकतुटिकमोपनतशक्तिमच्छक्तिकमभेदस्य प्रकाशमात्रसारतया न किंचित्तत्त्वमित्युक्तम् ॥ २२३ ॥

अत एवाह

न तु क्रमिकता काचि-
च्छिवात्मत्वे कदाचन ।

ननु मन्त्र-तदीश-तन्महेशादिपरम्परया शिवात्मत्वेन विश्रान्तिरुदिताँ, अतात्त्विकोऽप्ययं क्रमो नासन्नेव शिवेच्छया तथावर्भासनात्, तच्छिव एव सर्वस्य कारणम्,—इति परमकारणताभिप्रायेण भवतु, मन्त्रादि(धि)नाथादि

पुनरवान्तरकारणं कथंकारं पराकरणीयमित्या-
शङ्खाह

अन्यन्मन्त्रादि(धि)नाथादि
कारणं तत्तु संनिधेः ॥ २२४ ॥
शिवाभेदाच्च किं चाथ
द्वैते नैकत्यवेदनात् ।

यथा किल मृदेकैव सती शिविकस्तूपक-
पिण्डाद्यवस्थाक्रमेण घटस्य कारणम्,—इति
नेयता पिण्डाद्येव कारणमिति युक्तं कार्या-
त्मनि तथांनुवृत्त्यभावात्, तत्तदवस्था तु
दण्डादिवत्करणमिति युज्यते वक्तुम् । इदमेव
हि करणं यत्कार्यनिर्वर्तनाय व्याप्रियमाणमपि
न कारणं व्यवदध्यात् । एवमिह परिपूर्ण-
संविन्मयः शिव एव निजेच्छावभासितमन्त्रा-
धिनाथाद्यवस्थाक्रमेण जगतः कारणं, नैता-
वता मन्त्राधिनाथाद्यवस्थैव कारणं, कर्तृ-
प्रयोज्यतया करणं तु भवेदेव, न हि तज्ज-
गदवभासने व्याप्रियते, न च तथाभावेऽपि

पूर्णचिदात्मनः शिवस्य कारणतां व्यवधत्ते,—
इतीच्छादिशक्तिवन्मन्माधिनाथादेः करणत्व-
भेव न्याय्यमित्युक्तं मन्माधिनाथायन्यत्करण-
मित्यर्थः । यत्तु

‘शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रश्नः ।’

इत्यादिनां मन्माधिनाथादेः कारणत्वमुच्यते
तद्वैयपदेशिकमित्याह कारणमित्यादि । त-
दिति मन्माधिनाथादि । संनिधेरिति घटो-
त्पत्ताविव दिक्षालाकाशादीनाम् । शिवाभेदा-
दिति, शिवस्तावत्कारणमित्युक्तं तदभेदा-
न्मन्माधिनाथायपि तथोच्यते घृटकारणमृद-
भिन्नरूपादिवत्, द्वैते नैकव्यवेदनादिति भेद-
दशायामेषां यथायथं मायाप्रमात्रपेक्षया सं-
निकर्षाद्राजाज्ञया नियुक्तवधकवत् ॥ २२४ ॥

एतदेव चं परमुपादेयमित्यत्रैव निरूढिः
कार्या,—इत्याह

अनया च दिशा सर्व
सर्वदा प्रविवेचथन् ॥ २२५ ॥

भैरवायत एव द्राक्ष

चिच्चकेश्वरतां गतः ।

प्रकृतमेवोपसंहरति

स इत्थं प्राणगो भेदः

खेचरीचक्रगोपितः ॥ २२६ ॥

मया प्रकटितः श्रीम-

च्छाम्भवाज्ञानुवर्तिना ।

इदानीं तत्त्वविध्यनुषक्ततयानुजोडेशोद्दिष्टं
जायदादि निरूपयति

अत्रैवाध्वनि वेदत्वं

प्राप्ते या संविदुद्गवेत् ॥ २२७ ॥

तस्याः स्वकं यद्वैचित्र्यं

तद्वस्थापदाभिधम् ।

अत्र पाश्चदश्यादिक्रमात्मतया निरूपिते
तत्त्वाद्यध्वनि स्वरूपत्वेन प्रमेयतामापन्ने यैव
शिवाद्यैकैकप्रमातृरूपा संविदुल्लसेदेवंविधाया-
स्तस्याः स्वकं स्वेच्छावभासिततत्त्वमेयोपहितं
तत्त्वसाधारण्यासाधारण्यादिप्रयुक्तं यद्वैचित्र्यं

तज्जाग्रदावृवस्थाशब्दव्यपदेश्यं स्यादिति वा-
क्यार्थः ॥ २२७ ॥

अवस्थापदान्येव विभजति

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च

तुर्यं च तदतीतकम् ॥ २२८ ॥

इति पञ्च पदान्याहु-

रेकस्मिन्वेदके सति ।

तदतीतकमिति तुर्यातीतकम् । एकस्मि-
न्वेदके सतीति, अनेकस्मिन्वेदके ह्यन्यस्य
जाग्रदन्यस्य स्वप्नः,—इत्यवस्थानामवस्थात्वं
पञ्चात्मकत्वं च न स्यात्, एकमेव ह्यव-
स्थातारमधिकृत्यासां तथाभावो^१ भवेदिति
भावः ॥ २२८ ॥

ननु यद्येवं, तत्तुर्यातीतरूपस्याप्येकस्य शि-
वस्य जाग्रदावृवस्थाः प्रसज्येरन्नित्याशङ्क्य
तदैवाभ्युपगच्छति

तत्र यैषा धरातत्वा-

च्छिवान्ता तत्त्वपद्धतिः ॥२२९॥

तस्यामेकः प्रमाता चेद्-
 वश्यं जाग्रदादिकम् ।
 तद्वर्यते शंभुनाथ-
 प्रसादाद्विदितं मया ॥ २३० ॥

‘एक’ इति सकलः शिवो वा । अवश्यमि-
 त्यनेनान्यथा पुनरेतन्न स्यादिति सूचितम् ।
 एतच्च नास्माभिः स्वोपज्ञमेवोच्यते,—इत्याह
 ‘तद्वर्यते’ इत्यादि ॥ २३० ॥

तदेवाह

यदधिष्ठेयमेवेह
 नाधिष्ठातृ कदाचन ।

संवेदनगतं वेद्यं

तज्जाग्रत्समुदाहृतम् ॥ २३१ ॥

एवकारार्थनेव स्फुटयति ‘नाधिष्ठातृ कदा-
 चन’ इति । संवेदनगतमिति, अन्यथा ह्यस्य
 वेद्यत्वमेव न भवेदिति भावः । न हि स्वात्मनि
 वेद्यमवेद्यं वेत्युक्तं बहुशः ॥ २३१ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति

चैत्रमैत्रादिभूतानि

तत्त्वानि च धरादितः ।

अभिधाकरणीभूताः

शब्दाः किं चाभिधा प्रमा २३२

प्रमातृमेयतन्मान-

प्रमारूपं चतुष्टयम् ।

विश्वमेतदधिष्ठेयं

यदा जाग्रत्तदा स्मृतम् ॥२३३॥

भूतानीति, चतुर्दशविधभूतस्त्वर्गान्तःपाति-
त्वात् तेन स्थावरवर्जं पैशाचादि मानुषान्तं
सर्वमनेन संगृहीतम् । शब्दा इति धरादि-
तत्त्वान्तःपातित्वात्प्रमेयत्वेऽपि परप्रत्ययकारि-
त्वादेषां प्रमाणत्वमित्युक्तम् ‘अभिधाकरणी-
भूताः’ इति । अभिधेत्यर्थप्रतीतित्वात्फलरूपे-
त्यर्थः । एवमेतन्मातृमेयमानप्रमात्मकं चतुष्ट-
यमधिष्ठेयरूपमेव यदा भवेत्तदा जाग्रत्स्मृतं
जाग्रदवस्थेयमित्यर्थः ॥ २३२॥

अधिष्ठात्रधिष्ठेयभावमेव विभज्य दर्शयति
 तथा हि भासते यत्त-
 नीलमन्तः प्रवेदने ।
 संकल्परूपे^१ बाह्यस्य
 तदधिष्ठातृ बोधकम् ॥ २३४ ॥
 यत्तु बाह्यतया नीलं
 चकास्त्यस्य न विद्यते^२ ।
 कथंचिदप्यधिष्ठातृ-
 भावस्तज्जाग्रदुच्यते ॥ २३५ ॥

यत्किंचन्न नीलादि संकल्पाद्यात्मनि ज्ञाने-
 न्तस्तादात्म्येन भासते तदधिष्ठातृ यतो
 बाह्यस्य बोध्यस्य नीलादेस्तद्बोधकमवभासक-
 मित्यर्थः । अतश्च बोध्यत्वादेव बाह्यं नीलं
 कथंचिदप्यधिष्ठातृभावमधिगन्तुं नोत्सहते,—
 इत्यधिष्ठेयैकरूपत्वाज्जाग्रदशात्मकत्वेनैव सर्वत्रो-
 च्यते,—इति युक्तमुक्तं यदधिष्ठेयं तज्जाग्र-
 दिति ॥ २३५ ॥

नन्वस्य चतुष्टयस्य समानेऽप्यधिष्ठेयत्वे
किमन्योन्यं कश्चिद्विशेषः संभवेन्न वेत्या-
शङ्ख्याह

तत्र चैत्रे भासमाने
. यो देहांशः स कथ्यते ।

अबुद्धो यस्तु मानांशः

स बुद्धो मितिकारकः ॥ २३६ ॥

प्रबुद्धः सुप्रबुद्धश्च

प्रमामात्रेति' च क्रमः ।

‘देहांश’ इति देहस्य भौतिकत्वात्प्रमेयरूप
इत्यर्थः । तत्प्रवृत्तेश्च प्राणादिप्रेरणामयत्वात्त-
त्संस्पर्शोऽस्ति,—इति मानांशस्य बुद्धत्वमु-
क्तम् । प्राणादिसंस्पर्शेन हेषां चेतनाय-
मानत्वं जायते,—इत्युक्तं प्राक् । ‘मितिकारक’
इति मितिं वरोतीति मितिकारः मितिकार
एव मितिकारकः प्रमात्रं श इत्यर्थः । स च
बुद्ध्यादिरूपत्वात्प्रबुद्ध इत्युक्तम् । ‘सुप्रबुद्ध’
इति वेद्यकालुष्यशून्यतया स्वात्मनि विश्रान्ति-

मयसंवित्तिमात्ररूपत्वात् प्रमामात्रेति प्रभि-
त्यंश इत्यर्थः ॥ २३६ ॥

न चाबुद्धादिरूपत्वमत्रास्माभिः स्वोपज्ञ-
मेवोक्तमित्याह

चातुर्विध्यं हि पिण्डस्थ-
नाम्नि जाग्रति कीर्तितम् ॥ २३७

ननु जाग्रदादीनि पञ्च पदानि परस्परं
विभिन्नानीत्युक्तं, तत्कथमियं संकीर्णप्राया
जाग्रत्स्वभो जाग्रत्सुषुप्तमित्यादिप्रसिद्धिरित्या-
शङ्क्याह

जाग्रत्त्वादि चतुष्कं हि
प्रत्येकमिह विद्यते ।

प्रत्येकमिति परस्परं, तेन जाग्रजाग्रजाग्र-
त्स्वम् इत्यादिप्रसिद्धिर्न विरुद्ध्यते,—इति सि-
द्धम् ॥ २३७ ॥

न केवलमेवंरूपत्वमेवात्रास्ति यावदबुद्धा-
दिरूपत्वमित्याह

जाग्रज्ञाग्रद्बुद्धं त-

जाग्रत्स्वप्नस्तु बुद्धता ॥३३८॥

इत्यादि तुर्यातीतं तु

सर्वगत्वात्पृथक्तुतः ।

ननु . ‘पञ्चावस्था’ इत्युक्तं तच्चतुष्टयस्या-
बुद्धादिरूपत्वमभिहितं, तुर्यातीतस्य पुनः
किंरूपत्वमित्याशङ्क्याह ‘तुर्यातीतं तु सर्वग-
त्वात्पृथक्तुतः’ इति ।

‘त्रिषु चतुर्थे तैलवदासेच्यम् ।’ (शि० छ० २३०) ।

इति शिवसूत्रदृष्ट्या यत्र तुर्यमपि सर्वत्रावि-
भक्तं तत्र का वार्ता तुर्यातीतस्येत्याकूतम् ॥२३८॥

एतदेव संवादयति

उक्तं च पिण्डगं जाग्र-

द्बुद्धं बुद्धमेव च ॥ २३९ ॥

प्रबुद्धं सुप्रबुद्धं च

चतुर्विधमिदं स्मृतम् ।

१ क० पु० कृतमिति पाठः । २ क० पु० कृतमिति पाठः ।
३ च० ग० पु० तदुक्तमिति पाठः । ४ क० पु० इतीति पाठः ।

उक्तमिति श्रीश्रीपूर्वशास्त्रे । तदुक्तं तत्र

‘चतुर्विंशं तु पिण्डस्थमबुद्धं बुद्धमेव च ।

प्रबुद्धं सुप्रबुद्धं च……… ॥’ (मा०वि०२।४३)

इति ॥ २३९ ॥

एवमवस्थाचतुष्टयस्य परस्परं संकीर्णत्वेऽपि
‘यो देहांश’ इत्यादिनोक्तं प्रमेयपदं मुख्या
जाग्रदवस्था,—इत्याह

मेयभूमिरियं मुख्या

जाग्रदाख्यान्यदन्तरा ॥ २४० ॥

अन्यदिति मानाद्यंशरूपं स्वप्नादि । अन्त-
रेति तन्मध्यपतितमसुख्यमित्यर्थः ॥ २४० ॥

ननु मेयभूमिरेव मुख्या जाग्रदवस्थेत्यत्र
किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

भूततत्त्वाभिधानानां

योऽशोऽधिष्ठेय उच्यते ।

पिण्डस्थमिति तं प्राहु-

रिति श्रीमालिनीमते ॥ २४१ ॥

१ क० पु० रत्नुष्मिति पाठः । २ क० पु० नायमिति पाठः । ३ ग०
पु० इच्यते इति पाठः ।

नन्वित्थं प्रमेयभूमौ पिण्डस्थमेव मुख्य-
मुक्तं स्यान्न जाग्रदित्याशङ्क्य जाग्रत एवेदं
संज्ञान्तरमित्याह

लौकिकी जाग्रदित्येषा
• संज्ञा पिण्डस्थमित्यपि ।

योगिनां योगसिद्ध्यर्थं
संज्ञेयं परिभाष्यते ॥ २४२ ॥

तदुक्तम्

‘पिण्डस्थः सर्वतोभद्रो जाग्रन्नामद्वयं मतम् ।’
(मा० वि० २३६)

इति ॥ २४२ ॥

ननु योगसिद्धौ पिण्डस्थमिति परिभाषणे
किं निमित्तमित्याशङ्क्याह

अधिष्ठेयसमापत्ति-

मध्यासीनस्य योगिनः ।

तादात्म्यं किलै पिण्डस्थं

मितं पिण्डं हि पिण्डितम् २४३

अधिष्ठेयैन धरादिना या समापत्तिस्तादा-

त्स्यमयः समाधिविशेषस्तामधिशायानस्य यो-
गिनो यद्धराद्यैकात्म्यं तदागमे पिण्डस्थ-
मुच्यते, यतो धराद्येन मीयमानं पिण्डितं
विशराहुतापरिहारेण शरीरीभूतं सत्पिण्डं
गर्भाकृततत्तदर्थजातं व्यापकरूपमित्यर्थः ॥२४३॥

न केवलमिदमेव जाग्रतः पारिभाषिकं
संज्ञान्तरं यावदन्यदपीत्याह

प्रसंख्यानैकरूढानां

ज्ञानिनां तु तदुच्यते ।

सर्वतोभद्रमापूर्णं

सर्वतो वेद्यसत्तया ॥ २४४ ॥

तदिति जाग्रत् । एवं परिभाषणे चात्र किं
निमित्तमित्याशङ्क्योक्तम् ‘आपूर्णं सर्वतो वेद्य-
सत्तया’ इति ॥ २४४ ॥

एवमपि प्रसंख्यानपरेष्वेवायं संज्ञानियमः,
इति कोऽभिप्रायः,—इत्याशङ्क्याह

सर्वसत्तासमापूर्णं

विश्वं/पश्येद्यतो यतः ।

ज्ञानी ततस्ततः संवि-

त्त्वमस्य प्रकाशते ॥ २४५ ॥

एवं चात्र तिथि एव संज्ञाः,—इत्यवधारणं
कुतस्त्यमित्याशङ्क्याह

.लोकयोगप्रसंख्यान-

· त्रैरूप्यवशतः किल ।

नामानि त्रीणि भण्यन्ते

स्वभादिष्वप्ययं विधिः ॥ २४६ ॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति ‘स्वभादिष्वप्ययं
विधिः’ इति । तेन लौकिकी संज्ञा स्वभः सुषुप्तं
तुर्यं च, यौगिकी पदस्थं रूपं रूपातीतं च,
ज्ञानीया व्यासिर्महाव्यासिः प्रचयश्चेति ।
तुर्यातीते पुनर्वक्ष्यमाणद्वशा योगो न प्रतपे-
दिति लोकप्रसंख्यानाभिप्रायेण तुर्यातीतं
महाप्रचयश्चेति. संज्ञाद्वयमेवोक्तम् ॥ २४६ ॥

एवं जाग्रदवस्थां निरूप्य, स्वभावस्थामपि
निरूपयति

यत्त्वधिष्ठानकरण-

भावमध्यास्य वर्तते ।

वेद्यं सत्पूर्वकथितं
 भूततत्त्वाभिधामयम् ॥ २४७॥
 तत्स्वप्नो मुख्यतो ज्ञेयं
 तच्च वैकल्पिके पथि ।

यत्पुनर्जाग्रदशाधिशार्थ्यपि चैत्रमैत्रादिभू-
 तानीत्यादिनोक्तं भूततत्त्वाधिष्ठितिक्रियायां
 प्रमाणपदास्कन्दनेनास्ते तन्मुख्यतः स्वप्नो
 भेयच्छायावभासिनी मानप्रधाना स्वप्नावस्थेय-
 मित्यर्थः । ‘मुख्यत’इति अन्तरा ह्यमुख्या
 अप्यस्य स्वप्नजाग्रदादयो भेदाः संभवन्तीति
 भावः । ननु विकल्पाविकल्पात्मके पदद्वयेऽ-
 प्येषामेवंरूपत्वं भवेत् इदं पुनः किमधिकृत्यो-
 क्तमित्याशङ्क्याह ‘ज्ञेयं तच्च वैकल्पिके पथि’
 इति । तदुक्तं

‘स्वप्नो विकल्पाः ।’ (शि० द्व० १९)

इति ॥ २४७ ॥

ननु लोके सर्वस्य स्वापावसरे स्वानुभव-
 साक्षिकमविकल्पकदृत्यैव तत्तदर्थानुभवो भवे-
 दिति किमेतदित्याशङ्क्याह

वैकल्पिकपथारूढ़-
 वेद्यसाम्यावभासनात् ॥ २४८ ॥
 लोकरूढोऽप्यसौ स्वप्नः
 साम्यं चाबाह्यरूपता ।

लोकेऽपि ह्यसाधारण्यादिना वैकल्पिकार्थ-
 समानमेवावभासमधिकृत्य स्वप्नावस्था प्ररोह-
 मुपगतेति नेदमपूर्वं किंचिदुक्तं ‘तत्र वैक-
 लिपके पथि ज्ञेयम्’ इति । ननु विकल्पस्वप्नयो-
 र्थावभासे कुतस्त्यमेवं साम्यमित्याशङ्क्योक्तं
 ‘साम्यं चाबाह्यरूपता’ इति । चो हेतौ ।
 अबाह्यरूपत्वादेव चात्रासाधारण्यादि भवे-
 दिति भावः ॥ २४८ ॥

एवं वैकल्पिकार्थत्वेऽप्यत्र स्पष्टास्पष्टतया
 द्वैविष्यं विभजति

उत्प्रेक्षास्वप्नसंकल्प-
 स्मृत्युन्मादादिदृष्टिषु ॥ २४९ ॥
 विस्पष्टं यद्वेद्यजातं
 जाग्रन्मुख्यतयैव तत् ।

१ क० पु० द्वैरप्यनिति पाठः । २ क० ख० पु० मृशु इति पाठः ।

एतद्वात्र भयादिविषयत्वेन वाच्यम् ।
यदुक्तम् ।

‘भावनाबलतः स्पष्टं भयादाविव भासते ।
यज्ञानमविसंवादि तत्प्रत्यक्षमकल्पकम् ॥’

इति । गाढत्रासानुरागादिना हि पुरस्फुर-
द्वूपमेवाततायिनायिकादि भायादित्युक्तं वि-
स्पष्टं वेदजातमिति । आदिशब्दात्कामशो-
कादि । तदुक्तम् ।

‘कामशोकभयोन्मादचौरस्तमाद्युपमुताः ।
अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥’

इति । मुख्यतयेति स्पष्टत्वस्यासाधारणजाग्र-
लक्षणत्वात्, तेनार्थस्य वैकल्पिकत्वात्स्वप्नत्वं,
स्पष्टत्वाद्व जाग्रत्वमिति स्वप्नजागरेयमित्युक्तं
स्यात् ॥ २४९ ॥

एवं स्वप्नजागरां निरूप्यं स्वप्नस्वप्नमपि
निरूपयति

यत्तु तत्राप्यविस्पष्टं
स्पष्टाधिष्ठातृ भासते ॥ २५० ॥

विकल्पान्तरगं वेद्यं
तत्स्वभूपदमुच्यते ।

अपि र्भिन्नक्रमः । तेन जाग्रदविशिष्टाधिष्ठा-
त्रपि विकल्पान्तरगमविस्पष्टं वेद्यजातं पुन-
स्तत्रोत्प्रेक्षादौ यज्ञासते तत्स्वभूपदमुच्यते स्व-
भूत्स्वरूपत्वान्मुख्यः स्वभू इत्यर्थः ॥ २५० ॥

नन्वत्रार्थस्य स्पष्टास्पष्टत्वाभ्यां जाग्रत्स्वभू-
विभाग उक्तस्तत्त्वं स्पष्टास्पष्टत्वं संनिकर्षविप्र-
कर्षाभ्यामपि देवकुलादौ दृष्टमिति कथं ताव-
तैवैतद्वेदित्याशङ्क्याह

तदैव तस्य वेत्येव

स्वयमेव ह्यबाह्यताम् ॥ २५१ ॥

तदैवेति निर्विचारमित्यर्थः । तस्येत्युत्प्रेक्षा-
विषयस्यार्थस्य । स्वयमेवेति ननु तैमिरिकादि-
द्विचन्द्रादिवद्युपत्वचनात् ॥ २५१ ॥

ननु अबाह्यता नाम किमुच्यते,—इत्यांशङ्क्याह

प्रमात्रन्तरसाधार-

भावैहान्यस्थिरात्मते ।

बाह्यत्वे ह्यर्थस्य सर्वप्रमातृसाधारणं स्थिरत्वं च भवेदिति भावः ॥

नन्वत्र स्वप्रजागरांयेव भेदतया किमस्ति
उतान्यदपि,-इत्याशङ्क्याह

तत्रापि चातुर्विध्यं तत्

प्राग्दिशौव प्रकल्पयेत् ॥२५२॥

गतागतं सुविक्षिप्तं

संगतं सुसमाहितम् ।

न केवलं जागरायामेव चातुर्विध्यमस्ति
यावत्स्वप्नेऽपीत्यपिशब्दार्थः । प्राग्दिशौवेति मे-
यादिगतत्वेन स्वप्रस्वप्नादिगतत्वेन च । तदे-
वाह गतागतंमित्यादि । एते च क्रमेण षट्टि-
शद्बुल्लप्राणचारोपजायमानगमागमसंबन्धात्
दूरतरदेशकालोल्लिख्यमानपदार्थसंस्पर्शात् सं-
कल्पनैकवृत्तिमनोमात्रसंसर्गाद् वैकल्पिकार्थेक-
तानत्वाच्चेत्येवमन्वर्थनामानश्चत्वारो भेदाः ।
तदुक्तम्

‘द्विसंबंधं स्वप्रमिच्छन्ति पदस्य व्याप्तिरित्यपि ।’

(मा०वि० २।३७)

इत्युपक्रम्य

.....पदस्थं च चतुर्विधम् ।

गतागतं सुविंश्टिं संगतं सुसमाहितम् ॥'

(मा० वि० २४४)

इति ॥ २५२ ॥

स्वमेऽपि जागरावन्निधैव संज्ञाभेदोऽस्तीत्याह

अंत्रापि पूर्ववन्नाम

लौकिकं स्वम इत्यंदः ॥२५३॥

बाह्याभिमतभावानां

स्वापो ह्यग्रहणं मतम् ।

सर्वाध्वनः पदं प्राणः

संकल्पोऽवगमात्मकः ॥२५४॥

पदं च तत्समापत्ति

पदस्थं योगिनो विदुः ।

लोकेऽपि स्वमशब्दस्यात्र प्रवृत्तौ किं निमि-
त्तमित्याशङ्क्योक्तं बाह्याभिमतभावानां स्वापो
ह्यग्रहणमिति । सर्वाध्वनः पदमिति स्थानं
यथा चैतत्तथा षष्ठाहिक एव निर्णीतम् । पथते

१ क० ख० पु० अत इति पाठः । २ ग० पु० छुटमिति पाठः ।

ज्ञायतेऽनेन सर्वमित्यवगमात्मकत्वात्संकल्पो-
ऽपि पदं तदैकात्म्यमेव च तत्स्थत्वमुच्यते,—
इत्युक्तं तत्समापत्ति पदस्थमिति । तेन प्राणै-
कात्म्यं संकल्पैकात्म्यं चेत्यर्थः । ‘योगिन’इत्य-
नेनास्याः संज्ञाया योगिविषयत्वमुक्तम् ॥२५४॥

एवं ज्ञानिविषयत्वेनापि संज्ञान्तरं योज-
यति

वेद्यसत्तां बहिर्भूता-
मनपेक्ष्यैव सर्वतः ॥ २५५ ॥

वेद्ये स्वातन्त्र्यभाग् ज्ञानं
स्वप्नं व्याप्तितया भजेत् ।

इह खलु बहीरूपतात्मपारतन्त्रमपहाय
सर्वतः स्वात्ममात्रोल्लिखित एवार्थे स्वतन्त्रं
संयोजनवियोजनकारि वैकल्पिकं ज्ञानमेव
स्वप्नं ज्ञानिषु व्याप्तितया भजेत्तथा व्यवहरे-
दित्यर्थः ॥ २५५ ॥

जागरायां च यथा प्रमेयस्य प्राधान्यं तथे-
हापि प्रमाणस्येत्याह-

मानभूमिरियं मुख्या

स्वप्नो ह्यामर्शनात्मकः ॥२५६॥

मानप्राधान्ये हेतुः ‘स्वप्नो ह्यामर्शनात्मकः’
इति । ‘आमर्शनात्मक’इति मानसावस्थाश-
रूपत्वान्निश्चयात्मक इत्यर्थः ॥ २५६ ॥

वेद्यच्छायोऽवभासो हि

मेयेऽधिष्ठानमुच्यते ।

यत्त्वधिष्ठातृभूतादेः

पूर्वोक्तस्य वपुर्द्विवम् ॥ २५७ ॥

बीजं विश्वस्य तत्तूष्णीं-

भूतं सौषुप्तमुच्यते ।

नन्वधिष्ठितिक्रियाकरणं स्वप्नः,—इत्युक्तं त-
त्कथमामर्शनात्मकत्वमिहास्योक्तमित्याशङ्क्याह
अनुभूतौ विकल्पे च

योऽसौ द्रष्टा स एव हि ॥२५८

न भावग्रहणं तेन

.सुषु सुप्तत्वमुच्यते ।

१ एतत् सार्वपदं ग० पुस्तकात्पूरितं दीक्षापुस्तकेष्वस्त्रासेषु नोपलब्ध-
मतोऽन्न दीक्षा न दृश्यते ।

य एव जागरायां स्वप्ने च प्रमातोक्तः स
एव सौषुप्तेऽपीति, प्रमिणोतीति प्रमाता
प्रमातृत्वादेवावश्यं मेयमानादिक्षोभेन भवि-
तव्यमिति कथमुक्तं तूष्णींभूतमित्याशङ्क्याह
'स एव हि न भावग्रहणम्' इति । न हि
प्रमातैव भावः प्रमेयं, ग्रहणं वा प्रमाणं, तथा-
त्वे हि चतुर्ष्टुमेवैतन्न स्यादिति समग्र एव
व्यवहारः समुत्सीदेत्, अतश्च मेयमानादि-
क्षोभमन्तरेण प्रमातापि स्वात्ममात्रविश्रान्तो
भवेद्येनेयमवस्था सर्वत्र सुषु पुस्तमित्युद्धो-
ष्यते ॥ २५८ ॥

ननु यद्येवं तर्हि कथमन्तःकरणधर्मो
गाढनिद्रापि लोकेषु सुषुप्तमित्युच्यत इत्या-
शङ्क्याह

तत्साम्याल्लौकिकीं निद्रां

सुषुप्तं मन्वते बुधाः ॥ २५९ ॥

बीजभावोऽथाग्रहणं

साम्यं तूष्णींस्वभावता ।

किं ज्ञाम च तत्साम्यमित्याशङ्क्योक्तं

तूष्णीस्वभावतेति । तूष्णीस्वभावेऽपि किं नि-
मित्तमित्याशङ्कयग्ह ‘बीजभाव’इति संभाव्य-
मानभाविकार्यसंबन्धात्, अग्रहणमिति च
बाह्यविषयासंवेदनात् ॥ २५९ ॥

इदमेव च जाग्रज्ञाग्रदादिवन्मुख्यं सुषुप्त-
मित्याह ।

मुख्या मातृदशा सेयं

सुषुप्ताख्या निगद्यते ॥ २६० ॥

अस्यापि प्राग्वदेव योगिज्ञानिविषयतया
संज्ञाद्यमस्तीत्याह

रूपकत्वाच्च रूपं त-

त्तादात्म्यं योगिनः पुनः ।

रूपस्थं तत्समाप्त्यौ-

दासीन्यं रूपिणां विदुः ॥ २६१ ॥

प्रसंख्यानवतः कापि

वेद्यसंकोचनात्र यत् ।

नास्ति तेन महाच्यासि-

रियं तदनुसारतः ॥ २६२ ॥

प्रमातृमात्रसारत्वाद्विश्वस्य रूपयति तत्त-
दर्थजातं स्वात्मसात्कारेण रूपवत्करोतीति
रूपं प्रमाता, तदैकात्म्यं नाम योगिषु रूपस्थं
विदुस्तथा व्यवहरन्तीत्यर्थः । नन्वेवं प्रमात्रै-
कात्म्ये योगिनां तुर्यसुषुप्तयोः को विशेषः,-
इत्याशङ्क्याह तत्समापत्या रूपिणामौदासीन्य-
मिति । अत्र हि प्रमातृरूपसमापत्या रूपिणीं
भावानामौदासीन्यमनुद्रेको नतु तुर्यदशा-
यामिव सर्वतो विगलनं येनाविशेषः स्यात् ।
तेनेति वेद्यसंकोचनानास्तित्वेन हेतुनेत्यर्थः ।
'तदनुसारत'इति प्रसंख्यानवतोऽनुसृत्येत्यर्थः ।
तदुक्तम् ।

'रूपस्थं तु महाब्यासिः सुषुप्तस्यापि तद्वयम् ।'

(मा० वि० २३७)

इति ॥ २६२ ॥

अत्रापि पिण्डस्थादिवद्देवतातूरूप्यमस्ती-
त्याह

उदासीनस्य तस्यापि
वेद्यं येन चतुर्विंधम् ।

भूतादि तदुपाध्युत्थ-
मन्त्र भेदचतुष्टयम् ॥ २६३ ॥
उदितं विपुलं शान्तं
सुप्रसन्नमथापरम् ।

वेदादिक्षोभशून्यस्यापि प्रमातुर्भूततत्त्वादि
वेद्यं येनं वक्ष्यमाणोदितत्वादिभेदाच्चतुर्विधं,
तेनापि उपाधिबलायात्मुदितत्वादिभेदचतु-
ष्टयमेवेति वाक्यार्थः । उदितमिति संस्कार-
मात्रात्मनावस्थानात् । विपुलमिति तथैव
प्ररोहात् । शान्तमिति प्रलीनसंस्कारत्वात् ।
सुप्रसन्नमिति उद्भवदहंभावरसौन्मुख्यात् । त-
दुक्तम्

‘चतुर्धा रूपसंस्थं तु ज्ञातव्यं योगचिन्तकैः ।

उदितं विपुलं शान्तं सुप्रसन्नमथापरम् ॥’

(मा० वि० २४४)

इति ॥ २६३ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं तुर्यं लक्षयति

यत्तु प्रमात्मकं रूपं

प्रमातुरुपरि स्थितम् ॥ २६४ ॥

पूर्णतागमनौन्मुख्य-
मौदासीन्यात्परिच्छुतिः ।
तत्तुर्यमुच्यते शक्ति-
समावेशो ह्यसौ मतः ॥ २६५ ॥

प्रमातुरिति मितस्य, पूर्णस्य हि चतस्रोऽपि
विधाः स्वातश्च विजृम्भामात्रमित्यभिंप्रायः ।
उपरिस्थितत्वमेव दर्शयति पूर्णतागमनौन्मु-
ख्यमौदासीन्यात्परिच्छुतिरिति । ननु कथंकारं
नाम तुर्यदशायामौदासीन्यन्यगभावमात्रात्खंड-
पताग्रहोन्मुखीभावो भवेदित्याशङ्क्याह ‘शक्ति-
समावेशो ह्यसौ मतः’ इति । परामर्शरूपायां हि
शक्तौ समावेशस्तत्प्राधान्यमेवेत्यर्थः ॥ २६५ ॥

नन्विदं पूर्णतागमनं प्रत्यौन्मुख्यं नाम किं
पूर्ण रूपमुतापूर्ण, तत्रापूर्ण चेज्ञाग्रदाद्य एव,
पूर्ण चेत्तुर्यातीतमेवेत्यन्तरा किमिदं तुर्य
नामेत्याशङ्क्याह

सा संवित्स्वप्रकाशा तु
कैश्चिदुक्त्ता प्रमेयतः ।

मानान्मातुश्च भिन्नैव
तदर्थं त्रितयं यतः ॥ २६६ ॥

सा तुर्यरूपा संवित्कैश्चित्स्वप्रकाशत्वात्प्र-
मेयादिभ्यो व्यतिरिक्तैवोक्तेति वाक्यार्थः,
अन्यथा ह्यस्याः परप्रकाशवादे प्रकाशत्वेन च
प्रमाणादपरोक्षसंविद्वादे च तथाविधादेव प्रमा-
तुर्भेदो न सिद्ध्येत् । ननु स्वप्रकाशत्वम-
प्यस्याः कुतस्त्यमित्याशङ्क्योक्तं ‘तदर्थं त्रितयं
यतः’ इति । यतस्तजाग्रदादित्रयं तस्यां संवि-
द्येवार्थोऽर्थनात्मिका याच्जाकाङ्क्षा यस्य तत्सं-
विद्विश्रान्त्युन्मुखमित्यर्थः । अन्यथा हि जाग्र-
दादिविश्रान्तिरूपायास्तस्या अपि विश्रान्त्य-
न्तरोन्मुखत्वेऽनवस्था भवेदिति भावः ॥ २६६ ॥

कथं चास्यामेते विश्राम्यन्तीत्याशङ्क्याह

मेयं मांने मातरि तत्

सोऽपि तस्यां मितौ स्फुटम् ।

विश्राम्यतीति सैवैषा

देवी विश्वैकजीवितम् ॥ २६७ ॥

देवीति स्वप्रकाशत्वाद्योतमानेत्यर्थः । वि-
श्वैकजीवितमिति प्रमेयादेः सर्वस्यैवात्र विश्र-
मात् । यदुक्तम्

‘वेदं वेदकतामासं वेदकः संविदात्मताम् ।
संविच्चिदात्मा चेत्सत्यं तेनेदं त्वन्मयं जगत् ॥’

इति ॥ २६७ ॥

नन्वियं प्रमाणफलरूपा मेयादित्रयसाध्या
मितिरतो मेयादयोऽस्या जीवितं नतु सा
तेषामिति किमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह

रूपं दृशाहमित्यंश-
. त्रयमुत्तीर्य वर्तते ।
द्वारंमात्राश्रितोपाया

पश्यामीत्यनुपायिका ॥ २६८ ॥

प्रमातृता स्वतन्त्रत्व-
. रूपा सेयं प्रकाशते ।

संविच्चुरीयरूपैवं
प्रकाशात्मा स्वयं च सा ॥ २६९ ॥

१ ख० पु० शमानत्वेति पाठः । २ ख० पु० चेति पाठः । ३ ग० पु०
त्विति पाठः ।

रूपमिति प्रसेयम्, दृशेति प्रमाणम्, अह-
 मिति प्रमाता, सेयं विश्वैकजीवितं शुद्धा
 परा संविदेवमंशत्रयोत्तीर्णं पश्यामीत्येवमाकारं
 बहिष्प्रसरणानन्तरं प्रत्यावृत्य स्वात्मविश्रान्तौ
 यद्वारं तावत्येवाश्रितो मेयादित्रयलक्षण उपायो
 यथा सा, स्वरूपे पुनरनुपयुज्यमानानुपपद्य-
 मानोपाया, स्वात्मश्रमयी परप्रमातृता सेति
 वाक्यार्थः । ननु कर्मकरणकर्तृव्यतिरिक्तं फल-
 दशाधिशायि तुरीयं रूपं प्रकाशं पश्यामो न
 तु तदतिरिक्ता काचन संवित्परिस्फुरति यस्याः
 पश्यामीति द्वारमुच्येतेत्याशङ्क्याह ‘प्रकाशते’
 इति । चो हेतौ । सा हि परप्रमातृरूपां शुद्धा
 संवित्स्वयं प्रकाशते न तु पश्यामीत्यादिविकल्पो-
 लेखभूमिरित्यर्थः । यतस्तुरीयाभिमतस्य पश्या-
 मीति प्रकाशस्य सैवात्मा तस्यां हि क्षणमप्यप्र-
 काशमानायां न किंचिदेव परिस्फुरेत् ॥२६९॥

अत एवाह

तत्समावेशतादात्म्ये
 मातृत्वं भवति स्फुटम् ।

तत्समावेशोपरागा-
न्मानत्वं मेयता पुनः ॥२७०॥
तत्समावेशनैकट्या-
त्रयं तत्तदनुग्रहात् ।

प्रमात्रादीनां हि तुर्यसंविदमपेक्ष्य यथा-
यथं विश्रिकर्षः,-इत्युक्तं ‘तत्समावेशादात्म्ये’
इति, तत्समावेशोपरागादिति, तत्समावेश-
नैकट्यादिति च ॥ २७० ॥

प्रमाणफलविलक्षणसंविद्वाद एव चागम-
प्रसिद्धिरनुगतेत्याह
वेद्यादिभेदगलना-
दुक्ता सेयमनामया ॥ २७१ ॥
मात्राद्यनुग्रहादा(धा)ना-
त्सव्यापारेति भण्यते ।

उक्तेति इहैव समनन्तरम् । ‘अनामया
सव्यापारा च भण्यते’ इति श्रीपूर्वशास्त्रे यद्दूर
एव संवादयिष्यति ॥ २७१ ॥

एतदेव स्वदर्शनभज्यापि योजयति

जाग्रदाद्यपि देवस्य
 शक्तित्वेन व्यवस्थितम् ॥२७२
 अपरं परापरं च
 द्विधा तत्सा परा त्वियम् ।

तंतश्च तज्जाग्रदादित्रयमेव द्विधा पारमे-
 श्वरी शक्तिरित्युक्तं द्विधा तत्सेति । सेति
 शक्तिः, इयं तु तुर्यात्मा संवित्परा तेन
 जाग्रत्खमावपरा, सुषुप्तं परापरा, तुर्यं च
 परेति ॥ २७२ ॥

अत्रापि' प्राग्वदेव संज्ञाभेदोऽस्तीत्याह
 रूपकत्वादुदासीना-
 च्युतेयं पूर्णतोन्मुखी ॥२७३॥
 दशा तस्यां समापत्ती
 रूपातीतं तु योगिनः ।
 पूर्णतौन्मुख्ययोगित्वा-
 द्विश्वं पश्यति तन्मयः ॥२७४॥

१ क० पु० पिचेति पाठः । २ ग० पु० लेति पाठः ।

प्रसंख्याता प्रचयत-
स्तेनेयं प्रचयो मता ।

पूर्णतौन्मुख्यादुदासीनाद्वृपकत्वात्प्रमातृ-
त्वात् च्युतायामस्यां तुर्यदशायां योगिषु स-
मापत्तिर्नाम रूपं मितम् पि मातारमतिशान्त-
त्वाद्वृपातीतमित्युच्यते । ‘प्रचयत’ इति राशी-
भूतत्वेन अत एव ‘तन्मय’ इत्युक्तं विश्वस्य
करामलकवत्प्रचिततया दर्शनेन हेतुनेत्यर्थः ।
तदुक्तम्

‘प्रचयो रूपातीतं च सम्यक्तुर्यमुदाहृतम् ।’

(मा० वि० २१३८)

इति ॥ २७४ ॥

नन्वस्यामपि परस्परसांकर्यजाग्रदादिव-
ज्ञातूरूप्यं किं संभवेन्नवेत्याशङ्क्याह

नैतस्यामपरा तुर्य-

दशा संभाव्यते किल ॥२७५॥

संविज्ञ किल वेद्या सा

वित्वेनैव हि भासते ।

तुर्यं हि परा संवित् सा च वेदित्रेकस्व-
भावेति वेद्यदशासंस्पर्शोऽप्यस्या न स्यात्तक-
थमियं वेद्यवेदकोभयरूपतामशुवीत येनोभ-
यदशाधिशायि तुर्यतुर्यमपि स्यात् ॥ २७५ ॥

ननु यद्येवं तर्हि तुर्यजाग्रदाद्यपि किं संभ-
वेन्नवेत्याशङ्क्याह

जाग्रदाद्यास्तु संभाव्या-

स्तिस्त्रोऽस्याः प्राग्दशा यतः २७६
त्रितयानुग्रहात्सेयं

तेनोक्ता त्रिकशासने ।

मनोन्मनमनन्तं च

सर्वार्थमिति भेदतः ॥ २७७ ॥

‘संभाव्या’इति जाग्रदादयो हि परस्या
एव संविदः स्वातन्त्र्यविजृम्भितम्, अत एवाह
यतत्रितयानुग्रहात्सेयमिति । अत एव जाग्र-
दाद्यानुग्रहेन श्रीपूर्वशास्त्रे त्रिप्रकारतयेय-
मुक्तेत्याह तेनेत्यादि । तेनेति जाग्रदाद्यवस्था-
त्रयानुग्राहकत्वेन । मनोन्मनमिति जागराया-

मविकल्पकप्राधान्यान्मनसो मननरूपस्वव्या-
पारोत्कर्मणेन वृत्तेः । अनन्तमिति स्वप्ने विष-
येन्द्रियाद्यनपेक्षणेन देशकालाद्यनियमात् ।
सर्वार्थमिति सुषुप्ते विश्वस्य शक्त्यात्मनाव-
स्थानात् ॥ २७७ ॥

एवं तुर्यमभिधाय तुर्यातीतमप्यभिधत्ते
यत्तु पूर्णानवच्छिन्न-
वपुरानन्दनिर्भरम् ।
तुर्यातीतं तु तत्प्राहु-
स्तदेव परमं पदम् ॥ २७८ ॥

ननु तुर्यातीतं नाम पञ्चमं पदं किमतोऽ-
प्यन्यत्पदमस्ति नवा,—इत्याशङ्क्योक्तं तदेव
परमं पदमिति । परममित्यनन्याकाङ्क्षं परवि-
श्रान्तिधामत्वात्, अत एवोक्तं पूर्णानवच्छिन्न-
वपुरिति, आनन्दनिर्भरमिति च ॥ २७८ ॥

ननु लोकयोगप्रसंख्यानवशाद्यथा जाग्रदा-
दीनां चतस्रणामप्यवस्थानां त्रीणि नामान्यु-
क्तानि, तद्विहापि किमुच्यन्ते नवेत्याशङ्क्याह

नात्र योगस्य सङ्घावो
 भावनादेरभावतः ।
 अप्रमेयेऽपरिच्छिन्ने
 स्वतन्त्रे भाव्यता कुतः ॥ २७९ ॥

योगाद्यभावतस्तेन
 नामास्मिन्नादिशद्विभुः ।

तेनेति योगादेरसङ्घावेन । यथा चैतत्तथा
 द्वितीयाह्निकादावुक्तम् ॥ २७९ ॥

अतश्चात्र संविदेकरूपत्वात्प्रसंख्यानमेव
 प्रपततीति तदभिप्रायेणैव नामास्तीत्याह
 प्रसंख्यानबलात्त्वेत-

द्वूपं पूर्णत्वयोगतः ॥ २८० ॥
 अनुत्तरादिह प्रोक्तं
 मह्यप्रचयसंश्नितम् ।

एतद्वूपमित्येतच्छब्देन तुर्यातीतपरामर्शः ।
 ननु तुर्ये 'प्रचय'इति संज्ञानमुक्तमिह तु त-
 तोऽपि महत्वे किं निमित्तमित्याशङ्कयोक्तम्

‘अनुत्तरात्’ इति ‘पूर्णत्वयोगत्’ इति । अनु-
त्तरादिति तुर्यात् । तत्र हि संविदो विश्वोत्तीर्ण-
मेव रूपमिह तु तथात्वेऽपि विश्वमयमिति
ततोऽप्यस्य महत्त्वयोगः । तदुक्तम्

‘महाप्रचयमिच्छन्ति तुर्यातीतं विचक्षणाः ।’

(मा० वि० २१३८)

इति ॥ २८० ॥

अत एवात्र प्रचय इव भेदसंभावनापि
नास्तीति न कश्चिदपि विशेषकतावा भेद
उक्तः—इत्याह

पूर्णत्वादेव भेदाना-

मस्यां संभावना न हि ॥२८१॥

तन्निरासाय नैतस्यां

भेद उक्तो विशेषणम् ।

ननु श्रीपूर्वशास्त्रे

‘नमोन्मनमनन्तं च सर्वार्थं सततोदितम् ।

प्रचये तत्र संझेयमेकं तन्महसि स्थितम् ॥’

(मा० वि० २१४६)

इत्यादिना महाप्रचयेऽपि सततोदिताख्यो भेद-
उक्तः,—इति कथमेतदवोचस्तुर्यातीतदशायां
नोक्तो भेद इतीत्याशङ्क्याह

सततोदितमित्येत-
त्सर्वव्यापित्वसूचकम् ॥ २८२ ॥

‘सत्त्वं लघु प्रकाशकम् ।’ (सां० १३ का०)

इत्यादौ सत्त्वस्य लघुत्वादिना तथातथाख-
रूपमेवोक्तं तथेहापि सततोदितत्वेन सर्व-
व्यापित्वलक्षणमखण्डस्वरूपमेव प्रकाशित-
मिति ॥ २८२ ॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह

न ह्येक एव भवति
भेदः क्वचन कश्चन ।

भेदा हि प्रतियोगिनमपेक्ष्य भेदका भवे-
शुरिति कथमेक एव भेदः स्यात् । स हि स्वरू-
पमेवोच्यते ॥

अतश्चात्रैको भेदः,—इत्येतन्मूढप्रलिपि-
मित्याह

तुर्यातीते भेद एकः
 सततोदित इत्ययम् ॥ २८३ ॥
 मूढवादस्तेन सिद्ध-
 मविभेदित्वमस्य तु ।

अत एवागमोऽप्येवमित्याह
 श्रीपूर्वशास्त्रे तेनोक्तं
 तत्र पिण्डस्थस्य प्राक्संवादितत्वात्पदस्था-
 त्प्रभृति तदेव पठति

पदस्थमपरं विदुः ॥ २८४ ॥
 मन्त्रास्तत्पतयः सेशा
 रूपस्थमिति कीर्त्यते ।
 रूपातीतं परा शक्तिः
 सब्यापाराप्यनामया ॥ २८५ ॥
 निष्प्रपञ्चो निराभासः
 शुद्धः स्वात्मन्यवस्थितः ।
 सर्वातीतः शिवो ज्ञेयो
 यं विदित्वा विमुच्यते ॥ २८६ ॥

अपरमित्यधिष्ठानकरणं, सुषुप्ते च प्रमातु-
रेव प्राधान्यमित्युक्तं ‘मन्त्रास्तत्पतयः सेशा’
इति । शक्तिरिति संवित्, सैव हि तुर्यस्य
रूपमित्युक्तं प्राक् । ‘निष्प्रपञ्च’ इति अवि-
भिन्नस्वभाव इत्यर्थः । अत एवोक्तं ‘स्वात्म-
न्यवस्थित’ इति ‘निरांभास’ इति ‘शुद्ध’ इति
च । ‘सर्वातीत’ इति सर्वं तुर्याद्यतीतः सर्वा-
नप्यत्यर्थमितश्चेत्यर्थः ॥ २८६ ॥

नन्विह ‘श्रीशंभुनाथाज्ञात्वा मयैतददर्शते’
इति प्रागुक्तं तेन पुनः स्वोपज्ञमेव किमेतदुक्तं
नवेत्याशङ्क्याह

इति श्रीसुमतिप्रज्ञा-
चन्द्रिकाशान्ततामसः ।

श्रीशंभुनाथः सङ्घावं

जाग्रदादौ न्यरूपयत् ॥ २८७ ॥

श्रीसुमतिनाथो ह्यस्य परमगुरुर्यत्पारम्पर्या-
दनेनैतदधिगतम् ॥ २८७ ॥

इदानीमेषामेव गुर्वन्तरमताभिश्रायेणापि
स्वरूपं निरूपयितुमुपक्रमते

अन्ये तु कथयन्त्येषां

भङ्गीमन्यादृशीं श्रिताः ।

यद्बूपं जाग्रदादीनां

तदिदानीं निरूप्यते ॥ २८८ ॥

अन्य इति श्रीप्रत्यभिज्ञाकारादयः ॥ २८८ ॥

तदेवाह

तत्राक्षवृत्तिमाश्रित्य

बाह्याकारग्रहो हि यः ।

तज्जाग्रत्स्फुटमासीन-

मनुवन्धि पुनः पुनः ॥ २८९ ॥

आत्मसंकल्पनिर्माणं

स्वप्नो जाग्रद्विपर्ययः ।

लयाकलस्य भोगोऽसौ

मलकर्मवशान्नतु ॥ २९० ॥

स्थिरीभवेत्तिशाभावा-
त्सुसं सौख्याद्यवेदने ।
ज्ञानाकलस्य मलतः
केवलाद्वौगमात्रतः ॥ २९१ ॥

यद्वाम बाह्यत्वांत्सर्वप्रमातृसाधारणस्या-
र्थस्य सर्वाक्षगोचरतया ग्रहणं, तज्जाप्रज्ञागराव-
स्थेत्यर्थः । तज्जार्थस्य बाह्यत्वादेव स्फुटमासीनं
स्पष्टावभासतया तिष्ठत्, अत एव बाधानुदया-
त्पुनःपुनरनुबन्धि स्फुटं स्थिरार्थविषयमि-
त्यर्थः । तदुक्तम्

‘सर्वाक्षगोचरत्वेन या तु बाह्यतया स्थिरा ।
स्थिः साधारणी सर्वप्रमातृणां स जागरः ॥’
(इ० प्र० ३।२।१७)

इति । खमस्य च जाग्रद्विपर्यये हेतुरात्म-
संकल्पनिर्माणमिति । तत्र हि मनोमात्रवि-
षयत्वादर्थस्य सर्वाक्षगोचरत्वं सर्वप्रमातृसा-
धारणत्वं पुनःपुनरनुबन्धित्वं च नेति ।
तदुक्तम्

‘मनोमात्रपथेऽप्यक्षविषयत्वेन विभ्रमात् ।

स्पष्टावभासा भावानां सृष्टिः स्वप्नदं मतम् ॥’

(ई० प्र० ३।२।१६)

इति । यत्पुनरत्र स्पष्टावभासत्वमुक्तं तदपि सर्वाक्षणोचरत्वायभावाजाग्रद्विपरीतमेवेति न कश्चिद्विरोधः । ‘लयाकलस्य भोगोऽसौ’ । इति लयाकलोऽत्र भोक्तैवेत्यर्थः, अत एव जाग्रत्यपि सकलः प्रमातेत्यनेन सूचितम् । तदुक्तम्

‘तत्र स्वरूपे ग्राहत्वं सकलो ग्राहको मतः ।

ग्रहणाकारतामाप्ता शक्तिः सकलसंमता ॥’

इति । ननु चात्र लयाकलस्य सकलवत्कस्मान्न भोगः स्थिरत्वं यायादित्याशङ्क्याह नत्वित्यादि । अस्य ह्याणवकार्ममलद्वययोगज्ञातोऽपि भोगो मायीयमलाभावान्न प्ररोहमियाच्छरीरादेराश्रयस्यासंपत्तेः । तदुक्तम्

‘प्रलयाकलसंज्ञो यस्तस्य कार्ममलस्थितेः ।

स भोगो जायते मायाभावात्स्वैर्यं न गच्छति ॥’

इति । सौख्यादीत्यादिशब्दान्नीलादि । तदुक्तम्

‘.....सौख्यं प्रलयोपमम् ।’ (ई० प्र० ३।२।१५)

इति ।

‘.....ज्ञेयशून्यता ।’ (ई० प्र० ३।२।१३)

इति च । तच्च ज्ञानाकलस्य पदमिति शेषः ।
अत्र हेतुरभिलाषैकरूपाणवं मात्रोत्थान्दोगयो-
ग्यत्वादिति ॥ २९१ ॥

ननु विज्ञानाकलानामपि किमाणवमल-
योगोऽस्ति तन्निमित्तकं भोगयोग्यत्वं चेत्या-
शङ्क्याह

भेदवन्तः स्वतोऽभिन्ना-
श्चिकीष्यन्ते जडाजडाः ।
तुर्ये तत्र स्थिता मन्त्र-
तन्नाथाधीश्वरास्त्रयः ॥ २९२ ॥

यावद्द्वैरवबोधान्तः-
प्रवेशनसहिष्णवः ।
भावा विगलदात्मीय-
साराः स्वयमभेदिनः ॥ २९३ ॥

तुर्यातीतपदे संस्यु-
रिति पञ्चदशात्मके । .

ते हि विज्ञानाकला बोधाद्येकरूपत्वाद्-
भिज्ञा अपि स्वतः परमेश्वरेच्छया भेदवन्त-
श्चिकीर्ष्यन्ते । अतं एव भेदभावत्वाजडा,
अभेदभावत्वाच्चाजडाः,—इत्युक्तं ‘जडाजडाः’
इति । यदाहुः

‘बोधादिलक्षणैकयेऽपि येषांमन्योन्यभिज्ञता ।

तथेश्वरेच्छाभेदेन ते च विज्ञानकेवलाः ॥’

(ई० प्र० ३।२।७)

इति । तत्र स्थिता इति तत्र जाग्रदादौ स्थिताः
सकलप्रलयाकलविज्ञानाकला एव ये यथा-
योगं मन्त्रादिरूपतां प्राप्ताः सन्तस्तुर्ये प्रमा-
तारस्तदुपादानकत्वान्मन्त्रादीनाम् । तदुक्तम्

‘विशिष्टसुखदुःखादिसाधनावेदने सति ।

तत्सामान्यमयो भोगो जागरे स्मृतिमागतः ॥

सौषुप्तो मलमात्रोत्थस्तत्र विज्ञानकेवलाः ।

भेदवन्तः स्वतोऽभिज्ञाश्चिकीर्ष्यन्ते जडाजडाः ॥

तत्राविश्य च त इत्थं स्वातन्त्र्यात्तुर्यमीदृशम् ।

मन्त्रतत्पतिमन्त्रेशमहेशस्थितिभाक्रमात् ॥’

इति । सर्वे हि परसंविद्विश्चान्त्युन्मुखा एवेति
भावः । अत एव तुर्यातीतपदे प्रमातृप्रमेया-
त्मानः सर्व एव भावाः परसंविदैकात्म्यसहि-

एषुत्वाद्विगलदात्मीयसारा अत एव स्वयमभे-
दिनः संस्युः शिवशक्तिमात्रात्मना रूपेण
परिस्फुरन्तीत्यर्थः । यथोत्तरं भेदविगलनक्र-
मावद्योतको यावच्छब्दः । पाञ्चदश्यक्रमे चैवं
जाग्रदाद्यवस्था इत्युक्तम् ‘इति पञ्चदशात्मके’
इति ॥ २९३ ॥

एवं मतभेदेऽपि जाग्रदाद्यवस्थानां तात्प-
र्यैणैकमेव रूपं विश्रमयति

यस्य यद्यत्स्फुटं रूपं

तज्जाग्रदिति मन्यताम् ॥ २९४ ॥

यदेवास्थिरमाभाति

सपूर्वं स्वप्न ईदृशः ।

अस्फुटं तु यदाभाति

सुप्तं तत्तत्पुरोऽपि यत् ॥ २९५ ॥

त्रयस्यांस्यानुसंधिस्तु

यदृशादुपजायते ।

स्वक्सूत्रकल्पं तत्तुर्यं

सर्वभेदेषु गृह्णताम् ॥ २९६ ॥

यत्खद्वैतभरोल्लास-
द्राविताशेषभेदकम् ।
तुर्यातीतं तु तत्प्राहु-
रित्थं सर्वत्र योजयेत् ॥२९७॥

सपूर्वमिति पूर्वानुभूतमित्यर्थः । अस्फुट-
मिति सुषुप्ते विश्वस्य शक्त्यात्मनावस्थानाद-
नुन्निम्नरूपमित्यर्थः । ननु यद्येवं तर्ह्यत्र न
किंचिदपि भायादित्याशङ्क्याह तत्पुरोऽपि य-
दिति । ततः सुषुप्तात्पुरो जागरायामपि तद्भ-
वतीत्यर्थः, अत एव सुखमहमस्वाप्समित्या-
दिका स्मृतिः स्यात्, अत एव समनन्तरं
संवादितम् ‘जागरे स्मृतिमागतः’ इति ।
त्रयस्येति जाग्रदादेः । सर्वभेदेष्विति जाग्र-
जाग्रदायवान्तरप्रकारेष्वित्यर्थः । स्वक्सूत्रक-
ल्पमिति सर्वानुगमात् । अत एवोक्तम्

‘त्रिषु चतुर्थं तैलवदासेच्यम् ।’ (शि० स० ३।२०)
इति । तुर्यातीते पुनरनुग्रन्थानुगम्याद्यभावा-
द्देदगन्धोऽपि नास्तीत्युभयमतानुयायि तात्प-
र्यतो जाग्रदादीनां रूपमुक्तम् । एवं पाञ्च-

दद्यक्रमे जाग्रदायवस्थापञ्चकमभिधाय त्रा-
योदद्यादावप्यतिदिशति—इत्थं सर्वत्र योज-
येदिति ॥ २९७ ॥

तदेवाह

• लयाकले तु स्वं रूपं
• जाग्रत्तपूर्ववृत्ति तु ।

स्वप्रादीति क्रमं सर्व
सर्वत्रानुसरेहुधः ॥ २९८ ॥

तत्पूर्ववृत्तीति ततः स्वरूपात्पूर्ववृत्ति लया-
कलादीत्यर्थः । सर्वत्रेति शिवान्तम् ॥ २९८ ॥

तदाह

एकत्रापि प्रभौ पूर्णे
चिन्तुर्यातीतमुच्यते ।
आनन्दस्तुर्यमिच्छैव

बीजभूमिः सुषुसता ॥ २९९ ॥
ज्ञानशक्तिः स्वप्न उक्तः
क्रियाशक्तिस्तु जागृतिः ।

नचैतत् 'अग्निर्माणवकः' इत्यादिवदुपच-
रितमित्याह

न चैवमुपचारः स्या-
त्सर्वं तत्रैव वस्तुतः ॥ ३०० ॥
न चेन्न क्वापि मुख्यत्वं
नोपचारोऽपि तत्कर्चित् ।

यतस्तत्र चिदेकरूपे पूर्णे प्रभावेव सर्वं
भावजातं वस्तुतोऽस्ति, अन्यथा हि न किञ्चेन
चकास्यात् । यदुक्तम्

'सामिनंश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम् ।
अस्त्येव न विना तस्यादिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥'

(ई० प्र० १५।१०)

इति । ततश्च सकलादौ तन्मुख्यं न स्याद-
शकाशनादेव, तथात्वे च मुख्याभावादुपचारो-
ऽपि व्याहन्येतेति वास्तवमेव शिवेऽपि जाग्र-
दायवस्थापञ्चकम् ॥ ३०० ॥

अत्रैव प्रमाणसिद्धतामाह
 एतच्छ्रीपूर्वशास्त्रे च
 स्फुटमुक्तं महेशिना ॥ ३०१ ॥

एतदेव श्रौतेनार्थेन च क्रमेणाह

तत्र स्वरूपं शक्तिश्च
 सकलश्चेति तत्रयम् ।

इति जाग्रदवस्थेयं

भेदे पञ्चदशात्मके ॥ ३०२ ॥

अकल्यौ स्वप्नसौषुप्ते

तुर्यं मन्त्रादिवर्गंभाक् ।

तुर्यातीतं शक्तिशंभू

त्रयोदशाभिधे पुनः ॥ ३०३ ॥

स्वरूपं जाग्रदन्यत्तु

प्राग्वत्प्रलयकेवले ।

स्वं जाग्रत्स्वप्नसुप्ते ह्ये

तुर्याद्यत्र च पूर्ववत् ॥ ३०४ ॥

विज्ञानाकलभेदेऽपि
 स्वं मन्त्रा मन्त्रनायकाः ।
 तदीशाः शक्तिशंभ्वित्थं
 पञ्च स्युर्जाग्रदादयः ॥ ३०५ ॥
 सप्तभेदे तु मन्त्रारुण्ये
 स्वं मन्त्रेशा महेश्वराः ।
 शक्तिः शंभुश्च पञ्चोक्ता
 अवस्था जाग्रदादयः ॥ ३०६ ॥
 स्वरूपं मन्त्रमाहेशी
 शक्तिर्मन्त्रमहेश्वरः ।
 शक्तिः शंभुरिमाः पञ्च
 मन्त्रेशो पञ्चभेदके ॥ ३०७ ॥
 स्वं क्रिया ज्ञानमिच्छा च
 शंभुरत्र च पञ्चमी ।
 महेशभेदे त्रिविधे
 जाग्रदादि निरूपितम् ॥ ३०८ ॥

स्वरूपं धरायव्यक्तान्तं, सकलशब्दसंनिधा-
नात्तदीयैव शक्तिः । अकलौ प्रलयाकलविज्ञा-
नाकलौ । स्वरूपमिति सकलतच्छक्तिसहितं
कलान्तमन्यत्प्राग्वदिति तदकलौ स्वभसुसे,
तुर्यं मत्रादिवर्गभाक्, तुर्यातीतं शक्तिरांभू,—
इत्यनुसर्तव्यम् । ‘प्रलयाकल’ इत्यर्थाद्वेद्ये,
तेनैकादशात्मके भेदे इत्यर्थः । स्वमिति प्रल-
याकलायात्मकं स्वरूपं यत्प्राकस्वभपदं सम-
भवत् । ‘द्वे’ इति विज्ञानाकलतच्छक्ती, तेन
विज्ञानाकलशक्तिः स्वमे, विज्ञानाकलस्तु सुषुसे
इति । पूर्ववदिति तेन तुर्ये मत्रादयस्तुर्या-
तीते तु शक्तिशिवाविति । ‘विज्ञानाकलभेद’
इति नवात्मके भेदे इत्यर्थः । स्वमिति वि-
ज्ञानाकलादिरूपं यत्प्राकस्वभसौषुपदशामध्य-
शेत । ‘जाग्रदादय’ इत्यनेन क्रमः सूचितः,
तेन सशक्तिविज्ञानाकलो जाग्रत् यावच्छक्ति-
शिवौ तुर्यातीतमिति । स्वं मत्रादिरूपं जाग्र-
यत्प्राकस्वभदशामधिशयानमासीत्, तेन स्वमे

मन्त्रेश्वराः, सुसे मन्त्रमहे श्वरास्तुर्ये शक्तिस्तुर्या-
तीते तु शंभुरिति । खरूपमिति मन्त्रेश्वरादि-
रूपं ज्ञापयत्प्राक्खमपदमासीत् मन्त्रमहे श्वर-
शक्तेरारभ्य पुनः क्रमात्खमाया अवस्थाः ।
खमिति मन्त्रमहे श्वरादिरूपं ज्ञापयावच्छंभुः
पञ्चमी तुर्यातीतावस्था स्यात् । अस्मद्दर्शने
च वस्तुतः शिवशक्तेष्वैरूप्यमेवोदितमित्युक्तं
क्रिया ज्ञानमिच्छा चेति ॥ ३०७ ॥

न केवलमियदन्तमेव ज्ञापदादि निरूप-
श्रीयतया संभवेद्यावद्विग्लितभेदसञ्चावे शि-
त्त्रिपीत्याह

व्यापारादाधिपत्याच्च
तद्वान्या प्रेरकत्वतः ।
इच्छानिवृत्तेः स्वस्थत्वा-
च्छिव एकोऽपि पञ्चधा ॥ ३०९ ॥

व्यतीक्ष समनन्तरमेवोक्तं विभज्य ग्रनथ-
कुत्सासामिश्र व्याख्यातमिति नेह पुनराय-
स्तम् । तदुक्तं तत्र

‘खरुपं तत्र शक्तिश्च सकलश्चेति तत्त्वयम् ।
 इति जाग्रदवस्थेयं मेदे पञ्चदशात्मके ॥
 अकलौ द्वौ परिज्ञेयौ सम्यक्खमसुषुप्तयोः ।
 मन्त्रादितत्पतीशानवर्गस्तुर्य इति स्मृतः ॥
 शक्तिशंभू परिज्ञेयौ तुर्यतीते वरानने ।
 त्रयोदशात्मके मेदे खरुपसकलाबुमौ ॥
 मन्त्रमन्त्रेश्वरेशानाः शक्तीशावयि पूर्ववद् ।
 प्रलयाकलमेदेऽयि स्वं विज्ञानकलाबुमौ ॥
 मन्त्रमन्त्रेश्वरेशानाः शक्तीशावयि पूर्ववद् ।
 नवधा कीर्तिते मेदे स्वं मन्त्रा मन्त्रनायकाः ॥
 तदीशाः शक्तिशंभू च पञ्चावस्थाः प्रकीर्तिताः ।
 पूर्ववत्सप्तमेदेऽयि स्वं मन्त्रेश्वशक्तयः ॥
 शिवश्चेति परिज्ञेयाः पञ्चैव वरवर्णिनि ।
 स्वं शक्तिः स्वा निजेशानाः शक्तिशंभू च पञ्चके ॥
 त्रिके स्वं शक्तिशक्तीच्छाशिवमेदं विलक्षयेत् ।
 सव्यापाराधिपत्वेन तद्दीनप्रेरकत्वतः ॥
 इच्छानिवृत्तेः स्वस्थलादभिन्नं चेति पञ्चधा ।’

(मा० वि० २१३५)

इति । प्रमातृभेदश्च वस्तुधर्मादिषु त्रिष्वपि
 प्रमेयेष्वन्तः प्रतिपदमुक्तः,—इति तेन नेह
 पृथगुपात्तः ॥ ३०८ ॥

एतदेव प्रथमार्धेनोपसंहरति
इत्येष दर्शितोऽस्माभि-
स्तत्त्वाध्वा विस्तरादथ ।

विस्तरादिति, पूर्वाह्निके हि संक्षेपेण षट्टिं-
शष्ठा एतदुक्तम्, इह तु प्रतितत्वं पाञ्चदद्या-
दिक्रमेणान्यथेति भावः । अथेत्यन्ते मङ्गलार्थ-
मिति शिवम् ॥

कौमारिलनैयायिकमत-
विमतिसतत्वविज्ञयरथाख्यः ।
अख्यापयदतिविश्वदां
दंशमाह्निके विवृतिरीतिमिमाम् ॥

इति श्रीतत्त्वालोकविवेके तत्त्वभेदप्रकाशनं
नाम दशममाह्निकम् ॥

श्रीमत्प्रतापभूमतुराज्या श्रीतये सताम् ।
मधुसूदनकौलेन सम्याप्तेदं प्रकाशितम् ॥

अथ

श्रीतत्त्वालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथदृष्टविवेकाख्यटीकोपेते

एकादशमाहिकम् ।

स्वात्ममहाभीमरवा-
मर्शनवशशकलिताध्वसन्तानः ।

भवदुर्गभञ्जनजयो-
त्साहो जयताज्जयोत्साहः ॥ १ ॥

इदानीमपरार्थेन कलाध्वानमुपक्रमते

कलाध्वा वक्ष्यते श्रीम-
च्छांभवाज्ञानुसारतः ॥ १ ॥

ननु कलैव नाम किमुच्यते यस्या अप्य-
ध्वपरिभाषा स्यात्, — इत्याशङ्क्याह

यथा पूर्वोक्तभुवन-
मध्ये निजनिजं गणम् ।

अनुयत्परतो भिन्नं
 तत्वं नामेति भण्यते ॥ २ ॥
 तथा तेष्वपि तत्त्वेषु
 स्ववर्गेऽनुगमात्मकम् ।
 व्यावृत्तं परवर्गाच्च
 कलेति शिवशासने ॥ ३ ॥

तत्त्वेष्विति मध्ये, स्ववर्ग इति वक्ष्यमाण-
 नीत्यैकतत्त्वादिरूपे, व्यावृत्तमिति अश्वादिभ्य
 ए(इ)व गोत्वम् ॥ ३ ॥

अत्रैव पक्षान्तरं प्रदर्शयति
 केचिदाहुः पुनर्यासौ
 शक्तिरन्तः सुसूक्ष्मका ।
 तत्त्वानां सा कलेत्युक्ता
 धरण्यां धारिका यथा ॥ ४ ॥

सुसूक्ष्मकेति कार्यान्यथानुपपत्त्या परिक-
 ल्प्यमाना स्वयमलक्ष्यत्वात् । एवं धरण्या यथा
 धारिका शक्तिरनुगतास्ति तथा परां काष्ठां

प्राप्ताद्विर्मुखत्वान्निवर्तकत्वेन कलयित्री निवृत्याख्यापि, — इत्युक्तं स्यात् । एवमबादिमूलान्तं तत्त्वचतुर्विंशतेरपि भेदव्यवहार एव प्रतिष्ठानेन कलयित्री प्रतिष्ठाख्या शक्तिः । एवमन्यासामपि संकुचितात्मरूपत्वस्य वेदनेन मायीयपदस्योपशमनेन तदतीतत्वेन च कलनात्तदाख्यत्वं च ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

न चात्र वस्तुतः पक्षद्वयेऽपि कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्याह

अत्र पक्षद्वये वस्तु

न भिन्नं भासते यतः ।

अनुगामि न सामान्य-

मिष्टं नैयायिकादिवत् ॥ ५ ॥

यतः पूर्वस्मिन्नपि पक्षे शक्तिरूपतामपहाय नैयायिकादिवदनुगममात्रलक्षणमेव सामान्यं नाभिप्रेतं तदुभयत्रापि शक्तिरूपत्वानुगमस्याविशेषान्न क्रश्चिदतिशय इति ॥ ५ ॥

अत्र चान्येषां मतान्तरमप्यस्तीत्याह

अन्ये वदन्ति दीक्षादौ

सुखसंग्रहणार्थतः ।

**शिवेन कल्पितो वर्गः
कलेति समयाश्रयः ॥ ६ ॥**

ननु समयो नामेच्छामात्रनिवन्धनः सं-
केतः स चापारमार्थिकत्वादसत्यः, अत एव
समयान्तरमप्युत्सहते, इत्येवं नियमो न
स्यात्, — इत्याशङ्क्याह

**कृतश्च देवदेवेन
समयोऽपरमार्थताम् ।
न गच्छतीति नासत्यो
न चान्यसमयोदयः ॥ ७ ॥**

अपारमार्थिकत्वागमनेऽसत्यत्वाभावे सम-
यान्तरानुदये च देवदेवकृतत्वं हेतुः, अन्यथा
होतश्चयमप्यत्र संभाव्यं भवेदिति भावः ॥७॥

**नन्कासां च किमनुगन्तव्यं किं वा सुखेन
संग्रहणीयमित्याशङ्क्याह
निवृत्तिः पृथिवीतत्वे
प्रतिष्ठाव्यक्तगोचरे ।**

विद्या निशान्ते शान्ता च

शत्त्यन्तेऽण्डमिदं चतुः ॥ ८ ॥

अण्डमिदं चतुरिति, इदमेव निवृत्यादि-
कलासमव्याप्तिकमण्डचतुष्टयमित्यर्थः । तदु-
क्तम् ।

‘पार्थिवं प्राकृतं चैव मायीयं शाक्तमेव च ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तमेतदण्डचतुष्टयम् ॥’

(मा० वि० २४९)

इति । ‘शत्त्यन्त’ इत्यनेन व्यापिनीय-
दादौ कलान्तरस्यावकाशोऽस्ति, – इति प्रका-
शितम् ॥ ८ ॥

तदाह

शान्तातीता शिवे तत्वे

कलातीतः परः शिवः ।

‘शिवे तत्वे’ इत्यर्थादाक्षिण्यशक्तितत्वे स-
र्वाविभागात्मनि षट्त्रिंशो यस्य समनन्तरमेव
सकलसंकल्पनाकलङ्कवलीकाराभिद्योतना-
योपदेश्यजनापेक्षया सप्तत्रिंशादित्वेन कलिप-
तमपि रूपान्तरं लक्ष्यते । अत एवोक्तं ‘क-
लातीतः परः शिवः’ इति । ‘कलातीत’

इति समग्रकलोजिज्ञतत्त्वान्निष्कल इत्यर्थः,
अत एव पर इत्युक्तम् ॥

एतदेवोपपादयति

नह्यत्र वर्गीकरणं

समयः कलनापि वा ॥ ९ ॥

युज्यते सर्वतोदिकं

स्वातन्त्र्योल्लासधामनि ।

वर्गीकरणं प्रकारद्वयात्मा पक्षः, आद्यः

समयोऽन्यः कलना तथातथाविकल्पनम् ।

अत्र सर्वतः स्वातन्त्र्योल्लासधामत्वं हेतुः ॥ ९ ॥

ननु यद्येवं तत् ‘सर्वक्रियाणां कर्ता शिवो
विज्ञेयः’ इत्युपदेशादौ कथमसौ कलनीयतां
यायात्, — इत्याशङ्क्याह

स्वातन्त्र्यात्तु निजं रूपं

बोद्धधर्मादविच्छ्युतम् ॥ १० ॥

उपदेशतदावेश-

परमार्थत्वसिद्धये ।

बोध्यतामानयन्देवः

स्फुटमेव विभाव्यते ॥ ११ ॥

यतोऽतः शिवतत्त्वेऽपि
कलासंगतिरुच्यते ।

‘अत’ इति बोद्धत्वेऽपि स्वस्वातन्त्राद्वा-
र्ज्यत्वेन विभावनात्कलासंगतिरिति तथातथा-
विकल्पनसंबन्ध इत्यर्थः । तदुक्तम्
‘स्वातन्त्र्याद्वुक्तमात्मानं स्वातन्त्र्यादद्वयात्मनः ।
प्रभुरीशादिसंकल्पैर्निर्माय व्यवहारयेत् ॥’ (ई०प्र० १५।१६)
इति । एतच्च बहुप्रकारं प्रागुपपादितमिति
न पुनरिहायस्तम् । इयता च कलास्वरूप-
मुक्तम् ॥ १३ ॥

ननु भवतु नामैतन्नास्माकमन्त्र विप्रतिपत्तिः
किन्तु शक्त्यन्तमेव यावत् कस्मादण्डत्वमुक्तं
न तु व्यापिन्यादावित्याशङ्क्याह

अण्डं च नाम भुवन-
विभागस्थितिकारणम् ॥ १२ ॥

प्राहुरावरणं तच्च
शक्त्यन्तं यावदस्ति हि ।
तदिति आवरणम् ॥ १२ ॥

नन्वत्र भुवनानां विभागेनावस्थानमस्ति
तत्कारणमण्डरूपमावरणं च नास्ति,— इत्य-
पूर्वमिदमभिधानमित्याह

यद्यपि प्राकृ शिवाख्येऽपि
तत्त्वे भुवनपद्धतिः ॥ १३ ॥
उक्ता तथाप्यप्रतिघे
नास्मिन्नावृतिसंभवः ।

‘शिवाख्येऽपि तत्त्वे’ इति तात्स्थ्यात् व्या-
पिन्यादावपीत्यर्थः । ‘अप्रतिघे’ इति विश्वो-
तीर्णतया शून्यरूपत्वात्, आवृत्यभावे चाय-
मेव विशेषमद्वारेण हेतुः ॥ १३ ॥

ननु प्रतीघातो नाम मूर्तधर्मो मूर्तत्वं च
पृथिव्यामेव संभवेत्, ततश्च तामपहायान्य-
ग्राण्डस्य संभवो न न्याय्यः, — इत्याह

नन्वेवं धरणीं सुकृत्वा
शक्तौ प्रकृतिमाययोः ॥ १४ ॥
अपि चाप्रतिघत्वेऽपि
कथमण्डस्य संभवः ।

अत्रासमदुरवः प्राहु-
र्यतपृथिव्यादिपञ्चकम् ॥ १५ ॥

प्रत्यक्षमिदमाभाति
ततोऽन्यन्नास्ति किंचन ।

मेयत्वे स्थूलसूक्ष्मत्वा-
न्मानत्वे करणत्वतः ॥ १६ ॥

कर्तृतोछासतः कर्तृ-
भावे स्फुटतयोदितम् ।

त्रिंशत्तत्वं विभेदात्म
तदभेदो निशा मता ॥ १७ ॥

कार्यत्वकरणत्वादि-
विभागगलने सति ।

विकासोत्कस्वतन्त्रत्वे
शिवान्तं पञ्चकं जगुः ॥ १८ ॥

यतः प्रत्यक्षसिद्धातपृथिव्यादिपञ्चकादन्यत्
किंचिन्नास्ति, तद्वित्त्यवलम्बनेनैव निखिलस्य
विश्वस्योदय इत्यर्थः । यतोऽस्य मेयत्वे सति

उक्तहेतुपञ्चकबलात् त्रिंशतस्तत्त्वानां विभेदे-
नोदयः । तथा च स्थूलसूक्ष्मरूपं पृथिव्या-
दीनां पञ्चकद्वयमेतद्वूपमेवेति तावन्नास्ति वि-
प्रतिपत्तिः, ज्ञानांशस्पर्शात्प्रमाणरूपं बुद्धीन्द्रि-
यपञ्चकमप्येतन्मूलमेव । नहि मेयमपहाय
मानत्वं नाम किंचिद्भवेदिति भावः । कत्रिंश-
स्पर्शात् करणरूपं कर्मेन्द्रियपञ्चकमप्येतदाल-
म्बनमेव, कार्यमन्तरेण करणत्वायोगात् क-
र्तृत्वे च कार्यविषयमेव भवेत्,— इति मनः-
प्रभृति तत्त्वपञ्चकमप्येवम्, अन्यथा हि कर्तृ-
त्वमेव नोह्लसेत् । यद्यप्यन्तःकरणत्रयं करण-
पक्षनिक्षिप्तमेव तथापि कर्तुरन्तरज्ञत्वाद्वाहि-
ष्करणद्वारेण च बाह्यविषयसंस्पर्शादेवमुक्तम् ।
प्रकृतेश्च बुद्ध्यादिकर्त्रुपकरणकारणत्वात्पारम्प-
र्येण कर्तुतोल्लासकत्वमित्येवमभिधानम् । एवं
नियत्यादिकञ्चुकपञ्चकमपि ।

‘अधुनैव किंचिदेवेदमेव सर्वात्मनैव जानाति ।’

(पर० सा० १७ श्लो०)

इत्याद्युक्तयुक्तया कर्तृत्वस्यैवोपोद्वलत्वात् त-
द्वलम्बनमेवेति । नन्वेवं मायादि ततोऽन्य-

त्यात्, — इत्याशङ्क्याह ‘ तदभेद ’ इत्यादि ।
 तच्छब्देनात्र पृथिव्यादीनां परामर्शः । एतद-
 भेदे च कार्यत्वादिविभागगलनं निमित्तं,
 कारणे हि कार्यस्य सूक्ष्मेण रूपेणावस्थानं
 भवेत्, — इति भावः । विकासोत्केति, यथा-
 यथमिदन्तायाः संकोचेनाहन्तायाः समुद्धा-
 सात्, इदन्तायाश्च संकुचन्त्या अपि मे-
 यनिष्टत्वं निर्विवादमेवेति युक्तमुक्तमस्मद्गुरु-
 भिः ‘ पृथिव्यादिपञ्चकादन्यत् किञ्चिन्नास्ति ’
 इति ॥ १८ ॥

न च स्वोपज्ञमेवैतदुक्तमित्याह

श्रीमत्कालोत्तरादौ च ...

कथितं भूयसा तथा ।

पञ्चतानि तु तत्त्वानि

यैव्याप्तमखिलं जगत् ॥ १९ ॥

तदेवाह पञ्चत्यादि । एतानीस्ति पृथिव्या-
 दीनि । यदुक्तं तत्र

‘ पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । ’

इति ॥ १९ ॥

अत एव सद्योजातादेरप्येषैव व्यासिः
सर्वत्रोच्यते, — इत्याह

पञ्चमन्त्रतनौ तेन
सद्योजातादि भण्यते ।
ईशानान्तं तत्र तत्र
धरादिगग्नान्तकम् ॥ २० ॥

तेनेति पृथिव्यादीनामेवोक्तेन जगद्व्यापक-
त्वेन हेतुना, तत्र तत्र श्रीकालोक्तरादौ । य-
दुक्तं तत्र

‘सद्यस्तु पृथिवी इया वामो ह्यापः प्रकीर्तिताः ।
अघोरस्तेज इत्युक्तं वायुस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥
आकाशस्तु भवेदीशः स्वयं देवो महेश्वरः ।

इति । श्रीपरेऽपि

‘सद्यः क्षितिर्जलं वामोऽघोरस्तेजो नरो मरुत् ।
ईशः स्वं ॥’

इति ॥ २० ॥

एवं शक्त्यन्तमेव यावदावरणं संभवती-
त्युपपादितं, ततश्च व्यापिन्यादावावरणं नास्ती-
त्याह

शिवतत्त्वमतः शून्या- तिशून्यं स्यादनाश्रि[द्य]तम् ।

‘अत’ इति शक्त्यन्तमेव यावदावरणस्य
संभवात् । शून्यातिशून्यमिति, ‘शून्यात्’
व्याप्रिन्यादिपदाङ्गावसंस्कारस्यापि प्रक्षयाद-
तिशून्यं षट्ट्रिंशं तत्त्वमित्यर्थः । अत एवा-
वरणविगमादनावृतमित्युक्तम् । ततश्च नात्रा-
णडव्यपदेशः, — इति युक्तमुक्तं शक्त्यन्तं या-
वदण्डत्वमिति ॥

नन्वेवं विश्वोन्तीर्णमेव षट्ट्रिंशं तत्त्वमि-
त्युक्तं भवेत्, ततश्च स्वतन्त्रबोधैकरूपं वि-
श्वमयं परं तत्त्वमिति रिक्ता वाचोयुक्तिः
स्यात्,— इत्याशङ्क्याह

यत्तु सर्वाविभागात्म

स्वतन्त्रं बोधसुन्दरम् ॥ २१ ॥
सप्तत्रिंशं तु तत्प्राहु-
स्तत्त्वं परशिवाभिधम् ।

इह खलु विश्वोन्तीर्णत्वेऽपि विश्वमयमेक-
मेव रूपं स्वतन्त्रबोधात्मकं परं तत्त्वं यत्

सर्वत्र षट्ट्रिंशं तत्त्वमित्युद्घोष्यते । तत्र
 चाविद्यापदपतिताः प्रतिपत्तारो विप्रतिप-
 द्यन्ते – यदेकस्मिन्नेव रूपे कथं विरुद्धधर्म-
 संसर्गः स्यादिति, यदभिप्रायेणैवैतद्रूपमतः
 पृथक्कृत्योक्तं सप्तत्रिंशमिति । नहि वस्तु-
 तः किंचिदेवं तत्त्वं संभवति, तथात्वे हि
 ‘षट्ट्रिंशत्तत्त्वमुखानि’ इत्यादिश्रुतिविरोधः
 स्यात् । नचैवमत्र कश्चिद्विरोधः, स ह्युभय-
 वस्त्वधिष्ठानो भवेत् । न चात्रैकमपि वस्तु
 संभवति, नहि परं तत्त्वमधिकृत्य विश्वमेव
 नाम किंचिद्वस्तु सदस्ति यदुक्तीर्णत्वेन यन्म-
 यत्वेन चात्र विरोधः परापतेत् । तस्मात् षट्-
 त्रिंशस्यैव तत्त्वस्य सर्वाविभागात्मत्वाद्यात्मक-
 मेकं रूपं सप्तत्रिंशत्वेन परिकल्पितं भेदात्तान्
 प्रमातृन् प्रत्येवमुपदेशात् ॥ २१ ॥

नन्वेवमस्तु को दोषः, एतस्यापि रूपस्य
 भावनोपदेशादौ पुनर्यदा वेद्यभावः परिक-
 ल्प्यते तदा कस्य प्रमातृत्वं स्यात्; – इत्या-
 शङ्क्याह

तस्याप्युक्तनयाद्वेद्य-
भावेऽत्र परिकल्पिते ॥ २२ ॥
यदास्ते ह्यनवच्छिन्नं
तदष्टात्रिंशमुच्यते ।

उक्तनयादिति, ‘स्वातन्त्र्यात्तु निजं रूपं’
(त० लो० १११०) इत्यादिरूपात् । यदि-
ति विश्वोत्तीर्णद्यपेक्षया तृतीयं रूपं, वस्तु-
तो हि विश्वोत्तीर्णत्वादिरूपत्वेऽपि स्वतन्त्र-
बोधः परमार्थः, — इत्यादिनीत्यानवच्छिन्नं बो-
धमात्रमेवास्य परं रूपं यदष्टात्रिंशमिति प-
रिकल्प्यते ॥ २२ ॥

नन्वेवं तस्यापि वेद्यत्वपरिकल्पनेऽन्यः
प्रमाता कल्पनीयस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था
स्यात्, — इत्याशङ्क्याह

न चानवस्था ह्येवं स्या-
.दृश्यतां हि महात्मभिः ॥२३॥

एतदेव दर्शयति
यद्वेद्यं किंचिदाभाति
तत्क्षये यत्प्रकाशते । .

तत्तत्त्वमिति निर्णीतं

षट्ट्रिंशं हृदि भासते ॥ २४ ॥

‘तत्क्षये’ इति तस्य समनान्तस्य वेदस्य । यदिति वेदकैकरूपं, प्रकाशते इत्ययत्तमेव सर्वेषां साक्षात्कृतं भवेदित्यर्थः । यदाहुः

‘नाथ वेद्यक्षये केन न दृश्योऽस्येकको भवान् ।’

(उ० स्तो० १८)

इति । षट्ट्रिंशमिति, विश्वोत्तीर्ण रूपमित्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेवमस्य किं विश्वविविक्ततैव रूपमुतान्यत्किञ्चित्तदतिरिक्तं, तदाह

तत्किं न किञ्चिद्वा किञ्चि-
दित्याकाङ्क्षावशे वपुः ।

तत्राद्यः पक्षो दूरापेतो, नहि घटाभाव एव पटस्य रूपं भवितुमर्हति ; अतश्चैतदनागूर्येव पक्षान्तरं दर्शयति

चिदानन्दस्वतन्त्रैक-
रूपं तदिति देशने ॥ २५ ॥

सप्तत्रिंशं समाभाति
तत्राकाङ्क्षा च नापरा ।

तत्र चिता बोधसुन्दरत्वमानन्दे[न]च
सर्वाविभागत्मत्वमुक्तम् । शक्तिदशायामेव
हि विश्वमविभागेन भवेदिति भावः । एव-
मुपदेशे च षट्त्रिंशादतिरिक्तं रूपमुपदिष्टं
भवेदित्युक्तम् ‘इति देशने सप्तत्रिंशं समा-
भाति’ इति । नहि यदेव विश्वोक्तीर्णं तदेव
विश्वमयं भवितुमर्हति, — इत्युक्तप्रायम् । एवं
चास्य चिदानन्देत्यादिना साक्षात्तात्त्विकं
रूपमुक्तम्, — इत्यत्रान्यत् किंचिदाकाङ्क्षणीयं
नास्तीत्युक्तं — तत्राकाङ्क्षा च नापरेति ॥२५॥

एवमुपदेश्यत्वादेव वेद्यभावः पुनरवस्थि-
तः, — इत्यस्य केनचिद्वेदकेन भाव्यं, स एव
पुनः कतरः, — इत्याशङ्क्याह

तच्चापि कृपवेद्यत्वं

यत्र भाति स चिन्मयः ॥२६॥

अष्टात्रिंशत्तमः सोऽपि

भावनायोपदिश्यते ।

**यदि नाम ततः सप्त-
त्रिंश एव पुनर्भवेत् ॥ २७ ॥**

‘चिन्मय’ इत्यनवच्छिन्नबोधमात्ररूप इ-
त्यर्थः । नन्वियमेव सानवस्था यत्तस्य वेद्यभावे
कल्पिते प्रमात्रन्तरेण भाव्यं, तस्याप्येवमि-
ति, तदेतदाशङ्क्याह सोऽपीत्यादि ॥ २७ ॥

**ननु कथमष्टात्रिंश एव सप्तत्रिंशो भवेदि-
त्याशङ्क्याह**

अविभागस्वतत्रत्व-

चिन्मयत्वादिधर्मता ।

समैव वेद्यीकरणं

केवलं त्वधिकं यतः ॥ २८ ॥

विरुद्धधर्माध्यासस्तावङ्गेदहेतुरित्यविवादः ।
सर्वाविभागात्मत्वादेश्चाविशेषात् स एवात्र
नास्ति, – इति कुतस्त्योऽयमनयोर्भेदः । या-
वता हि वेद्यत्वमात्रमत्राधिकं येनैकैकस्य वे-
द्यत्वं परिकल्प्यतेऽन्यस्य च वेदकत्वम् । एव-
मेवंविधं परं तत्त्वं यदा कल्पितवेद्यभानं[वं]
भवेत् तदा सप्तत्रिंशमुच्यतेऽन्यथा त्वष्टात्रिं-

शमिति । न चाष्टात्रिंशस्यैव वेद्यभावे कल्पिते
 सप्तत्रिंशादन्यदपूर्वं किंचिद्गृप्तमुक्तं भवेत्,
 नाप्यन्यस्य तद्वेदकस्य कल्प्यमानस्य ततः,
 इत्यनयोः क्रियाव्यवहारवत्पारस्परिक एव
 वेद्यवेदकभावः,—इत्यनवस्थाया न कश्चिद्व-
 काशः । वस्तुतो हि सर्वशास्त्रेषु षट्ट्रिंशत्वेन
 गीयमानमनवच्छिन्नं बोधमात्रमेव परतत्त्व-
 मित्युक्तं, तस्यैव पुनः स्वस्वातश्चादेवं भेदो-
 छासो येन मायाप्रमात्रपेक्षया महागुरुणां
 यथागममेवमुपदेशः,—इत्यलं पिष्टपेषणेन ।
 आः किमुच्यते यथागममिति, को नामाय-
 मागमः, न तावत्प्रकृतं पूर्वशास्त्रं,.. नहि तत्रै-
 तत्किंचिदुक्तं प्रत्युत तत्र दीक्षादौ

‘षट्ट्रिंशत्तत्त्वभेदेन न्यासोऽयं समुदाहृतः ।’ (मा०वि०६।६)

इत्याद्येतद्विरुद्धमेवाभिहितम् । ग्रन्थकृता च
 तत्त्वाध्वप्रकाशनादौ तत्र तत्र तन्मतानुव-
 र्त्तनमेव कृतम् । एवंविधश्च कश्चिदागममोऽपि
 न संवादितः । प्रक्रियाप्रतिपादकाश्चान्ये सर्व
 एवागमास्तथैवेति किं नाम तथाकिञ्चित्मागमा-

न्तरमस्ति यदनतिक्रमेणापूर्वतयैवमुपदेशः—
इति । अस्त्वेव ह्येवंविधमागमान्तरम् । तथा
च श्रीकुलरत्नमालायाम्

‘तत्त्वाध्वानं प्रवक्ष्यामि यथा ज्ञास्यसि सुव्रते ।
चरशक्तिद्वयं पूर्वं तदूर्ध्वं पञ्चकं स्मृतम् ॥
चतुष्कं च ततो देवि द्विरन्त्रं जन्म एव च ।
व्यासिर्वैकुण्ठसंघटो व्यासिश्वैव तु लम्बिका ॥
रन्त्रं तु अष्टमं देवि अर्धेन्दुः कुण्डली प्रिये ।
शान्तं चैव प्रशान्तं च विन्दुर्नित्योदितस्था ॥
ऊर्ध्वे नादं विजानीयात्खद् चक्राणि तदूर्ध्वतः ।
शक्तितत्त्वं तु षट्चक्रं शिवतत्त्वं तथैव च ॥
अष्टात्रिंशदभी तत्त्वास्तथाध्वायं वरानने ।

लौकिको यो न जानाति कथं दीक्षां तु कारयेत् ॥’
इत्याद्युक्तम् । नन्वत्र परमेश्वरेण प्रतिज्ञा-
यापि तत्त्वाध्वप्रवचनं पञ्चत्रिंशषट्दत्रिंशयोरेव
तत्त्वयोः साक्षादभिधानं कृतं नतु प्रसिद्धाना-
मपि तत्त्वान्तराणां, का वार्ता तु सप्तत्रिंशा-
ष्टात्रिंशयोः, प्रत्युत म्लष्टप्रायमालूनविशीर्ण
किं तावदप्रातीतिकमुक्तम्,— इति न जा-
नीमः ।

ननु स्थितमेवात्र सर्वतत्त्वप्रवचनं किन्तु
षट्दत्रिंशत्त्वविषयायामविगीतायामपि प्रसिद्धौ

सप्तत्रिशाष्टिर्विशयोरपूर्वतयाभिधानेन सुकुमा-
रहृदयानामागमिकानां संमोहो मा भूदिति
करुणापरस्य परमेश्वरस्य गृढार्थतया यथोक्त-
नीत्या मायाप्रमात्रपेक्षया कल्पनामात्रसार-
मेवमभिधानं, तच्च गुरुपसेवनादावद्वष्टकैः
स्वावर्मर्शशून्यैश्च कथमेवमेवावगम्यते, — इत्या-
मुखे म्लष्टप्रायत्वादि लक्ष्यते । वस्तुतस्तु
स्थितमेव सर्वतत्त्वानामभिधानम् । तथा च
चरशब्देनात्र चरेगत्यर्थत्वाद्विक्रियोच्यते, त-
स्याश्वाकरणिका क्रिया न संभवति, — इति
साधकतमतया परिकल्प्यमाना पादेन्द्रिया-
त्मिका येयं शक्तिस्तस्या यद्युयं.. समस्तशरी-
रव्यापकत्वेऽपि अधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदोपचारा-
न्मुख्यमधिष्ठानस्थानं पादयुग्मं, तेन तत्त्वक्रम-
प्रवचनस्य प्रक्रान्तत्वाद्वरातत्त्वं लक्ष्यते,—इति
पूर्वं प्रथमं 'स्थौल्यस्य परां काष्ठां प्राप्तं
धरातत्त्वं' स्मृतमित्यर्थः । तदूर्ध्वमप्यबाद्याका-
शान्तं चतुष्कमावृत्त्या 'तदूर्ध्वं च पञ्चकं
चतुष्कं' गन्धतन्मात्रं पुमन्तं तत्त्वविंशकं स्मृत-
मित्येवं पञ्चविंशतितत्वान्युक्तानीतिं सिद्धम् ।

चतुष्कशब्दस्य च तदूर्ध्वपदानन्तरं निर्देष्टव्य-
 त्वेऽपि उभयत्रापि संबन्धसहिष्णुताप्रतिपाद-
 नाभिप्रायेणात्र निर्देशः । एषां च गणनामात्रे-
 षौव निर्देशे दर्शनान्तरेष्वपि प्रसिद्धत्वं निमि-
 तम्, अत एव स्मृतमित्युक्तं न तूच्यते इत्यु-
 क्तमिति वा । तदनन्तरमपि ‘द्विरन्धं’ द्वे रन्धे
 ज्ञानक्रियालक्षणं मार्गद्वयं तद्रत्नं ‘जन्म’ स्वरूप-
 गोपनाबलात्तिरस्कृतस्य प्रतिप्रसवभज्ञ्या किं-
 चित्तेन पुनराविर्भवनं, तेन तदुपोद्वलकं कला-
 विद्यात्मकं तत्त्वद्वयमेतदित्युक्तं स्यात् । कञ्चु-
 कानां च क्रमस्यावास्तवत्वादनयोः प्राधान्यात्पु-
 स्तत्वानन्तर्येण वचनम् । ‘व्याप्तिः’ विशिष्टाप्तिः
 सामान्याकारविषयमात्रावच्छिन्नः ‘किंचिन्मे-
 भूयात्’ इत्येवमात्मक आसङ्गो रागतत्त्वमि-
 त्यर्थः । ‘वैकुण्ठेन’ कण्ठदेशस्थेन विष्णुना सह
 ‘संघट्टो’ मेलनमस्यास्ति,—इत्यनेन नियतित-
 त्वमुक्तम् । अस्यापि ह्यङ्गुलदीक्षायां वक्ष्यमा-
 णक्रमेणादूरविप्रकर्षत्कण्ठ एव देशः, — इत्या-
 शयः । यद्वा स्थितिकारिणो वैकुण्ठस्य निय-
 तिसंरक्षणमेव मुख्यया वृत्त्या कार्यमित्यस्या-

स्तथात्वमुक्तम् । ‘व्याप्तिः’ व्यापकत्वात्कलतत्त्वं, नहि तत्किंचिजगदुदरवर्ति पदार्थजातं संभवति यन्न कालेन कलितमिति । लम्बिकेति, तात्स्थ्यान्माया । ‘पाठकमादार्थः क्रमो बलीयान्’ इति स्थित्या बिन्दुर्वेदनमिति, वेद्यतेऽनेनेति वा विद्या तदाख्यं द्वात्रिंशं तत्त्वमित्यर्थः । तथा स एव

‘ईश्वरो बहिरुन्मेषः………।’ (ई०प्र० । ३ । १३)

इत्याद्युक्त्या नित्योदितोऽत एव विदिक्रियाकर्तृत्वेन प्रवृत्तत्वाद्वहिरुल्लसद्गूप ईश्वरस्तदाख्यं तत्त्वमिति यावत् । अस्यैव चावान्तरमात्रप्रमेयसंग्रहणपरत्वेनाधेन्दुरिति विशेषणम् । अत एव नादान्तस्यापि नादान्तःकारो व्याकार्यः । नादमिति, सादाशिवं तत्त्वमित्यर्थः । ‘ऊर्ध्व’ इत्यस्याद्युक्त्या सदाशिवस्याप्यूर्ध्वे ‘कुण्डली’

‘………तदूर्ध्वं शक्तिकुण्डली ।’

इति वचनाच्छक्तिः । यथायथमावरणविगमाच्च ‘शान्तं’ व्यापिन्याः, ‘प्रशान्तं’ समनायारूपम् । एतच्च कुण्डल्यादित्रयं तात्स्थ्यादूर्ध्वं

ब्रह्मरन्ध्रोर्ध्ववर्तीत्यर्थः । तच्च रन्ध्रमष्टमं नादा-
दारभ्य वैलोम्येन तावत्संख्याकृत्वात्; अनेन
चैवरूपं पञ्चत्रिंशं शक्तितत्त्वमुक्तम् । ननु
यद्येवं तत् ‘षट् चक्राणि तदूर्ध्वत्’ इति
तच्छब्देन किं नादः परामृश्यते किमुत व्यव-
हितमपि कुण्डल्यादित्रयम्, एवंपरामर्शोपि
‘षट् चक्राणि’ इति किमुच्यते, — इत्याश-
ङ्क्योक्तं शक्तितत्त्वं तु षट्चक्रमिति । षट्
चक्राणि शक्तितत्त्वादन्यन्न किञ्चिदित्यर्थः ।
परमेश्वरस्य हि स्वातश्चाख्या समवायिनी
शक्तिरेव समनादिनेच्छादिना चान्तर्बहीरू-
पेण त्रैरूप्येण प्रस्फुरन्ती सती षट्चक्रं
शक्तितत्त्वमित्युक्तम् । चक्रशब्दो ह्यत्र ‘कृती
च्छेदने’ इत्यस्य धातो रूपं विवक्षितं, तेन
यथोक्तगत्या षोढा भेदितमित्यर्थः । ननु
‘पञ्चत्रिंशत्तत्त्वी शिवनाथस्यैव ‘शक्तिरुक्तेयम्’
इत्याद्युक्त्या शिवतत्त्वं तावत्षट्त्रिंशमेव, —
इति नास्ति विप्रतिपत्तिः, सर्वत्रैवागमे च
तथैवाविगीता प्रसिद्धिरिति कथम् ‘अष्टात्रिं-
शदमी तत्त्वा’ इत्युपसंहृतम्, — इत्याशङ्क्योक्तं

तथैवेति, षट्चक्रमेव षोढा विकस्वरमित्यर्थः ।
 ‘कस विकासे’ इत्यस्य हि धातोर्यं प्रयोगः ।
 नन्वेवमपि शिवतत्त्वस्य षोढा विकसितत्वा-
 देकचत्वारिंशत्तत्वानि स्युः, षट्ट्रिंशदेवेति
 पुनरपि तदवस्थ एव स दोषः, कथम् ‘अष्टा-
 त्रिंशत्तत्वानि’ इति । नैतत्, उक्तनीत्या हि
 षट्ट्रिंशस्यैव शिवस्य स्वप्रकाशत्वेऽप्युपदेश-
 भावनादौ कल्पितायामपि प्रमेयतायां तथा-
 हि ‘यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरप्यस्य’ इतिवत्
 तादृशेनैव प्रमात्रा भाव्यमिति सप्तत्रिंशं रूपं
 कल्पितं, तस्याप्येवंरूपतायामष्टात्रिंशं, तस्याप्ये-
 वंरूपतायामनवस्थापरिहाराय पुनः सप्तत्रिंश-
 मेवरूपं प्रमातृत्वेन कल्पितम्, — इति त्रयस्या-
 प्यस्य प्रत्येकं मातृत्वमेयत्वरूपत्वे शिवतत्त्वस्य
 षट्चक्रत्वं येन ‘अष्टात्रिंशत्तत्वानि’ इत्युपसंह-
 तम् । नन्वेवमपि ‘अष्टात्रिंशत्तत्वानि’ इति न
 युज्यते, सप्तत्रिंशस्यापि मेयत्वे कल्पिते षट्ट्रिंश
 एव यथोक्तगत्या प्रमातास्तु किमनवस्थादायि-
 नाष्टात्रिंशेनाप्युपकल्पितेन, — इति चतुश्चक्रमे-
 वास्तु शिवतत्त्वम् । ननूक एवात्र परिहारो या-

वता हि एकस्यैव षट्ट्रिंशस्य तत्त्वस्य मायाप्रमा-
त्रपेक्षया विश्वोत्तीर्णत्वेऽपि विश्वमयत्वं प्रमातृ-
त्वेऽपि प्रमेयत्वं च कथं नाम संगच्छताम्,—इत्ये-
तदपास्यं वर्तते । तज्जोभयमपि सप्तत्रिंशाष्टात्रिं-
शयोरेवोपकल्पनेनोपशास्यति, द्वयोरपि भिन्न-
विषयत्वेनैव कृतार्थत्वस्योक्तत्वात्; आपतन्ती
चानवस्था परिहियमाणा श्रोतृणां परं सुखा-
वबोधाय स्यात् न संभाव्यमानैत्यप्यष्टात्रिंशस्य
परिकल्पने बलवद्वलम्बनमित्यास्ताम् । वस्तु-
तस्तु षट्ट्रिंशमेव सर्वसहमित्युक्तप्रायम् । अत
एव श्रीप्रत्यभिज्ञाकारादिभिः

‘श्रथमस्य तथा भावे प्रद्वेषः किंनिबन्धनः ।’

इत्यादि हृदि समाधाय षट्ट्रिंशस्यैव शिवस्य
न्यायसिद्धं स्वप्रकाशत्वमभ्युपगम्य नैतत्किंचि-
दुक्तं, किं त्वियदेवोक्तं यत्

‘सातश्यांसुक्तमात्मानं सातश्यादद्वयात्मनः ।
प्रभुरीशादिसंकल्पैर्निर्माय व्यवहारयेत् ॥’ (ई०श्र० १५।१६)
इति । ग्रन्थकृता पुनस्तदेव भित्तितयावलम्ब्य
तदागमार्थव्याचिकीर्षापरतयैवमभिहितम्, —
इति सर्वं सुस्थम् ॥ २८ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवोपक्षेसुं
न केवलमेभिरेवमखिलं जगद्यासं यावद्दद्य-
न्तरेणापीत्याह

धरायां गुणतत्त्वान्ते

मायान्ते क्रमशः स्थिताः ।

गन्धो रसो रूपमन्तः

सूक्ष्मभावक्रमेण तु ॥ २९ ॥

इति स्थिते नये शक्ति-

तत्त्वान्तेऽप्यस्ति सौक्ष्म्यभाक् ।

स्पर्शः कोऽपि सदा यस्मै

योगिनः स्पृहयालवः ॥ ३० ॥

तत्स्पर्शान्ते तु संवित्तिः

शुद्धचिंद्र्योमरूपिणी ।

यस्यां रूढः समभ्येति

.स्वप्रकाशात्मिकां पराम् ॥३१॥

‘स्पर्श’ इति संचरत्पिपीलिकास्पर्शप्रायः ।
यदुक्तम्

‘शक्तिं भित्वा ततो देवि त्वक्शेषे व्यापिनी भवेत् ।

भवेदनुभवस्तत्र स्पर्शो यद्यत्पिपीलिका ॥’ (ख० ४।३८२)

इति । स च ‘सौकृदम्यभांक्’ स्थूलसूक्ष्मान्तर-
विलक्षणोऽतः कोऽपीत्युक्तम् । अतश्च स एव
परमुपेयः, इत्युक्तं ‘यस्मै योगिनः स्पृहया-
लवः’ इति । न चायमकाण्डकूष्माण्डन्यायेना-
प्रावस्थितः,—इत्युक्तम् ‘इति स्थिते नये’ इति ।
तेन धरायां गन्धः प्रकृत्यन्ते रसो मायान्ते रूप-
मित्यन्तः सूक्ष्मेण रूपेण स्थितानीति न्यायम-
वलम्ब्येत्यर्थः । अत एव चैतदन्ते सर्व-
भावसंक्षयात्, ‘व्योमरूपिणी शुद्धज्ञानरूपा
संवित्तिः’ इत्युक्तम् । अत्र च व्योमरूपत्वोत्त्या-
शक्तयन्तादौ गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्वाया-
दिरूपत्वं ज्ञेयम् । परामित्यर्थात्संवित्तिम् ॥३१॥

नन्वेषां भूतगुणत्वाविशेषेऽपि योगिनां स्पर्श
एव स्पृहणीयो न रूपादयः, — इत्यत्र किं

प्रमाणमित्याशङ्क्याह

अतो विन्दुरतो नादो

रूपमस्मादतो रसः ।

इत्युक्तं क्षोभकत्वेन

स्पन्दे स्पर्शस्तु नो तथा ॥३२॥

इहोन्मेषादिशब्दव्यपदेश्यपरतत्त्वनिभाल-
नोयतानामप्यनुन्मूलितदेहाहंभाविनां योगि-
नामचिरात् तत एव विन्दुनादाद्यभिव्यक्ति-
वत्सद्विभूतो रूपादिरपि परतत्त्वासादनवि-
श्वप्रायत्वात् क्षोभकत्वेन प्रवर्तते न तथा
स्पर्शः, — इति श्रीस्पन्दशास्त्रादावुक्तम् । तत्र
चास्य

‘प्रवर्तन्तेऽचिरेणैव क्षोभकत्वेन देहिनः ।’ (स्य० ४।१२)

इति द्वितीयमर्धम् । रूपमन्धकारेऽपि तत्त-
दृश्याकारदर्शनम् । रसवद्वस्तुविरहेऽपि लोला-
ग्रादावसृताद्याख्यादः ॥ ३२ ॥

ननु भवत्वेवं स्पर्शस्य सृष्टियत्वं को
दोषः पृथिव्यादितत्त्वपञ्चकस्य पुनरेवमवस्थाने

किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

मतं चैतन्महेशस्य

श्रीपूर्वे यदभाषत ।

धारिकाप्यायिनी बोद्धी

पवित्री चावकाशदा ॥ ३३ ॥

एभिः शब्दैर्व्यवहरन्

निवृत्यादेर्निजं वपुः ।

बोद्धीति, तेजसो भास्वरत्वेन दर्शनप्राधान्यात् । पवित्रीति, अधराधरस्य भूतभावादेः संविदात्मकसारसंग्रहणायासारप्रायं जाग्यादिरूपत्वं शिथिलयन्तीत्यर्थः । यदुक्तमनेनैव

‘निविडजडिमवन्धाद्वन्धुरत्वं प्रयातं

शिथिलयति यतः सा ग्रन्थिविस्फोटनेन ।

अधरपदनिविष्टं तेन सा शान्तशक्ति-

प्रसरसरणिरूक्ता ताद्वशेनैव नामा ॥’

इति । ‘पूज्ञ पवने’ इत्यस्य ह्ययं प्रयोगः । उत्पूयिनीति त्वैशः पाठः । एभिः शब्दैरिति धरादिरूपत्वं गमयन्निरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति
 पञ्चतत्त्वविधिः प्रोक्त-
 स्त्रितत्त्वमधुनोच्यते ॥ ३४ ॥
 विज्ञानाकल्पर्यन्त-
 मात्मा विद्येश्वरान्तकम् ।
 शेषे शिवस्त्रितत्त्वे स्या-
 देकतत्त्वे शिवः परम् ॥ ३५ ॥

तदुक्तम्

‘विज्ञानाकल्पर्यन्तमात्मतत्त्वमुदाहृतम् ।
 ईश्वरान्तं च विद्याहूं शेषं शिवपदं विदुः ॥’(मा०वि० २।४७)
 इति । इह चानेन ‘एकत्रिपञ्चाद्यैस्तत्त्वक-
 ल्पनम्’ (त० १ । २९६) इत्यनुजोदेशोहि-
 ष्टस्यैव तत्त्वकल्पनादेः प्रमेयस्यावकाशो दर्शित
 इति ॥ ३५ ॥ ०

ननु पृथिव्यादेस्तत्त्वपञ्चकस्याखिलतत्त्वव्या-
 पकत्त्वेनाभिधानात् तत्त्वाध्वरूपत्वमेव, — इति
 नास्ति विमंतिः, त्रितत्त्वादेः पुनः कलादिव-
 त्किमध्वान्तरत्वमुत तत्त्वाध्वत्वमेवेत्याशङ्क्याह

इमौ भेदावुभौ तत्त्व-
भेदमात्रकृताविति ।
तत्त्वाध्वैवायमित्थं च
न षडध्वस्थितेः क्षतिः ॥३६॥

अयमिति समनन्तराह्निकद्वयोक्तः । यत-
स्तत्तद्व्याप्तिगर्भकारेण तत्त्वाध्वन एवैतज्ज्ञेद-
वैचित्र्यमिति, अतश्च
.....‘षड्धिंधोऽध्वा प्रकीर्तिः ।’

इत्यादिप्रत्यभिज्ञाया न काचित् खण्डना, —
इत्युक्तम्—इत्थं च न षडध्वस्थितेः क्षति-
रिति ॥ ३६ ॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति
प्रकृत् पुमान्यतिः कालो
माया विद्येशसौशिर्वी ।
शिवश्च नवतत्त्वेऽपि
विधौ तत्त्वाध्वरूपता ॥ ३७ ॥

एवमष्टादशाख्येऽपि
विधौ न्यायं वदेत्सुधीः ।

उक्तं च

‘.....नवतत्त्वां प्रचक्षमहे ।’

इत्युपक्रम्य

‘प्रकृतिः पुरुषश्चैव नियतिः काल एव च ।
माया विद्या तथेशश्च सदाशिवशिवां तथा ॥’

इति । न्यायमिति, तत्त्वाध्वरूपतायां साधक-
मेवेत्यर्थः । तदुक्तम्

‘शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
मनो बुद्धिरहंकारो गुणाः प्रकृतिरेव च ॥
पुरुषो नियतिश्चैव कालो माया तथैव च ।
विद्या चैवेश्वरं तत्त्वं सादाख्यं शक्तिगोचरः ।
अष्टादशैवं तत्त्वानि..... ॥’

इति ॥ ३७ ॥

ननु तत्त्वाध्वनामन्यतमेनैव प्रकारेण दीक्षा
सिद्ध्येदिति मूलतः षड्बित्वमेव किमर्थमुक्तं,-
तत्राप्यवान्तरवैचित्र्यम्, — इत्याशङ्क्याह
यत्र यत्र हि भोगेच्छा
तत्प्राधान्योपयोगतः ॥ ३८ ॥

अन्यान्तर्भावनातश्च
दीक्षानन्तविभेदभाक् ।

अनेके हि दीक्षयाः, — इति तत्तदाशया-
नुसारं कस्यचिदध्वनः प्राधान्यमितरेषां च
गुणभावो येनैवं दीक्षाया अप्यानन्त्यम् । एवं
तत्त्वाध्वन्यपि कस्यचित्तत्वस्य प्राधान्यं कस्य-
चिच्छ गुणभावो येनैवमनेकभेदत्वं, तथात्वे
चैषां न तत्त्वाध्वरूपताप्रच्यावस्तत्वभेदमात्र-
कृतत्वादेवंरूपत्वस्य ॥ ३८ ॥

तदाह

तेन षट्त्रिंशतो याव-
देकतत्त्वविधिर्भवेत् ॥ ३९ ॥

तत्त्वाध्वैवं स देवेन

प्रोक्तो व्याससमासतः ।

तेनेति, उक्तेन न्यायेन । प्रोक्त इति सर्व-
त्रागमे । यदुक्तम्

‘तत्त्वैः षट्त्रिंशतार्धेन तदर्धेनाथं पञ्चभिः ।

स्थितिरेकेन वा कार्या परापरविभूतये ॥’

इति ॥ ३९ ॥

ननु

‘अके चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं ब्रजेत् ।’

इति न्यायेन यद्येकतत्त्वात्मना संक्षिप्तेनैव
प्रकारेण दीक्षा सिद्ध्येत् तत्किमन्यैर्विस्तृतैः
प्रकारैरित्याशङ्क्याह

• एकतत्त्वविधिश्चैष

सुप्रबुद्धं गुरुं प्रति ॥ ४० ॥

शिष्यं च गतभोगाश-

मुदितः शंभुना यतः ।

गतभोगाशमिति मुमुक्षुमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु दीक्षया शिवतत्त्वं नामासाद्यम्,—

इति सर्वत्रोक्तं, तत्त्वादित एव सिद्धमिति
किमनया व्यस्तया समस्तया वेत्याशङ्क्याह

भेदं विस्फार्य विस्फार्य

शक्या स्वच्छन्दरूपया ॥ ४१ ॥

स्वात्मन्यभिज्ञे भगवा-

न्नित्यं विश्रमयन् स्थितः ।

एतदेवं प्ररमेश्वरस्य परं स्वातन्त्र्यं यदेवं
भेदमवभासयति च दीक्षादिक्रमेणाद्यैकप-

रमार्थे स्वात्मनि च विश्रमयति, इति । यद-
भिप्रायेणैव प्रागेव

‘प्रतिक्षणं विश्वमिदं स्वसंविदि विलापयन् ।

विसृजंश्च ततो भूयः शश्वद्भैरवतां ब्रजेत् ॥’ (तं० ५।३६)

इत्याद्युक्तम् ॥ ४१ ॥

इदानीं प्रकृतमेवोपसंहरन्नन्यदवतारयति

इत्थं अ्यात्माध्वनो भेदः

स्थूलसूक्ष्मपरत्वतः ॥ ४२ ॥

मेयभागगतः प्रोक्तः

पुरतत्त्वकलात्मकः ।

अधुना मातृभागस्थं

रूपं त्रेधा निरूप्यते ॥ ४३ ॥

प्रोक्त इत्यष्टमाह्निकात्प्रभृति । त्रेधेति पदम-
अवर्णगतत्वे स्थूलसूक्ष्मपरत्वेनेत्यर्थः । एतदेव
हि वर्णानां परत्वं यत्स्थूलसूक्ष्मौ पदमात्राव-
प्येतद्व्याप्तावेव— इति । अत एव चानुजोदे-
शोद्दिष्टस्य वर्णभेदक्रमाख्यस्यापि प्रमेयस्याव-
काशो दत्तः ॥ ४३ ॥

तदाह

यत्प्रमाणात्मकं रूप-

मध्वनो मातृभागगम् ।

पदं ह्यवंगमात्मत्व-

समावेशात्तदुच्यते ॥ ४४ ॥

तदेव च पदं मन्त्रः

प्रक्षोभात्प्रच्युतं यदा ।

युपभाषी यतो माता

तूष्णींभूतो व्यवस्थितः ॥ ४५ ॥

यन्नाम हि प्रमात्रंशाश्रयणेन प्रमाणात्मकं
बाहिर्मुख्यात्प्रक्षुब्धमध्वनो रूपं तत्पदमुच्यते
तथागमेऽभिधीयत इत्यर्थः । यतः पव्यते ज्ञायते-
ऽनेनार्थः,—इत्यवंगमात्मकं पदम्, अध्वनोऽप्यव-
गमात्मत्वसमावेशात्,—इत्येव प्रमाणात्मकत्वे
हेतुः, प्रकाशविशमन्तरेण हि प्रकाश्य नाम-
न किंचन प्रकाशेतेत्याशयः । यदा च तदेव पदं
प्रमाणात्मकाद्बूपात्प्रच्युतमन्तर्मुखत्वादक्षुब्धं
रूपमासं तदा प्रमात्रात्मा मन्त्रो, यतोऽसौ प्र-

क्षोभाभावादौदासीन्येनावस्थानात् ‘शुत्भाषी’
अन्तःपरामर्शात्मक इत्यर्थः । अत एव ‘मन्त्र’
इत्यन्वर्थमभिधानमिति भावः ॥ ४५ ॥

नन्वस्य तूष्णींभूतत्वादन्तः परामर्शात्मकत्वे
किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

तथापि न विमर्शात्म
रूपं त्यजति तेन सः ।
प्रमाणात्मविमर्शात्मा
मानवत्क्षोभभाङ्गं तु ॥ ४६ ॥
मन्त्राणां च पदानां च
तेनोक्तं त्रिकशासने ।
अभिन्नमेव स्वं रूपं
निःस्पन्दक्षोभिते परम् ॥ ४७ ॥
नहृसौ तूष्णींभूतत्वेऽपि

‘स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुः’ (ई० प्र० १५।११)
इत्याद्युक्तयुक्त्या विमर्शात्मकतां जहाति,—
इति प्रमाणवदस्यापि विमर्शं एवं स्वभावो

येनानयोः स्वरूपे न कश्चिन्द्रेदः । अत एव
वक्ष्यमाणगत्या श्रीपूर्वशास्त्रे पदानां मन्त्राणां
चैकमेव रूपमुक्तम्; किं त्वयमेवानयोर्विशेषो
यन्मानं क्षुब्धं, माता पुनरक्षुब्ध इति । तदुक्तं
'मानवक्षोभभाङ्गं तु' इति, 'निःस्पन्दक्षो-
भिते परम्' इति च ॥ ४७ ॥

एवं स्थूलसूक्ष्मभेदेन पदमन्त्राध्वस्वरूपं
निरूप्य परत्वेन वर्णाध्वानमपि निरूपयति

ओदासीन्यपरित्यागे
प्रक्षोभानवरोहणे ।

वर्णाध्वा मातृभागे स्यात् ।

पूर्वं या कथिता प्रमां ॥ ४८ ॥
सा तु पूर्णस्वरूपत्वा-
दविभागमयी यतः ।

इह परिमितप्रमातृदशाधिशायिनीमुदासी-
नतां परित्यजन्ती प्रमाणसमुचितं क्षुब्धं रूपं
चानवरूढा, — इत्यर्थात्पूर्णतारूपा या प्रमितिः
पूर्वमुक्ता सैव प्रमात्रंशाश्रयणेन वर्णाध्वा स्यात्,
यदियं दशा स्वात्ममात्रविश्वान्त्या क्षोभोपश-

मान्मातृमानादिगर्भीकारेण तदविभिन्नस्वभा-
वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अत एवात्र पदमन्त्रकोडीकारसहिष्णुतयैव
वर्णाध्वनो निर्देशः, — इत्याह

तत एकैकवर्णत्वं

तत्वे तत्वे क्षमादितः ॥ ४९ ॥

कृत्वा शैवे परे प्रोक्ताः

षोडशार्णा विसर्गतः ।

पूर्णत्वादेव चास्या दशायाः क्षित्यादितत्वच-
तुस्त्रिंशतौ क्षकारात्प्रभृति एकमेव वर्णं योजयि-
त्वा ‘परे’ पूर्णत्वाद्व्यापकतयाभिमतेऽर्थात् सश-
क्तिके ‘शैवे’ शिवाख्ये षट्ट्रिंशे तत्वे संहारप्र-
क्रमस्याध्वशुद्धाबुचितत्वात् विसर्गादारभ्यानु-
लोम्येनाकारपर्यन्तं स्वरषोडशकमुक्तम् ॥ ४९ ॥

ननु यदि नाम निर्विभागपरिपूर्णसंविदा-
त्मिका सा दशा, कुतस्त्वोऽयं विभागः, —
इत्याशङ्क्याह

तत्र शक्तिपरिस्पन्द-

.स्तावान् प्राक् च निरूपितः ५०

यश्चायं षोडाध्वविभागः स पूर्वस्तच्छक्तिपरि-
स्पन्द एवेत्युक्तं प्राग्बहुशः । तस्येति संबन्ध-
मात्रे वाच्ये तत्रेति सप्तम्या तद्विलभत्व-
मेवावेदितम् ॥ ५० ॥

एतदेव संकलयितुं प्रतिजानीते

संकलययोच्यते सर्व-

मधुना सुखसंविदे ।

सर्वमिति षडध्वजातम् ॥

तदेवाह

पदमन्त्रवर्णमेकं

पुरषोडशकं धरेति च निवृत्तिः ।

तत्त्वार्णमग्निनयनं

रसशरपुरमस्त्रमन्त्रपदमन्या ॥ ५१ ॥

मुनितत्त्वार्णं द्विकपद-

मन्त्रं वस्वक्षिभुवनमपरकला ।

अग्न्यर्णतत्त्वमेकक-

पदमन्त्रं सैन्यभुवनमिति तुर्या ॥ ५२ ॥

षोडश वर्णः पदमन्त्र-
तत्त्वमेकं च शान्त्यतीतेयम् ।
अभिनवगुस्तेनार्या-
त्रयमुक्तं संग्रहाय शिष्येभ्यः ॥५३॥

पदमन्त्रवर्णमिति समाहारः। एकमिति क्षका-
ररूपम् । पुरषोडशकमिति कालाद्यादिवीर-
भद्रान्तम् । भुवनविभागश्चायमष्टमाहिकान्ते,
‘श्रीपूर्वशासने पुनरष्टादशाधिकं शतं कथितम् ।
तदिह प्रधानमधिकं संक्षेपेणोच्यते शोध्यम् ॥’ (८४३६)

इत्यादिना सिद्धान्ततयोक्त इति तत एवा-
त्रानुसंधेयः किं तत्संवादनग्रन्थगौरवेण । नि-
वृत्तिरिति, येह धारिकेत्युक्ता । ‘अग्नयः’
त्रयः ‘नयने’ द्वे, तेनाबादीन्यव्यक्तान्तानि
तत्त्वानि, हादिङ्गान्ता वर्णश्च त्रयोविंशतिः ।
‘रसाः’ षट्, ‘शराः’ पञ्च । एवं षट्पञ्चाशत्
पुराणि । ‘अत्त्वाणि’ शराः पञ्च, तेन द्वे चतु-
रक्षरे, त्रीणि पञ्चाक्षराणि, इति पञ्च पदानि
मन्त्राश्च । अन्येति, आप्यायिन्यं परपर्याया
प्रतिष्ठा । मुनीति सप्त, तेन पुमादिमाया-

न्तानि तत्त्वानि जादिघान्ताश्च वर्णाः । द्विकेति,
तेन पञ्चाक्षरमेकं द्व्यक्षरं द्वितीयं चेति पदे
मन्त्रौ च । ‘वसवः’ अष्टौ ‘अक्षिणी’ द्वे, तेना-
ष्टाविंशतिर्भुवनानि । अपरकलेति, बोधिन्य-
परपर्याया विद्या । ‘अग्नयः’ त्रयः, तेन गखका
वर्णां विद्येश्वरसदाशिवाश्च तत्त्वानि । एक-
केति, तेन त्र्यक्षरं पदं मन्त्रश्च । ‘सैन्यानि’
अक्षौहिण्योऽष्टादश । तुर्येति, उत्पूयिन्यपर-
पर्याया शान्ता । षोडशेति, विसर्गाद्यका-
रान्ताः । स्वरषोडशकात्मकमेवैकं पदं मन्त्रश्च ।
तत्त्वमिति, शिवाख्यं षट्ट्रिंशं, तच्च सशक्ति-
त्वेऽपि प्राधान्यादेकं, शक्तिर्हि न शक्तिमतो
भिन्ना भवितुमर्हति, — इति भाँवः । वस्तु-
तस्तु व्यापकतयाभिमतं तत्त्वद्वयमेव, यदभि-
ग्रायेणैव श्रीपूर्वशास्त्रे

‘षट्ट्रिंशत्तत्त्वमेदेन न्यासोऽयं समुदाहृतः ।’ (मा०वि०६।६)
इत्युक्तम् । शान्त्यतीतायां च भुवनांबि न
संभवन्ति;— इति नात्र तन्निर्देशः । यदुक्तम्
‘.....शान्त्यतीता त्वभुवनैव ।’ (८।४५२)

इति । एवमप्यधिकृत्य पदवर्णविभागो म-
न्तव्यः । एवमष्टादशोत्तरं शतं भुवनानि,

षट्ट्रिंशत्तत्त्वानि, पञ्च कलाः, दशं पदानि,
तावन्त एव मन्त्राः, पञ्चाशद्वर्णश्चेति षोडाष्वा,—
इति पिण्डार्थः । तदुक्तम्

‘आद्यं धारिक्या व्याप्तं तत्रैकं तत्त्वमिध्यते ।
एकमेकं पृथक् क्षार्णं पदार्णमनुषु सरेत् ॥
कालाग्निभुवनाद्यावद्वीरभद्रपुरोत्तमम् ।
पुरषोडशकं ह्येयं पद्मिधोऽध्वा प्रकीर्तिः ।
आप्यायिन्या द्वितीयं च तत्र तत्त्वानि लक्षयेत् ।
त्रयोविंशत्यबादीनि तद्वद्वाद्यक्षराणि च ॥
पदानि पञ्च मन्त्राश्च षट्पञ्चाशत्पुराणि च ।
तत्त्वानि सप्त बोधिन्या तत्त्वतुर्धा पुराणि च ॥
तृतीये सप्त वर्णाः स्युः पदमन्त्रद्वयद्वयम् ।
उत्पूयिन्या चतुर्थं तु तत्र तत्त्वत्रयं विदुः ॥
वर्णत्रयं मन्त्रमेकं पदमेकं च लक्षयेत् ।
अष्टादशं विजानीयाद्भुवनानि समासतः ॥
शिवतत्त्वं परं शान्तं कला तत्रावकाशदा ।
स्वरषोडशकं मन्त्रं पदं चैकं विलक्षयेत् ॥
इत्येवं पद्मिधोऽप्यध्वा समाप्तरिकीर्तिः ।’

(मा० वि० २५७)

इति । अभिनवगुस्तेति स्वनामोदीरणस्यायमाश-
यो—यदेतावत्प्रमेयजातं विस्तरीतुमिव संग्रही-
तुमप्यनन्यसाधारणं ममैव परं ‘प्रावीप्य-
मिति ॥ ५३ ॥

ननु पारंमे श्वरः शक्तिपरिस्पन्द एव षोढाध्वा
इति प्राङ्मनिरूपितं, तत्कथमिदानीं तत्त्वभुवना-
दितया बहीरूपत्वेनापि तस्य स्वरूपमुक्तम्,—
इत्याशङ्क्याह

• सोऽयं समस्त एवाध्वा
• भैरवाभेदवृत्तिमान् ।

तत्स्वातच्यात्स्वतत्रत्व-
मश्मुवानोऽवभासते ॥ ५४ ॥

यद्यपि वस्तुतः समस्तोऽयमध्वा पूर्णप्रका-
शाभिन्न एव तथापि तदिच्छयैव तदतिरि-
क्तायमानतया स्वातच्येण प्रस्फुरेद्येनास्य बही-
रूपतयावभासः ॥ ५४ ॥

ननु कलाद्यध्वा मेयभागगतत्वाद्वहिः स्वा-
तच्येणावभासतां नाम, मन्त्राद्यध्वा पुनः प्रमा-
तृभागगतः, — इति कथमस्य तथाभावः स्या-
दित्याशङ्क्याह

तथाहि मातृरूपस्थो
मन्त्राध्वेति निरूपितः ।

मन्त्राद्यध्वा हि प्रमातृभागगतोऽपि तथा
स्वतन्त्र एव, — इत्येवं समस्त एवाध्वायमविशेषेण निरूपितः समनन्तरमेवोक्त इत्यर्थः ॥

नन्वयं मन्त्राद्यध्वा प्रमातृभागगतश्च स्वात्मेणावभासेत चेति विप्रतिषिद्धमेतत्, —
इत्याशङ्कैतदेवोपपादयति

तथाहि चिद्विमर्शेन

ग्रस्ता वाच्यदशा यदा ॥ ५५ ॥

शिवज्ञानक्रियायत्त-

मननत्राणतत्परा ।

अंशोषशक्तिपटली-

लीलालाम्पद्यपाटवात् ॥ ५६ ॥

च्युता मानमयाद्रूपात्

संविन्मन्त्राध्वतां गत्वा ।

यदा हि चेतनव्यापारमयप्रमाणरूपेण विमर्शेन बाह्यमर्थजातं स्वात्मसात्कृतं तदा निखिलस्य चक्षुरादीन्द्रियवृत्तिस्वभावस्य शक्तिनि-

कुरम्बकस्य या 'लीला' बहिःप्रसरणं तत्र 'लाम्प-
व्यात्' औत्सुक्यात् यदौन्मुख्यात्मकं पाटवमेवं-
विधात् क्षुब्धान्मानमयाद्वपादवरूढा, अत एव
शिवस्य

• 'विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ।'

(ई० प्र० १८११)

इत्यादिनीत्या स्वातन्त्र्यमात्ररूपयोज्ञानक्रिययो-
रायत्तं तदेकपरमार्थं यन्मननमिदमिति परा-
मर्शः, तथा त्राणमिदंपरामर्शविश्रान्तिभूरहन्ता-
परामर्शस्तत्र तत्परा बहिरौन्मुख्यविरमात्तदेक-
विश्रान्ता संकुचितप्रमातृरूपा संविन्मन्त्राध्वतां
गता तन्मयतया प्रस्फुरितेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

द्विविधं हि संविदः परिस्फुरणं क्षुब्धमक्षुब्धं
च । तत्राक्षुब्धतायामस्याः प्रमातृत्वे मन्त्राध्व-
त्वम्, अन्यथां पुनः प्रमाणत्वे पदाध्वत्वम्,
तदाह ।

प्रमाणरूपतामेत्य

प्रयात्यध्वा पदात्मताम् ॥ ५७ ॥

एतदेवोपपादयति
तथा हि मातुर्विश्रान्ति-
वर्णान्संघट्य तान्बहून् ।

प्रमाता हि वदकषादीननेकान्वर्णान् संक्षोभ्य
तत्तत्पदनिष्पत्त्या तं तमर्थमधिगच्छेत् येमास्य
स्वात्मनि क्षोभोपरमः स्यात् ॥

ननु संघट्ने वर्णानामेव क्षोभः स्यान्न
प्रमातुरिति कस्तस्य तदुपरमार्थः, — इत्याश-
ङ्क्याह

संघट्नं च क्रमिकं
संज्ञल्पात्मकमेव तत् ॥ ५८ ॥
विकल्पस्य स्वकं रूपं
भोगावेशमयं स्फुटम् ।

अतः प्रमाणतारूपं
पदमस्मद्गुरुर्जग्नौ ॥ ५९ ॥

क्रमिकमिति पूर्वापररूपत्वाद्वाचः, अत एव
'तत्पूर्वजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णौ वाचकः'
इति भग्नप्ति संधाय जल्पनात्संज्ञल्पात्मकमित्य-

क्तम् । विनानुसंधानमेव पदसंपत्यभावात्
 क्रमिकैर्वर्णेः क इवार्थाधिगमो भवेदिति भावः।
 एतदेव च ‘शब्दसंसर्गयोग्यार्थप्रतीतिः कल्पना’
 इत्यादिनीत्या विकल्पस्य तात्त्विकं रूपमित्याह
 विकल्पस्य स्वकं रूपमिति । नन्वेवमपि प्रमातुः
 कः क्षोभः,— इत्याशङ्क्याह स्फुटं भोगावेश-
 मयमिति, तत्तदर्थानुभवोदितसुखदुःखादिवे-
 दनात्मकमित्यर्थः । ‘अतः’ इति भोगावेशमय-
 त्वेन प्रमातृक्षोभरूपत्वात् ॥

इह वाचकतया साजात्येन वर्णाध्वनः
 प्रसङ्गेऽपि

‘ज्ञानं न जायते किंचिदुपष्टम्भनवर्जितम् ।’

इत्यादिनीत्या प्रमेयमन्तरेण प्रमाणतैव न
 भवेत्, — इत्येतदानन्तर्येण प्रमेयभागस्थं क-
 लायध्वन्यमभिधत्ते । तत्रापि मेयस्य मानरू-
 पतावेशो कलाध्वत्वम्, अन्यथा तु सूक्ष्मत्वे
 स्थूलत्वे च तत्त्वाध्वत्वं भुवनाध्वत्वं चेत्याह

प्रमाणरूपतावेश-

मपरित्यज्य मेयताम् ॥ ६० ॥

गच्छन्कलनया योगा-
 दध्वा प्रोक्तः कलात्मकः ।
 शुद्धे प्रमेयतायोगे
 सूक्ष्मस्थूलत्वभागिनि ॥ ६१ ॥

तत्त्वाध्वभुवनाध्वत्वे
 क्रमेणानुसरेहुरुः ।

कलनयेति, कलना हि विकल्पनं तदेव च
 प्रमाणसतत्त्वम्, — इत्युक्तं प्राग्बहुशः । ‘शुद्ध’
 इति प्रमाणतावेशशून्य इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवं प्रमातृप्रमाणप्रमेयानन्तरं तत्संबन्ध-
 निबन्धनं प्रमाणफलरूपं वर्णाध्वानं वक्तुमु-
 पक्रमते

प्रमेयमानमातृणां
 यद्वूपसुपरि स्थितम् ॥ ६२ ॥

प्रमात्मात्र स्थितोऽध्वायं
 वर्णात्मा दृश्यतां किल ।

उपरि स्थितमिति, प्रमेयादीनां त्रयाणामपि
विश्रान्तिधामेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवाह

उच्छलत्संविदामात्र-

विश्रान्त्यास्वादयोगिनः ॥ ६३ ॥

सर्वाभिधानसामर्थ्या-

दनियन्त्रितशक्तयः ।

सृष्टाः स्वात्मसहोत्थेऽर्थे

धरापर्यन्तभागिनि ॥ ६४ ॥

आमृशन्तः स्वचिद्गूमौ

तावतोऽर्थानभेदतः ।

वर्णोद्घास्ते प्रमारुपां

सत्यां विभ्रति संविदम् ॥ ६५ ॥

इह खलु ०

‘अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा ।

खस्यज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥’ (वा० प०)

इत्यादिनीत्या क्रमस्यानुन्मीलनात्परस्परमना-

१ क० पु० ‘चात्र’ इति पाठः । ख० पु० ‘मातृ’ इति पाठः ।

सादितविभागवणैर्धा भगवता स्वचिङ्गमौ
 पश्यन्त्यात्मनि शुद्धविद्यादशायां मायादिध-
 रान्ते स्वाविभिन्ने वाच्यरूपतत्तत्त्वाद्यात्मन्यर्थे
 सति तावतो धरान्तानेवार्थानभेदेनामृश-
 न्तोऽहन्ताच्छादितेदन्तापरामर्शसाराः सन्तः
 ‘सृष्टाः’ समुल्लासिता इत्यर्थः । नन्वेषां प्रति-
 नियतार्थविषयमेव वाचकत्वं दृश्यते न सर्वा-
 र्थविषयमिति किमेतदुक्तम्, — इत्याशङ्क्याह
 सर्वाभिधानेत्यादि । यदभिप्रायेण वैयाकरणै-
 रपि ‘सर्वः शब्दः सर्वार्थप्रतिपादनशक्तियुक्त’
 इत्याद्युक्तम् । सर्वाभिधानसामर्थ्येऽपि किं निमि-
 त्तमित्युक्तम् “उच्छलदित्यादि । परस्यां हि सं-
 विदि सर्वभावनिर्भरत्वात्सर्वमस्ति, — इत्यभि-
 प्रायः । त एव च वर्णाः प्रमारूपां प्रमात्रादित्रय-
 विश्रान्तिमर्यां पारमार्थिकीं संविदं ‘विभ्रति’
 पुष्णन्ति तन्मयतयैव प्रस्फुरन्तीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

ननु शब्दार्थव्युत्पत्तिवालिशानां बालादी-
 नामपि संभवत्येव प्रमेति कथमेतदुक्तं ‘वर्णा
 एव विभ्रति, — इत्याशङ्क्याह

बालांस्तिर्यक्प्रमातारो
 येऽप्यसंकेतभागिनः ।
 तेऽप्यकृत्रिमसंस्कार-
 सारामेनां स्वसंविदम् ॥ ६६ ॥
 भिन्नभिन्नामुपाश्रित्य
 यान्ति चित्रां प्रमातृताम् ।

अकृत्रिमसंस्कारसारामिति, स्वारसिकपरा-
 मर्शपरमार्थामित्यर्थः । ननु चिदेकस्वभावनि-
 र्विभागसहजपरामर्शसारप्रमाश्रयणे बालतिर्य-
 गादीनामव्युत्पत्तिविशेषेऽपि कथंकारं परस्परं
 प्रमातृतायां वैचित्र्यं स्यात्, —इत्याशङ्क्योक्तं
 भिन्नभिन्नामिति, स्वस्वातश्रमायानुवेधोपरत-
 संकोचामित्यर्थः । [यदुक्तम्]

‘व्यवहाराः प्रतायन्ते तिरश्चामपि तद्वशात् ।’
 इति ॥ ६६ ॥

न केवलमियमसंकेतभाजां बालादीनामेव
 विचित्रायां प्रमातृतायां निबन्धनं यावत्संके-
 तभाजां व्युत्पन्नानामपीत्याह

अस्या चाकृत्रिमानन्त-
वर्णसंविदि रुद्धताम् ॥ ६७ ॥
संकेता यान्ति चेत्तेऽपि
यान्त्यसंकेतवृत्तिताम् ।

अस्यां समनन्तरोक्तस्वरूपायामाकृत्रिमा
स्यमगृहीतसंकोचात एवानन्ता येयं वर्णसंवित्
तस्यां विमर्शशक्तिसारायामावापोद्वापपरिगृ-
हीतान्वयव्यतिरेकहेतुकाः शब्दार्थसंयोजना-
त्मानः ‘संकेता अपि रुद्धतां’ विश्रान्ति यदा
यान्ति तदा ते संकेता एवासंकेतवृत्तिं
यान्ति ।

‘शब्दे वाचकशक्तिश्च नित्यैवाग्नाविवोष्णता ।’

इत्यादिनीत्या संकेतसमयविलक्षणविमर्शसार-
शक्तिरूपसंबन्धात्मकतया वस्तुस्पृशो भवन्ती-
ल्यर्थः । अपि र्भिन्नक्रमः ॥ ६७ ॥

एतदेव व्यतिरेकद्वारेणाप्युपपादयंति
अनया तु विना सर्वे
संकेता बहुशः कृताः ॥ ६८ ॥

अविश्रान्ततया कुर्यु-
 रनवस्थां दुरुत्तराम् ।
 बालो व्युत्पाद्यते येन
 तत्र संकेतमार्गणात् ॥ ६९ ॥

अनया समनन्तरोक्तया संविद्रूढतया विना
 हि विश्रान्तिमलभमाना बहुशः कृता अपि
 'वृक्षस्तरुः शाखी' इत्यादयः सर्वे संकेताः 'शब्दैरे-
 व शब्दान् व्याचष्टे' इति भज्ञ्या दुरुत्तरामनवस्थां
 कुर्युः, संकेतान्तरमार्गणं न विरमेदित्यर्थः ।
 यतो येन येन संकेतेन बालो व्युत्पाद्यते
 तत्र 'को वृक्षस्तरुः शाखी' इत्यादिवत्संकेतान्तरं
 मृग्यत एवेति ॥ ६९ ॥

नन्वस्य किं संकेतान्तरमार्गणेनाङ्गुल्यादि-
 निर्देशेन व्युत्पत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह

अङ्गुल्यादेशनेऽप्यस्य

नाविकल्पा तथा मतिः ।

विकल्पः शब्दमूलश्च

शब्दः संकेतजीवितः ॥ ७० ॥

अस्य व्युत्पाद्यमानस्य बालादेः 'घटोऽयम्'

इत्यङ्गुल्या निर्दिश्यमाने पुरोवर्तिन्यर्थे तथा वाच्यवाचकभावलक्षणा मतिर्घटशब्दवाच्योऽयमिति शब्दानुवेधादविकल्पा तावन्न भवेत् ।

‘अथ चेत्सविकल्पा तद्विकल्पाः शब्दयोनयः ।’

इत्यादिनीत्या विकल्पस्तावच्छब्दमूलः शब्दश्च संकेतैकपरमार्थः, — इति^१ संकेतान्तरापेक्षायामनवस्थावश्यमापतेत् ॥ ७० ॥

अतश्च संवित्परामर्शसारः शुद्धविद्यात्मा संकेतानपेक्षो वर्णग्राम एव विश्रान्तिस्थानतयाभ्युपगन्तव्यो येनानवस्था शाम्येदित्याह

तेनानन्तो ह्यमायीयो

यो वर्णग्राम ईदृशः ।

संविद्विमर्शसचिवः

सदैव स हि जृम्भते ॥ ७१ ॥

‘ईदृशः’ इति संकेतादिनिरपेक्षः । सदैवेति, कृत्रिममायीयवर्णव्यवहरणावसरेऽपीत्यर्थः । इह हि या काचन प्रमा समुद्धसति तत्रावश्यमिदमित्थमिति वर्णसंभेदेन भाव्यमिति भावः ॥ ७१ ॥

^१ ग० पु० विजृम्भत इति पाठः ।

ननु प्रमासु प्रतिषिद्धा एव मायीया वर्णाः
संभेदकतयावभासन्ते, — इति किं नाम मायी-
यैरलौकिकैर्वर्णैः प्रयोजनमित्याशङ्क्याह

यत एव च मायीया

वर्णाः सूतिं वितेनिरे ।

ये च मायीयवर्णेषु

वीर्यत्वेन निरूपिताः ॥ ७२ ॥

संकेतनिरपेक्षास्ते

प्रमेति परिगृह्यताम् ।

निरूपिता इति, श्रीपूर्वशास्त्रादौ । यदुकं तत्र

‘या सा शक्तिर्जगद्वातुः कथिता सम्भ्रायिनी ।’

इत्यादि पीठिकाबन्धं कृत्वा

‘तत्र तावत्समाप्त्वा मातृभावं विभिघते ।’

इत्याद्युपक्रम्य

‘स तया सप्रशुद्धः सन्योनिं विक्षेभ्य शक्तिभिः ।

तत्समानशुतीन् वर्णस्तत्संख्यानसृजत् प्रशुः ॥

तैस्तैरालिङ्गिताः सन्तः सर्वकामफलप्रदाः ।

भवन्ति साधकेन्द्रणां नान्यथा वीरवन्दिते ॥’

(मा० वि० ३।२८)

इति । ‘ते’ इत्यमायीया वर्णाः । फरिद्दाता-

मिति, अन्यथा हि प्रागुक्तवदनवस्थोपनिपातात्प्रमोत्पाद एव न स्यात्, — इत्यनेन मूक-प्रायं विश्वं भवेदिति भावः ॥ ७२ ॥

एतदेव निर्दर्शयति

तथा हि परवाक्येषु

श्रुतेष्वात्रियते निजा ॥ ७३ ॥

प्रमा यस्य जडोऽसौ नो

तत्रार्थेऽभ्येति मातृताम् ।

श्रुतेष्वपि हि परवाक्येषु यस्य तद्विषया निजा प्रमात्रियते आवृता भवति, अनवधानादिना परवाक्याद्यवगन्तुं नोत्सहते; अत एव स जडस्तत्रार्थे प्रमातृतां नाभ्येति, तदर्थाधिगन्ता न भवेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

नन्वस्य परवाक्यादौ तत्पाठान्यथानुपपत्यास्त्येवागमः, — इति किं नाम सुप्रमाणमित्याशङ्क्याह

शुकवत्स पठत्येव

परं तत्क्रमितैकंभाक् ॥ ७४ ॥

स्वातन्त्र्यलाभतः स्वाक्य-
प्रमालाभे तु बोद्धृता ।

स खल्वावृतप्रमितिर्जडस्तेषां परवाक्याना
क्रमिकतामेवैकां भजमानः शुकवदर्थात्
परवाक्यादि पठत्येव, केवलं तद्विषया बोद्धृता
पुनरस्य स्वकैव स्वाक्या येयं प्रमा तस्या लाभे
सति, तत्रैव कर्तृतात्मनः स्वातन्त्र्यस्य लाभा-
द्भवेदिति वाक्यशेषः ॥ ७४ ॥

न केवलमस्यैवं प्रमालाभे परकीय एव
वाक्यादौ बोद्धृत्वं भवेद्यावत्स्वकीयेऽपि कर्तृ-
त्वमित्याह

यस्य हि स्वप्रमावोधो

विपक्षोद्भेदनिग्रहात् ॥ ७५ ॥
वाक्यादिवर्णपुञ्जे स्वे

स प्रमाता वशीभवेत् ।

यस्य हि प्रमातुरनवधानाद्यात्मनां ‘विपक्षा-
णामुद्भेदस्य’ प्रथमोल्लासस्यापि ‘निग्रहात्’ उ-
न्मूलनात् स्वप्रमा प्रबुद्धा भवेत् स स्वे महा-

वाक्यादिरूपे वर्णपुञ्जे वशीभवेत्, स्वयमपि
तत्तद्वर्णरब्धं वाक्यादि निर्मातुं स्वतत्रः
स्यादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

ननु यद्येवं तत्प्रमाबोधस्याविशेषेऽपि कस्मात्
केचित्प्रमातारो वाक्याद्येव कुर्वते परे शास्त्रा-
श्यापि, — इत्याशङ्क्याह

यथा यथा चाकृतकं
तद्वूपमतिरिच्यते ॥ ७६ ॥

तथा तथा चमत्कार-
तारतम्यं विभाव्यते ।

तद्वूपमिति, तच्छब्देन प्रमाबोधपरामर्शः ।
चमत्कारेति, उत्तरोत्तरं वाक्यादिनिर्माणकर्तृ-
तातिशय इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

ननु च प्रमा नामानवच्छिन्नसहजपरामर्श-
भयी,—इति तस्याः प्रबोधः सर्वतोमुख एव
भवेन्नांशांशिक्या, — इति कथमुक्तं ‘यथायथं
तद्वूपमतिरिच्यते’ इतीत्याशङ्क्याह

आद्यामायीयवर्णान्त-
 र्निमग्ने चोत्तरोत्तरे ॥ ७७ ॥

संकेते पूर्वपूर्वांश-
 मज्जने प्रतिभाभिदः ।

इह खलु बालादीनां प्रथमसंकेतादारभ्य
 यथापूर्वनिवेशिनि संविद्विमर्शबाह्यप्रसराभि-
 ग्रायेणोत्तरोत्तरे संकेते तदन्तर्विश्रान्त्यभिप्रा-
 येण पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्संकेतात्मन्यंशेऽर्थादुत्तरो-
 त्तरस्य ‘मज्जने’ तादात्म्ये सति, आद्यानां नि-
 खिलसंकोचविश्रान्तिभूतानां शुच्छविद्यात्मनां
 वर्णानामन्तः स्वात्मनि निःशेषणां ‘मग्ने’ तदेक-
 मयतामापन्ने ‘प्रतिभायाः प्रमाप्रबोधस्य ‘भिदो’
 विशेषास्तारतम्यरूपं वैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

अत एवं सर्वतोमुखं कवित्वं वकृत्वादा-
 वप्रतिहतः प्रसरोऽपि कदाचिद्भवेदित्याह

आद्योद्रेकमहत्वेऽपि
 प्रतिभात्मनि निष्ठिताः ॥ ७८ ॥

ध्रुवं कवित्ववकृत्व-
शालितां यान्ति सर्वतः ।

‘आयोद्रेकमहत्वे’ इति, ‘आयेन’ प्राथमिकेन
‘उद्रेकेण’ उच्छलत्तया महत्वं यस्य तस्मिन्
परसंविद्वामसविधवर्तिनीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

परधाराधिरोहे पुनः सर्वज्ञानक्रियायोग
एव स्यादित्याह

यावद्वामनि संकेत-

निकारकलनोज्जिते ॥ ७९ ॥

विश्रान्तश्चिन्मये किं किं
न व्रेत्ति कुरुते न वा ।

अतश्चागमोऽप्येवमित्याह

अत एव हि वाक्सिद्धौ

वर्णानां समुपास्यता ॥ ८० ॥

सर्वज्ञत्वादिसिद्धौ वा

का सिद्धिर्यां न तन्मयी ।

अतः परामर्शसारत्वादेव वर्णानां वाक्सि-

द्विनिमित्तं विद्येश्वरत्वाद्यापत्तिनिमित्तं च समुपास्यता श्रीपूर्वशास्त्रादावुक्तेत्यर्थः । यदुक्तं तत्र

‘भूयोऽपि समुदायेन वर्णमेदथ कीर्त्यते ।
 स्त्रीरूपां हृदि संचिन्त्य सितवस्त्रादिभूषिताम् ॥
 नाभिचक्रोपविष्टां तु चन्द्रकोटिसमप्रभाम् ।
 बीजं यत्सर्वशास्त्राणां तत्तदा स्यादनारतम् ॥
 स्वकीयेनैव वक्त्रेण निर्गच्छत्प्रविचिन्तयेत् ।
 तारहारलताकारं विस्फुरत्किरणाङ्कुलम् ॥
 वर्णस्तारकसंकाशैरारब्धममितद्युति ।
 मासार्धाच्छास्त्रसंधातमुद्दिरत्यनिवारितम् ॥
 स्वमे मासात्समाधिस्थः पञ्चर्मासैर्यथेच्छया ।
 उच्छिभान्यपि शास्त्राणि ग्रन्थतश्चार्थतोऽपि च ॥
 जानाति वत्सराद्योगी यदि चिन्मयतां गतः ।
 अनुषङ्गफलं चैतत्समासादुपवर्णितम् ॥
 विद्येश्वरसमानत्वसिद्धिरन्याश्च सिद्धयः ।’

(मा० वि १९५५)

इति । आदिशब्दाद्वयादिसिद्धिखीकारः ।
 तदुक्तं तत्र ।

‘अथवा योजयेत्कथिदेनां वद्यादिकर्मसु ।
 तदा प्रसाधयत्याशु साधकस्य समीहितम् ॥
 उदितादित्यवर्णनां [भां] समस्ताक्षरपद्धतिम् ।’

(मा० वि० १९६१)

इति । ननु समुपास्यमानानां वर्णानां वाक्-

सिद्धादिनिमित्तत्वमुचितम्,— इत्यास्तामेतत्,
वद्यादिसिद्धिसाधकत्वं पुनरेषां कथंकारं संग-
च्छताम्,— इत्याशङ्क्योक्तं का सिद्धिर्या न
तन्मयीति ॥ ८० ॥

अत एव च

‘ये च मायीयवर्णेषु वीर्यत्वेन निरूपिताः ।’

(तं० ११७३)

इत्यादिनीत्या मायीयवर्णानां परामर्शमात्र-
सारा एते वर्णा वीर्यत्वेनावश्यमुपगन्तव्याः,
अन्यथा हि ते लिपिसंनिवेशकल्पा न कांचन
सिद्धिं विदध्युरित्यागमसंवादेन द्रढयति

तदुक्तं वरदेन श्री-
सिद्धयोगीश्वरीमते ॥ ८१ ॥

तेन गुसेन गुसास्ते
शेषा वर्णास्त्वति स्फुटम् ।

तदेवाह तेनेत्यादि । तेनेति, संवित्परामर्श-
मात्ररूपेण वीर्येणेत्यर्थः । ‘गुसाः’ इति प्रच्छ-
न्ननिजात्मानः । तदुक्तं तत्र

‘द्वां संस्कारविरहं मनुजानां समन्ततः ।
 विभेदं समयानां च कृतवन्तो नराधमाः ॥
 सर्वेषामेव मंत्राणामतो वीर्यं प्रगोपितम् ।
 तेन गुप्तेन ते गुप्ताः शेषा वर्णास्तु केवलाः ॥
 गुप्तवीर्या महादेवि विधिनापि प्रयोजिताः ।
 तेनैते न प्रसिद्ध्यन्ति जप्ताः कोटिशतैरपि ॥’

इति ॥ ८१ ॥

तदेवोपसंहरति

एवं मामातृमानत्व-

मेयत्वैर्योऽवभासते ॥ ८२ ॥

षड्डिधः स्ववपुःशुद्धौ

शुद्धिं सोऽध्वाधिगच्छति ।

स्ववपुःशुद्धाविति, ‘स्वस्य’ असाधारणस्य
 कलाद्यात्मनः स्वरूपस्य ‘शुद्धौ’ भोगासङ्गमा-
 लिन्यविनिवृत्तावित्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु यदेवं तत्प्रतिदीक्ष्यं साक्षात्षषड्डिधोऽ-
 प्यध्वा किं शोध्य उत न, — इत्याशङ्क्याह

एंकेन वपुषा शुद्धौ

तत्रैवान्यप्रकारताम् ॥ ८३ ॥

अन्तर्भाव्याचरेच्छुद्धि-

मनुसंधानवान् गुरुः ।

एकेनेति कलादिमध्यादन्यतमेन । शुद्धा-
विति कर्तव्यायाम् ॥ ८३ ॥

एवमप्यशक्तौ क्रमान्तरमस्ति, — इत्याह

अनन्तर्भावशक्तौ तु

सूक्ष्मं सूक्ष्मं तु शोधयेत् ॥ ८४ ॥

तद्विशुद्धं बीजभावात्

सूते नोत्तरसंततिम् ।

सूक्ष्ममिति, पेलवं कारणमित्यर्थः । यथा
वाचकाध्वनो वर्णाः, वाच्याध्वनश्च कलाः ॥ ८४ ॥

ननु शोध्यस्य षट्क्ष्वाप्यध्वनः का नाम
शुद्धिरित्याशङ्क्याह

शोधनं बहुधा तत्त-

द्वोगप्राप्येकतानता ॥ ८५ ॥

तदाधिपत्यं तत्यागं-

स्तच्छिवात्मत्ववेदनम् ।

तल्लीनता तन्निरासः

सर्वं चैतत्क्रमाक्रमात् ॥ ८६ ॥

तत्तज्जोगप्राप्येकतानतेति तस्य तस्य दीक्ष्य-
तया संमतस्य अणोः

‘अर्जिते सति भोक्तव्यो भोगो दुःखसुखात्मकः॥’ (ख० ४।१२०)
इत्यादिनीत्या प्राकूकर्मार्जितस्य सुखदुःखा-
त्मनो भोगस्य या ‘प्राप्ति’ भोग्यता तत्रैकतानता
‘प्राकूकर्मवासनाशेषफलभोग्यत्वहेतवे ।’ (ख० ४।११४)
इति । तथा

‘भिन्नदेहा विसृज्यन्ते गर्भे वागीशियोनिषु ।’ (ख० ४।११५)
इत्यादिनीत्या तज्जोग्यत्वसंपत्तये तत्तदेहस्त-
ष्टिद्वारेण जन्मपरिग्रहे दाढ्यमित्यर्थः । तदा-
धिपत्यमिति, तस्य दीक्ष्यस्याणो भोगे ‘आधि-
पत्यम्’ अधिकारः । तत्याग इति, तस्या-
णो भोगविषयः ‘त्यागः’ समाप्तिरूपभोगद्वारेण
निःशेषीकरणात्मा निष्कृतिः । यदुक्तम्

‘विषया शुचनाकारा ये केचिज्जोग्यरूपिणः ।
शुक्तकर्मफलाशेषा निष्कृतिस्तेन सा सृता ॥’ (ख० ४।१२५)
इति । त्रच्छिवात्मत्ववेदनमिति, तस्याणोः
‘शुद्धतत्त्वाग्रसंस्थं तच्चैतन्यं कनकप्रभम् ।’ (ख० ४।१३३)
इत्याद्युक्त्या तत्तदावरणविगमाच्छ्रेथोरूपं निर्म-

लात्मत्वेन 'वेदनम्' अस्य शोधितादधंस्तनाद-
ध्वन उद्धार इत्यर्थः । तत्त्वीनतेति, तस्य भोगे
लीनता परप्रीत्यात्मविश्वान्तिसतत्वो लयः ।
यदुक्तम्

'लयः परमया प्रीत्या सुखदुःखात्मकेऽप्यलम् ।'

(स० ४१२०)

इति । तन्निरास इति, तस्य भोगान्निरासः
युनभोगैरसंबन्धो भोक्तृत्वाभावात्मा विश्लेषः ।
यदुक्तम्

'विश्लेषो निष्कृतिभोगाद्भोगाभावे स हि स्मृतः ।'

(स० ४१२६)

इति । अत्र च शुद्धिस्वरूपमात्राभिधितसया
क्रमो न विवक्षितः,—इत्येवमेषामभिधानम् ।
तदेतज्जन्माधिकारभोगलयनिष्कृतिविशेषे(श्लेष)-
षोद्धारादिलक्षणं सर्वं शोधनसमाख्यातं संस्का-
रजातं श्रीमत्स्वच्छन्दशास्त्राद्युक्तरूपात् क्रमा-
न्नवेत् । तीव्रतीवशक्तिपातवतां च :-

'जननादिविहीनां तु येन येनाध्वना गुरुः ।

कुर्यात्स एकतत्त्वान्तां…………॥' (१८१२)

इत्यादिवक्ष्यमाणस्वरूपादक्रमाद्वेति ॥ ८६ ॥

ननु चैतत्सर्वं किममन्त्रकं कार्यमुत सम-
न्त्रकं, तत्राप्यमन्त्रकत्वे छात्रमनोरथप्रायत्वान्न
किंचित् सिद्ध्येत्,—इति यत्किंचिदेतत् स्यात् ।
समन्त्रकत्वे पुनरचिन्त्या मन्त्रशक्तिरचिन्त्यप्र-
भावत्वादनायासमक्रमेणैव सर्वसंपत्तिरस्तु किं
क्रमेण येन

‘गर्भेषु गर्भनिष्पत्ति भैरवेणाहुतित्रयम् ।

हुत्वा तु जननं कार्यं पुनस्तेनाहुतित्रयात् ॥’

(ख० ४।११८)

इति । तथा

‘विश्लेषश्च हृदा होम्यो निष्ठुतिः शिरसा पुनः ।’

... (ख० ४।१६४)

इत्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह

अत एव च ते मन्त्राः

शोधकाश्चित्रूपिणः ।

सिद्धान्तवामदक्षादौ

चित्रां शुद्धिं वितन्वते ॥ ८७ ॥

अतो जन्मादेः संस्कारजातस्य क्रमेणा-
क्रमेण च भावादेव सिद्धान्तादादुक्तास्ते

इदायाः प्रतिनियतशुद्धिकारित्वाच्चित्ररूपिणः
शोधका मष्ट्राः ‘चित्रां’ जन्मादिरूपतया नाना-
विधां क्रमिकीमेव शुद्धिमादध्युस्तत्के पुनरक्र-
मिकीमित्याशङ्क्याह

अनुत्तरत्रिकानाम्-
क्रममन्नास्तु ये किल ।
ते सर्वे सर्वदाः किन्तु
कस्यचित् कापि मुख्यता ॥८८॥

ये पुनरनुत्तरत्रिकार्थरूपे सिद्धानामकमा-
लिन्याख्ये त्रिप्रकारे क्रमे मष्ट्रा उक्तांस्ते
किल सर्व एवं ननु शास्त्रान्तरोक्तवन्मूलम-
ष्ट्रायेव सर्वदा सर्वामेव शुद्धिं क्रमादक्रमाद्वा-
दध[द]तीत्यर्थः । ननु यद्येवं तत्कथं तत्रापि
मष्ट्राणां

कृत्वात्मस्यं ततो योनौ गर्भाधानं विचिन्तयेत् ।
न्यर्णाधार्धाक्षरया मष्ट्री सर्वगर्भक्रियान्वितम् ॥’

(मा० वि० ९१६०)

इत्याद्युत्त्या नियतकर्मविषयत्वमुक्तम्, — इ-

त्याशङ्क्याहं किंतु कापि कस्यापि मुख्यतेति ।
यदभिप्रायेणैव श्रीपूर्वशास्त्रे

‘मायान्तमार्गसंशुद्धौ दीक्षाकर्मणि सर्वतः ।
क्रियाखनुक्तमन्नासु योजयेदपरां बुधः ॥
विद्यादिसकलान्ते च तद्वदेव परापराम् ।
योजयेनेश्वरादूर्ध्वं पिबन्यादिकमष्टकम् ॥
न चापि सकलादूर्ध्वमङ्गषङ्कं विचक्षणः ।
निष्कले परया कार्यं यत्किञ्चिद्विविचोदितम् ॥’

(मा० वि० ९।७१)

इत्याशुक्तम् ॥ ८८ ॥

अत एवात्र सर्वेषामेव मन्त्राणामध्वनि शो-
धकतया व्यवस्थितिरुक्ता, — इत्याह

अतः शोधकभावेन
शास्त्रे श्रीपूर्वसंज्ञिते ।
परापरादिमन्त्राणा-
मध्वन्युक्ता व्यवस्थितिः ॥८९॥

‘अत’ इति सर्वेषां त्रिकमन्त्राणां सर्वद-
त्वात् । शोधकभावेनेति, नतु शास्त्रान्तरोक्त-
वच्छोध्यत्वेनापीति । तदुक्तं तत्र

‘निष्कले पदमेकार्ण त्र्यर्णेकार्णमथ द्वयम् ।’

(मा० वि० ४११९)

इत्यादि

‘सार्णेनाण्डत्रयं व्यासं त्रिशूलेन चतुर्थकम् ।

सर्वातीतं विसर्गेण पराया व्याप्तिरिष्टते ॥’

(मा० वि० ४१२५)

इत्यन्तम् ॥ ८९ ॥

ननु यथान्यत्र मूलमन्त्रस्यैव शोधकत्वमुक्तमन्येषां हृदादीनां पुनः शोध्यत्वं शोधकत्वं च तद्विदिहापि शक्तित्रयमन्त्राणामेव किं शोधकत्वमुक्तं न वा,— इत्याशङ्क्याह

शोधकत्वं च मालिन्या

देवीनां त्रितयस्य च ।

देवत्रयस्य वक्त्राणा-

मङ्गानामष्टकस्य च ॥ ९० ॥

किं वातिबहुना द्वार-

वास्त्वाधारणुरुक्तमे ।

लोकपात्रविधौ मन्त्रान्

मुक्त्वा सर्वं विशोधकम् ॥९१॥

द्वारादिमन्त्राणां पुनरत्र न शोधकत्वं नापि
शोध्यत्वमिति भावः ॥ ९१ ॥

नन्वध्वषङ्गस्य शोध्यत्वं परापरादीनां म-
न्त्राणां शोधकत्वं चेति यदुक्तं तदिदं संबन्ध-
मन्त्ररेणायःशलाकाकल्पत्वे कथं घटतामि-
त्याशङ्क्याह

यचैतदध्वनः प्रोक्तं

शोध्यत्वं शोदृता च या ।

सा स्वातन्त्र्याच्छिवाभेदे

युक्तेत्युक्तं च शासने ॥ ९२ ॥

ननु शिवाभेदस्याविशिष्टत्वादेकत्र शोध्य-
त्वमपरत्र शोधकत्वमिति वैचित्र्ये किं निमि-
त्तमित्याह सेति । नचैतदस्मदुपज्ञमेवेत्युक्तम्
'इत्युक्तं च शासने' इति । 'शासन' इत्यद्वय-
नयात्मनि । तदुक्तम्

'सर्वत्र भैरवो भावः सामान्येष्यथ गोचरे ।

न च तत्त्वतिरेकेण परोऽस्तीत्यद्वयागमः ॥'

इति। अद्वयागम इति, अद्वया गतिरित्यर्थः ॥ ९२ ॥

एतदेवोपपादयति
 सर्वमेतद्विभात्येव
 परमेश्वितरि ध्रुवे ।
 प्रतिबिम्बस्वरूपेण
 न तु बाह्यतस्मा यतः ॥ ९३ ॥

प्रतिबिम्बस्वरूपेणेति, स्वरूपानतिरिक्तत्वे-
 नेत्यर्थः । अत एवोक्तं न तु बाह्यतयेति ॥९३॥

ननु दर्पणादौ बाह्यार्थसमर्पितत्वादस्ति
 प्रतिबिम्बस्य वैचित्रयमिह पुनरुक्तयुक्त्या बा-
 ह्यसमर्पकाभावाच्चिदाहितमेव तदिति चित
 एकत्वात्तत्रास्य प्रमातृप्रमेयादेवैचित्रयं न स्या-
 दित्याशङ्क्याह

चिद्व्योम्न्येव शिवे तत्त-
 हेहादिमतिरीदृशी ।
 भिन्ना संसारिणां रजौ
 सर्पस्वर्गीचिबुद्धिवत् ॥ ९४ ॥

इह खलु चिदेकरूपत्वान्द्रावशून्यतया व्यो-
 मग्राये शिव एवैकस्मिन् मायाप्रमातृणामी-

दृशी प्रतिंबित्वकल्पा तस्य तस्य विचित्रस्य
देहादेः प्रमातृप्रमेयाद्यात्मनो भावजातस्य
मतिः सर्पादिबुद्धिरिव रज्जौ स्वरूपेण भिन्ना,
न तु भिन्नप्रत्येयालम्बनेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

जनु रजुभुजगादिबुद्धिरपि किं भ्रान्तिमा-
त्रमेव, - इत्याशङ्कां निरवकाशयितुं भ्रान्ति-
त्वमेवोपपादयति

यतः प्राग्देहमरण-

सिद्धान्तः स्वप्नगोचरः ।

देहान्तरादिर्मरणे

कीदृग्वा देहसंभवः ॥ ९५ ॥

यतः कस्यचिद्वालादेः प्राच्यस्य प्राथमिकस्य
बाल्यावस्थाव्यवस्थितस्य देहस्यान्तर्दर्गधपित्रा-
देश्च मरणस्यान्तर्गाढगाढं निद्रालोश्च सिद्धस्या-
न्तर्वर्तमानस्यापि देहान्तरं यौवनावस्थावस्थि-
तमुक्तरं प्रागभाविजीवदवस्थं चेष्टमानावस्थं
चान्यच्छरीरमादिशब्दाच्च नीलादि स्वप्नगो-
चरः स्वप्नादाधाभासमानं भ्रान्तिमात्रमेवेत्यर्थः ।
नहि तथाभूतं शरीरादि स्वप्नादौ सदित्य-

भिप्रायः । नन्वस्ति शरीरं तथाभूतं तु मा भूत्
 नत्वेतावतात्यन्तमसतोऽवभासः उक्तः स्यादि-
 त्याशङ्क्याह ‘मरणे कीदृग्वा देहसंभव’ इति ।
 इह खलु भासमानस्य रूपस्य सत्त्वमसत्त्वं वा
 निरूप्यं, न चात्र देहमात्रमवभासतेऽपि तु
 प्रतिनियतावस्थावस्थितं तथा च नास्ति,— इति
 युक्तमुक्तम् ‘असद्वाद्यवभासत’ इति । अस्तु
 वा तत्र कथंचिद्धर्मिमात्रद्वारकं सत्त्वं, मरणे तु
 प्रत्यक्षमेव तद्वेष्मसीभावदर्शनादत्यन्तमस-
 तोऽवभासः कथंकारं पराणुद्यताम् ॥ ९५ ॥

न केवलं स्वप्नादावेतदेवावभासते यावद-
 त्यन्तासंभाव्यमन्यदपि, — इत्याह

स्वप्नेऽपि प्रतिभामात्र-

सामान्यप्रथनाबलात् ।

विशेषाः प्रतिभासन्ते

न भाव्यन्तेऽपि ते यथा ॥९६॥

इह खलु स्वप्नादौ नियतधर्मिपरिहारेण
 शिरश्छेदमात्रादिनिष्ठात् परामर्शमात्राव्यत्सा-
 मान्येन तथाप्रथनं तस्मात्, अत एव विशे-

षमन्तरेण सामान्यप्रतिभासस्यानुपपत्तिलक्षणाद्वलात्कारादनुसंधातुमप्यशक्याः स्वशिरश्छेदादयो विशेषा अपि ‘प्रतिभासन्ते’ इनप-ह्वनीयतया प्रस्फुरन्ति, — इति युक्तमुक्तं — सर्वमेतत्संविद्वपतयैवावभासते न तु बाह्य-तयेति ॥ ९६ ॥

ननु चिदेव यद्येवं परिस्फुरति तदेकचित्तत्वसाराः सन्तः सर्वे भावाः कथमिवान्योन्यस्य वैचित्र्यमासादयेयुरित्याशङ्क्याह

शालग्रामोपलाः केचि-
चित्राकृतिभूतो यथा ।
तथा मायादिभूम्यन्त-
लेखाचित्रहृदश्चितः ॥ ९७ ॥

यथाहि उपलत्वाविशेषेऽपि केचिदेव मुद्राशब्दाद्यभिधेयाः शालग्रामोपलाः स्वभावत एवं व तत्तच्छङ्कचक्रादिसंनिवेशविशेषवत्वाद्विचित्राकारभाजस्तथैव प्रमातृप्रमेयाद्यात्मानः स्वय-

मविशिष्टा अपि चितः स्वस्वात्मोल्लासितया
मायादिभूम्यन्तया रेखया कलादीनां प्रतिपुंनि-
यतत्वाद्विचित्रोपाधिरूपया तावत्याध्वर्मर्यादया
चित्रहृदो भिन्नभिन्नरूपपरामर्शा इत्यर्थः ॥९७॥

ननु

‘अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा भावानां योजयं
विरुद्धर्माध्यासः कारणभेदो वा ।’

इत्यादिनीत्या विवादस्तत्कथं चित एकत्वा-
देवंभावो भवेदित्याशङ्क्याह

नगरार्णवशैलाद्या-
स्तदिच्छानुविधायिनः ।
न स्वयं सदसन्तो नो
कारणाकारणात्मकाः ॥ ९८ ॥

एतदेवोपपादयति – न स्वयमित्यादिना ।
यत्तो भंगराद्यर्थजातं स्वयं तावद्वाद्यतया न
तत्, तथात्वे हि अस्य स्थूलं सूक्ष्मं वा रूपं
स्यात्, नचात्रैकमपि संभवति । तथाहि एक-
रूपतयावभासमानस्य स्थूलस्य कम्पाकम्पा-
दियोगाद्विरुद्धर्माध्यासेनैकतैव न स्यात्, –

इति स्थौल्ये बाधः; परमाणुनामप्यवश्यंभा-
विनि परस्परसंयोगे षडंशता प्रसजेत्,—इति
सौक्ष्म्येऽपि बाधः । नचासदसतो भासनायो-
गात्, अत एव सत्तानुपपत्तेनेदं कारणमसत्ता-
नुपपत्तेश्च न कार्यमित्युक्तं ‘नो कारणाकारणा-
त्मकाः’ इति । नहि सत्तामुत्पत्तेः प्रागसत्तां च
विना कारणत्वं कार्यत्वं च घटते’—इत्युक्तं
प्राक् ॥ ९८ ॥

ननु लोके कार्यकारणादिरूपश्चिरप्ररूढोऽयं
व्यवहारो—यदग्निः कारणं धूमश्च कार्यमिति
तम्भान्तरीयक एव च सदसत्त्वे,—इति किमे-
तदुक्तमित्याशङ्कयाह

नियतेश्चिररूढायाः
सुमुच्छेदात्प्रवर्तनात् ।
अरूढायाः स्वतन्त्रोऽयं
स्थितश्चिद्योमभैरवः ॥ ९९ ॥

इह हि पारमेश्वर्या एव नियतिशक्तेरिदं
विजृम्भितं—यदग्निः कारणं धूमश्च कार्य-

मिति, न पुनरङ्गयादीनामेवंखभावत्वम् । तथात्वे हि नियत एव कार्यकारणभावो भवेत्, न चैवमस्ति – यदमिमन्तरेण योगीच्छयाप्यभूतस्य धूमस्य प्रादुर्भावो दृश्यते, – इत्युक्तं चिररूढाया नियतेः समुच्छेदादरूढायाश्च प्रवर्तनादिति । अतश्च पूर्णरूपायाश्चित् एवात्र सर्वकर्तृत्वमित्युपपादितं प्राग्बहुशः ॥ ९९ ॥

ननु यद्येवं पूर्णरूपा चिदेव तथा तथावभासते तत्कोऽयं भेदो नाम, – इत्याशङ्कयाह

एकचिन्मात्रसंपूर्ण-
भैरवाभेदभागिनि ।

एवमस्मीत्यनामश्चौ

भेदको भावमण्डले ॥ १०० ॥

तेनाख्यातिविजृम्भामात्रसारोऽयं भेद इत्यभिप्रायः ॥ १०० ॥

ननु बीजाङ्कुरादावनुप्रवेश एव चितो नास्ति मृद्धटादौ पुनरस्ति तदनुप्रवेशः, किं त्वसौ कौम्भकारी न पूर्णा, – इति कथमुक्तं-

पूर्णरूपायाश्चित् एव सर्वत्र कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह
 सर्वप्रमाणैर्नों सिद्धं
 स्वप्ने कर्त्वन्तरं यथा ।
 स्वसंविदः स्वसिद्धाया-
 स्तथा सर्वत्र बुद्ध्यताम् ॥१०१॥

इह यथा केनापि प्रमाणेन स्वप्नादाववभा-
 समानानां घटाङ्गरादीनां स्वतःसिद्धायाः स्वसं-
 विदः सकाशादन्यः कश्चित्कारणतयाभिमतः
 कर्ता न सिद्धस्तथा सर्वत्र जागरादावपि
 'बुद्ध्यतां' संविद् एव सर्वदशासु सर्वभावा-
 विर्भावने पूर्णं कर्तृत्वं बोद्धव्यमित्यर्थः ॥१०१॥

ननु कोऽर्थस्तथाबोधेन, — इत्याशङ्क्याह
 चित्तचित्रपुरोद्याने
 क्रीडेदेवं हि वेत्ति यः ।
 अहमेव स्थितो भूत-
 भावतत्त्वपुरौरिति ॥ १०२ ॥

यः खलु. 'अहमेव विश्वात्मतयोऽल्पसित'
 इत्येवं विमृशेत् स चित्तमेव तत्त्वद्वैचित्र्याति-
 ११

शययोगाच्छित्रे पुरे, न पुनररण्यादौ तत्र तथा
चमत्कारतारतम्याभावादनन्तभावसंभारनिर्भ-
रमुद्यानं, तत्र 'क्रीडेत्' स्वात्मन्येव पूर्णतया
विश्राम्यजीवन्नेव मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

ननु सर्व एव जन्मादिविनाशान्तं विका-
रजातमनिच्छन्तोऽपि बलादासादयन्ति, — इ-
त्यत्र कर्मादिनिमित्तमन्यद्दुसरणीयं तत्कथ-
मुक्तं — चित एव सर्वत्र कर्तृत्वमिति—इत्या-
शङ्खाह

एवं जातो मृतोऽस्मीति
जन्ममृत्युविचित्रताः ।
अजन्मन्यमृतौ भान्ति
चित्तमित्तौ स्वनिर्मिताः ॥ १०३ ॥

यद्दीतम्

‘न जायते म्रियते वा कदाचि-
आयं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥’ (गी० २।२०) ।
इति ॥ १०३ ॥

ननु यदि जन्ममृत्युं न स्तस्तत्कथमिहप-
रलोकादिव्यवस्था स्यादित्याशङ्क्याह

परेहसंविदामात्रं

परलोकेहलोकते ।

नन्विह परत्र च.देशे काले वा संविदिति
इहत्वपरत्वयोर्देशकालात्मकत्वात्कथं संविन्मा-
त्ररूपत्वं स्यादित्याशङ्क्याह

वस्तुतः संविदो देशः

कालो वा नैव किंचन ॥१०४॥

ननु संविदो देशकालौ मा भूतां, संवि-
त्क्रियाकर्मणस्तु संवेद्यस्य धारकतयाधारभूतौ
देशकालौ विना भूतभावाद्यात्मना खसाक्षि-
कमपि नैयत्यं न स्यादित्याशङ्क्याह

अभविष्यदयं सर्गो

मूर्तश्चेन्न तु चिन्मयः ।

तद्वेष्यत तन्मध्यात्

केनैकोऽपि धराधरः ॥ १०५ ॥

इह खलु विश्वं नाम किं संविदो बहिर्मूर्तमुत संविन्मयं, तत्रास्य मूर्तत्वे धार्यत्वादेव सर्वस्य किं केन धार्य, संविन्मयत्वे पुनर्धार्यधारकभावार्थं एव कः, तत्रापि वा संविदेव धारिका यज्ञित्ताविदं सर्वं प्रस्फुरेत् ॥ १०५ ॥

ननु पृथिव्यपां धारिका आपश्च तेजसस्तच्च वायोरित्यादिराधाराधेयभावक्रमः सर्वत्रैवोक्तः, — इति किमेतदुक्तं किं केन धार्यमिति — इत्याशङ्क्याह

भूततन्मात्रवर्गादि-

राधाराधेयतात्रमे ।

अन्ते संविन्मयी शक्तिः

शिवरूपैव धारिणी ॥ १०६ ॥

एवमपि ह्यवश्यमन्ते संविद् एव धारकत्वमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा हि पृथिव्या अपि किं धारकं तस्यापि किम्, — इत्याद्यनवस्था न शाम्येत् । पृथिव्यादीनां च संवेद्यत्वान्यथानुपपत्त्या संविन्मयतायामेवैवमाधाराधेयभावः संगच्छते, — इति संविदेवैका

भगवती विश्वोऽस्त्रासने धारणे च निमित्तं येन
न कश्चिद्दोषः ॥ १०६ ॥

तदाह

तस्मात्प्रतीतिरेवेत्थं

कर्त्री धर्त्री च सा शिवः ।

ततो भावास्तत्र भावाः

शक्तिराधारिका ततः ॥ १०७ ॥

प्रतीतिरिति संवित् । ननु शक्तिरेव धारिणी-
त्युक्तं, परिपूर्णसंविदात्मनि शैवे धामनि पुनः क
आधाराधेयभावार्थः, — इत्याशङ्क्याह ‘शक्ति-
राधारिका ततः’ इति । तदि[त्रे]ति, तत्र शिव
एवेत्यर्थः । संविन्मयी शिवरूपैव सेत्युक्तम् १०७

नचैतदपूर्वं किंचिदित्याह

सांकल्पिकं निराधार-

मपि नैव पतत्यधः ।

स्वाधारशक्तौ विश्रान्तं

विश्वमित्यं विमृश्यताम् ॥ १०८ ॥

‘गग्ने चतुर्दन्तो हस्ती धावति’ इत्यांदा-

विव वैकल्पिक्यां संविदि भवं हस्त्यादि
 विनापि बाह्यमाधारं खस्यां संविन्मात्ररूपायां
 धारिकायां शक्तौ विश्रान्तं सत् यथा नैवाधः
 पतति खावष्टम्भेनैवावतिष्ठते तथा निखिल-
 मिदं विश्वमपि विमृश्यतां, निश्चयेन परि-
 गृह्यतामित्यर्थः ॥ १०८ ॥

ननु घटाद्यात्मना परिस्फुरतो धरादिवपुषो
 वस्तुसतो विश्वस्य सांकल्पिकमवस्तुभूतं निद-
 शीनं संगच्छतां कथमित्याशङ्क्याह

अस्या घनाहमित्यादि-
 रूढिरेव धरादिता ।
 यावदन्ते चिदस्मीति
 निर्वृत्ता भैरवात्मता ॥ १०९ ॥

घनद्रवादिरूपमपि विश्वं तथा तथा सं-
 विदि विमर्शप्ररोहमनधिगच्छत् संविद्वाह्य-
 मेव वस्तुसत्तां न जातुचिदधिशयीत,— इत्या-
 शयः ॥ १०९ ॥

ननु यद्यनुदितानस्तमितसंविन्मात्रसारं घ-
नद्रवादिरूपं धराद्यर्थजातमभ्युपेयते तत्कथ-
मस्योदयव्यययोगः समाधीयते,—इत्याशङ्क्याह

मणाविन्द्रायुधे भास

इव नीलादयः शिवे ।

परमार्थत एषां तु

नोदयो न व्ययः क्वचित् ॥ ११०

ननु तत्त्वनियतदेशकालावलम्बनेन तत्त-
दर्थजातस्योत्पत्तिविनाशावनपह्नवनीयावेव,—
इति कथमुक्तं, नैषामुदयो व्ययो वेति,—
इत्याशङ्क्याह

देशे कालेऽत्र वा सृष्टि-

रित्येतदसमञ्जसम् ।

चिदात्मना हि देवेन

सृष्टिर्दिक्कालयोरपि ॥ १११ ॥

न च मायापदेऽपि देशकालयोः कश्चिन्नि-
यमः,—इत्याह

जागराभिमते सार्ध-
हस्तत्रितयगोचरे ।
प्रहरे च पृथक् स्वप्ना-
श्चित्रदिक्कालमानिनः ॥ ११२ ॥

जाप्रदशायामपि हि नियतपरिमाणे शरी-
रदेशे प्रहराद्यात्मनि काले च पृथगुर्धीपर्वता-
काशादितया दिनमाससंवत्सरकल्पादितया च
विचित्रदिक्कालाद्यभिमानभाजः स्वप्नदशावल-
म्बिनोऽवभासा उपलभ्यन्ते, — इति को नामा-
नयोर्नियमः ॥ ११२ ॥

एवं च येऽप्यत्यन्तसंकुचितक्षणात्मकका-
लनियमाद्वावानां क्षणिकत्वमाचक्षते तेऽप्य-
नया दिशा परास्ताः, — इत्याह

अत एव क्षणं नाम
न किंचिदपि मन्महे ।
क्रियाक्षणे वाप्येकस्मिन्
बह्न्यः संस्युद्धुताः क्रियाः ॥ ११३ ॥

१ ख० पु० भागिन इति पाठः । क० पु० गामिन इति पाठः ।

२ ग० पु० पिहीति पाठः ।

तेन ये भावसंकोचं
क्षणान्तं प्रतिपेदिरे ।
ते नूनमेनया नाड्या
शून्यदृष्ट्यवलम्बिनः ॥११४॥

अंतो देशकालयोरनियमादेव न कश्चि-
न्नियतः क्षणो नाम सिद्धो यत एकस्मिन्न-
प्युत्पत्त्यादिक्षणे ‘हुता’ निरन्तरा ‘बह्यः’
स्थित्यर्थक्रियाविनाशाद्याः क्रियाः संस्युः ।
क्षणस्याप्यवान्तरानेकक्षणयोगात् क्षणत्वमेव
न पर्यवस्थेत्, भावानां क्षणादूर्ध्वमवस्थानान-
भ्युपगमात् क्षणस्य चाद्यवस्थितेः क्षणंमपि
स्थितिर्न स्यात्,—इति शून्यतैवावलम्बिता
भवेत्, तत्किं विज्ञाननयादिसोपानकल्पनया?
इति ॥ ११४ ॥

ननु यदि देशकालौ वास्तवौ न स्तस्त-
त्कोऽयं व्यवहारो नाम,—इत्याशङ्क्याह
तथ एष सतो भावात्
शून्यीकर्तुं तथासतः ।

स्फुटीकर्तुं स्वतन्त्रत्वा-
दीशः सोऽस्मत्प्रभुः शिवः ॥ ११५

सत इति, बहीरूपतया । शून्यीकर्तु-
मिति, बाह्यतान्यक्षारेण संविन्मयतयावस्था-
पयितुमित्यर्थः । असत् इति, संविन्मात्रसा-
रतया स्वरूपशून्यानित्यर्थः । स्फुटीकर्तुमिति,
बहिरवभासयितुम् ॥ ११५ ॥

प्रकृतमेवोपसंहरति

तदित्थं परमेशानो

विश्वरूपः प्रगीयते ।

न तु भिन्नस्य कस्यापि

धरादेरुपपन्नता ॥ ११६ ॥

उक्तं चैतत्पुरैवेति

न भूयः प्रविविच्यते ।

भूयोभिश्चापि बाह्यार्थ-

दूषणैः प्रव्यरम्यत ॥ ११७ ॥

प्रव्यरम्यतेति, प्रविरतं पर्यवसितं समा-
क्तमिति यावत् ॥ ११७ ॥

इदानीमाहिकार्थमेव श्रोकस्य प्रथमार्थे-
नोपसंहरति

तदित्थमेष निर्णीतः

कलादेविस्तरोऽध्वनः ॥ ११८ ॥

स्पष्टमिति शिवम् ॥ ११८ ॥

निःशेषं द्विधाऽच्च प्रविभाग सतत्वं विद्वधा द्विवृतिम् ।
एकादशमाहिके किल जयरथ पदलाङ्घनः कथित् ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीमदभिनवगुप्तवि-
रचिते तत्रालोके
श्रीजयरथविरचितविवेकाभिस्त्यव्याख्योपेते कलादिप्रदर्शनं
नामैकादशमाहिकं समाप्तम् ॥ ९१ ॥

श्रीमत्रतापभूमतुंराज्ञया प्रीतये सताम् ।
मधुसूदनकौलेन संपादयां प्रकाशितः ॥

श्रीसाम्बशिवार्पणमस्तु ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाभिल्यटीकोपेते

द्वादशमाहिकम् ।

अमृतात्मकार्धचन्द्र-

प्रगुणाभरणोऽध्वमण्डलं निखिलम् ।

विश्रमयन्निजसंविदि

जयदोऽस्तु सतां सदा जयेदः ॥

अथ द्वितीयार्धेनाध्वोपयोगं प्रकाशयितु-
माह

अथांध्वनोऽस्य प्रकृत

उपयोगः प्रकाश्यते ॥ १ ॥

प्रकृत इति यागादौ ॥ १ ॥

तदेवाह

इत्थमध्वा समस्तोऽयं
यथा संविदि संस्थितः ।
तद्वारा शून्यधीप्राण-
नाडीचक्रतनुष्वथो ॥ २ ॥

बहिश्च लिङ्गमूर्त्यभि-
स्थण्डलादिषु सर्वतः ।
तथा स्थितः समस्तश्च
व्यस्तश्चैष क्रमाक्रमात् ॥ ३ ॥

तद्वारेति संविद्वारेण, तत्सृष्टा एव शून्या-
दयः । यदुक्तं प्राक्

‘संविद्वारेण तत्सृष्टे शून्ये धियि मरुत्सु च ।
नाडीचक्रानुचक्रेषु बहिदेहेऽध्वसंस्थितिः ॥’

(तं० ८ । ४)

इति । ब्रह्मिरिति शून्यादिप्रमातुः, मूर्तिः शि-
व्यात्मा, आदिशब्दात् कुम्भादौ । तदुक्तम्

‘कुम्भमण्डलबहिस्थश्चाध्वात्मस्यः शिशोश्च यः ।
स्वत्रस्थश्चापि चैकत्र अध्वसंधिः प्रकीर्तिः ॥’

इति । समस्त इति पद्मिधोऽपि, व्यस्त

इति शोध्यत्वेनाभिमतः कलाद्यन्यतमः, क्रमा-
क्रमादिति क्रमः स्थूलसूक्ष्मपरात्मा, अक्रम
एकप्रघटकात्मा ॥ ३ ॥

नन्वेवमवस्थानेनास्य किं प्रयोजनमित्या-
शङ्क्याह

आसंवित्तत्वंमावाह्यं

योऽयमध्वा व्यवस्थितः ।

तत्र तत्रोचितं रूपं

स्वं स्वातन्त्र्येण भासयेत् ॥४॥

. संवित्तत्वादारभ्य बाह्यपर्यन्तं योऽयं षड्डि-
धोऽप्यध्वा संस्थितस्तत्र तत्र मुवनपदाव्यात्म-
न्यध्वनि स्वं संकुचितमात्मानं स्वातन्त्र्येण
'अहमेव परो हंसः' (ख० ४।३९५) इत्याद्या-
त्मना स्विमर्शेनोचितमसंकुचितं परशिवा-
त्मकं रूपं भासयेत् तन्मयं संपादयेदित्यर्थः ।
तदुक्तम् ।

'अस्य विश्वस्य सर्वस्य पर्वन्तेषु समन्ततः ।

अंघप्रक्रियया तत्वं शैवं ध्यात्वा महोदयः ॥'

(वि० मै० ५७ श्लो०)

इति । अनेन चानुजोदेशोद्दिष्टमभेदभावना-
रूपमपि प्रमेयमासूत्रितम् ॥ ४ ॥

ननु संकुचितस्यापि देहादिप्रमातुः कथमेवं
भायादित्याशङ्क्याह

सर्वं सर्वत्र रूपं च

तस्यापि न न भासते ।

नह्यवच्छेदितां क्वापि

स्वप्नेऽपि विषहामहे ॥ ५ ॥

अवच्छेदितामिति संकुचितात्मतामिति ।

यदाहुः

‘प्रदेशोऽपि ब्रह्मणः ‘सार्वरूप्यमनतिक्रान्तश्चाविकल्प्यश्च’
इति ॥ ५ ॥

नन्वेवमवभासनेन कोऽर्थः, इत्याशङ्क्याह

एवं विश्वाध्वसंपूर्णं

कालव्यापारचित्रितम् ।

देशकालमयस्पन्द-

सद्ग देहं विलोकयेत् ॥ ६ ॥

ततश्चं किमित्याशङ्क्याह

तथा विलोक्यमानोऽसौ

विश्वान्तर्देवतामयः ।

ध्येयः पूज्यश्च तर्प्यश्च

तदाविष्टो विमुच्यते ॥ ७ ॥

न केवलं देहादावेवंभावनेनैतत्स्यावद्व-
हिरपि, इत्याह

इत्थं घटं पटं लिङ्गं

स्थण्डिलं पुस्तकं जलम् ।

यद्वा किंचित्कचित्पश्ये-

तत्र तन्मयतां ब्रजेत् ॥ ८ ॥

ननु संविन्मयतापत्तावर्चनादि सर्वत्र नि-
मित्तमुक्तमिह पुनः किमेतदुच्यते, इत्या-
शङ्क्याह

तत्रार्पणं हि वस्तूना-

मभेदेनार्चनं मतम् ।

तथा संपूर्णरूपत्वा-
 नुसंधिधर्यनमुच्यते ॥ ९ ॥

संपूर्णत्वानुसंधान-
 मकर्म्पं दार्ढ्यमानयन् ।

तथान्तर्जल्पयोगेन
 विमृशञ्चपभाजनम् ॥ १० ॥

तत्रार्पितानां भावानां
 स्वकभेदविलापनम् ।

कुर्वस्तद्रश्मिसद्भावं
 दद्याद्वोमक्रियापरः ॥ ११ ॥

दार्ढ्यमिति साक्षात्कारपर्यन्तम् । तथेति
 अनुसंधानदार्ढ्येन । दद्यादिति तद्रश्मिरूपतया
 चकास्यांदित्यर्थः । अयमेव होम उच्यते
 इत्युक्तं ‘होमक्रियापरः’ इति ॥ ११ ॥

नन्वेवमनुतिष्ठतः किं स्यादित्याशङ्क्याह

तथैवंकुर्वतः सर्वं
 समभावेन पश्यतः ।
 निष्कम्पता व्रतं शुद्धं
 साम्यं नन्दिशिखोदितम् ॥१२॥

सर्वं हेयोपादेयाद्यात्मकम् । तदुक्तं तत्र

‘सर्वंत्र समता श्वत्र व्रते देवि विधीयते ।
 न कषायैव्रती भिक्षुर्न मौनी संयतो भवेत् ॥
 यावन्न परमेशानो विज्ञातः सर्वगः शिवः ।
 तस्मादन्तर्मुखो नित्यं साधनातत्परो व्रती ॥
 सर्वभूतान्तरस्थायी यस्मादेकः शिवः प्रिये ।
 तस्मात्समत्वं मूलं तु व्रतानां परमं व्रतम् ॥
 येऽन्ये केचिद्व्रता भद्रे तेऽङ्गभावं व्रजन्त्यतः ।
 अङ्गसौ कथितो देवि व्रतानां परमो व्रतः ॥’

इति ॥ १२ ॥

अयमेव च परः समाधिरित्याह

तथाच्चेनजपध्यान-

होमव्रतविधिकमात् ।

परिपूर्णा स्थितिं प्राहुः

समाधिं गुरवः पुरा ॥ १३ ॥

पुरागुरवः पूर्वगुरवः श्रीकण्ठाद्याः । यदाहुः

‘खपरसथेषु भूतेषु जगत्यस्मिन्समानधीः ।

शिवोऽहमद्वितीयोऽहं स समाधिः परः स्मृतः’

(नै० त० ८१८)

इति ॥ १३ ॥

नन्वेवंविधे त्वर्चनादौ किं बाह्यं किंचिद-
पेक्षणीयं न वा ? इत्याशङ्क्याह

अत्र पूजाजपाद्येषु

बहिरन्तर्द्वयस्थितौ ।

द्रव्योघे न विधिः कोऽपि

न कापि प्रतिषिद्धता ॥ १४ ॥

बहिःस्थितौ द्रव्योघे मद्यादौ, अन्तः-
स्थितौ नालाज्यादौ ॥ १४ ॥

नन्वत्र कस्मादुपेक्षणीयत्वमित्याशङ्क्याह

कल्पनाशुद्धिसंध्यादे-

र्नोपयोगोऽत्र कश्चन ।

नन्वत्रं किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

उक्तं श्रीत्रिकसूत्रे च

जायते यजनं प्रति ॥ १५ ॥ -

अविधिज्ञो विधिज्ञश्चे-

त्येवमादि सुविस्तरम् ।

श्रीत्रिकसूत्र इति त्रिकप्रमेयसूचिकायां
श्रीपरात्रीशिकायामित्यर्थः । तथा च तत्र

‘अविधिज्ञो विधानज्ञो जायते यजनं प्रति ।’

(परात्री० २० श्लो.)

इत्यादि बहूक्तम् । एतच्च प्रागेवोक्तमिति न
पुनरायस्तमिह ॥ १५ ॥ ..

ननु एवमप्यत्र

‘नित्योदिता पराशक्तिर्यद्यप्येषा तथापि च ।

बाह्यचर्यविहीनस्य दुर्लभा कौलिकी स्थितिः ॥’

इत्यादिना बाह्योपयोगः कथंचिदान्नातः, इति
किमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह

यदा यथा येन यत्र

स्वा संवित्तिः प्रसीदति ॥ १६॥

तदा तथा तेन तत्र
 तत्तद्भोग्यं विधिश्च सः ।
 एतच्च सर्वमेवात्र विहितमित्याह
 लौकिकालौकिकं सर्वं
 तेनात्र विनियोजयेत् ॥ १७ ॥
 निष्कम्पत्वे सकम्पस्तु
 कम्पं निर्हासयेद्वलात् ।

निष्कम्पत्व इति निर्विकल्पकत्व इत्यर्थः ।
 कम्पं शङ्खादिरूपं बलान्निर्हासयेत् तत्रैव
 यत्परो भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदाह
 यथा येनाभ्युपायेन
 क्रमादक्रमतोऽपि वा ॥ १८ ॥

विचिकित्सा गलत्यन्त-
 स्तथासौ यत्प्राप्नुवेत् ।

विचिकित्सेति शङ्खा, अनेन च कम्पहा-
 सारूप्यमपि प्रमेयमुक्तम् ॥

अतश्चं किमित्याह

धीकर्माक्षगता देवी-

निषिद्धैरेव तर्पयेत् ॥ १९ ॥

निषिद्धैरिति 'यद्वव्यं लोकविद्विष्टम्' इत्या-
दिनान्नातैः ॥ १९ ॥

नन्वेवं निषिद्धांचरणे किं प्रमाणमित्या-
शङ्क्याह

वीरव्रतं चाभिनन्दे-

दिति भर्गशिखावचः ।

तदुक्तं तत्र

'वीरव्रतं चाभिनन्देयथायोगं तथाभ्यसेत् ।'

इति ॥

ननु शङ्कादिभिः किं कृतं यदेवं तन्निर्द्वासे
यतः, इत्याशङ्क्याह

तथांहि शङ्का मालिन्यं ।

जलान्निः संकोच इत्यदः ॥ २० ॥

संसारकारागारान्तः

स्थूलस्थूणाघटायते ।

मालिन्यमाणवमलात्मकमज्ञानम् । ग्लानि-
स्तदुत्थोऽनुत्साहः । यदुक्तम्

‘ग्लानिर्विलुणिठका देहे तस्याश्चाज्ञानतः सृतिः ।’

(स्प० ३।८)

इति । संकोचो देहादिप्रमातृतापारिमित्यम्,
स्थूणाशब्देन चात्र हडिर्लक्ष्यते ॥ २० ॥

नन्वस्त्येव दुरुन्मूलं शङ्काया बीजं यदिदं
कार्यमिदं नेति तत्कथं तन्निर्हासे यत्तत्त्वता
भाव्यमित्याशङ्कयाह

मन्त्रा वर्णस्वभावा ये
द्रव्यं यत्पाञ्चभौतिकम् ॥ २१ ॥

यद्विदात्म प्राणिजातं
तत्र कः संकरः कथम् ।

संकरो हि भिन्नस्वभावानां भवति न च
मध्यादीनां कश्चित्स्वभाव इत्युक्तं वर्णस्वभावा
इति पाञ्चभौतिकमिति चिदात्मेति च । एतच्च
प्रागेव निषेधविधितुल्यत्वाभिधानसमये निरू-
पितमित्यत एवावधार्यम् ॥ २१ ॥

एवमस्या निमित्ताभावात् संभव एव
नास्ति,-इत्याह ।

संकराभावतः केयं

शङ्खा तस्यामपि स्फुटम् ॥२२॥

न शङ्खेत तथा शङ्खा

विलीयेतावहेल्या ।

संकरशब्दोऽत्र संकीर्यमाणयोः कार्याकार्य-
योरुपलक्षणम् । केयमिति न काचिदित्यर्थः ।
एवं निर्हेतुकत्वेऽपि अस्यां प्रमादादुल्लसन्त्यां न
विचिकित्सितव्यमित्याह ‘तस्यामपि न शङ्खेत’
इति । तथा च सुखमेव तन्निरीसः सिद्ध्येदि-
त्युक्तं ‘तथा शङ्खा विलीयेतावहेल्या’ इति २२

न चात्र युक्तिरेवास्ति यावदागमोऽपीत्याह

श्रीसर्वाचारवीराली-

निशाचरक्रमादिषु ॥ २३ ॥

शास्त्रेषु विततं चैत-

त्तत्र तत्रोच्यते यतः ।

क्रमः क्रमदर्शनम्, आदिशब्दाच्छ्रीगम-
शास्त्रम् ॥ २३ ॥

तत्रत्यमेव ग्रन्थैकदेशमुदाहरति

शङ्क्या जायते ग्लानिः

शङ्क्या विघ्नभाजनम् ॥ २४ ॥

‘शङ्क्या कुगतिं याति तस्माच्छङ्कां परित्यजेत् ॥’

इत्यस्य द्वितीयमर्धम् । तत्र श्रीसर्ववीरे

‘अज्ञानाच्छङ्कते मृदस्ततः सृष्टिश्च संहृतिः ।

मद्वा वर्णात्मकाः सर्वे वर्णाः सर्वे शिवात्मकाः ॥

येयापेयं स्मृता आपो भस्याभस्यं तु पार्थिवम् ।

सुरुपं च विस्तुपं च तत्सर्वं तेज उच्यते ।

सृष्ट्यासृष्ट्यौ स्मृतौ वायुश्छिद्रमाकाशमुच्यते ॥

नैवेद्यं च निवेदी च नैवेद्यं गृह्णते च ये ।

सर्वं पञ्चात्मकं देवि न तेन रहितं कचित् ॥

इच्छामुत्पादयेदात्मा कथं शङ्का विधीयते ।’

इत्याद्युक्तम् । श्रीवीरावलौ च सप्तभोदेशो बहूक्तं
तत्त्वं प्रागपि किंचित्संवादितमिति ग्रन्थविस्तर-
भयान्न पुनर्लिखितं तत्तत एवावधार्यम् ।
श्रीनिशाचरेऽपि

‘विंकल्पाज्ञायते शङ्खा सा शङ्खा बन्धस्तपिणी ।

बन्धोऽन्यो नहि विद्येत ऋते शङ्खां विकल्पज्ञाम् ॥’

इत्युपक्रम्य

मश्चशङ्खात्मशङ्खा च तच्चशङ्खा परा मता ।

षट्क्षयां कथयिष्यामि यथा मोक्षमवाप्यसि ॥’

इत्यादि बहुक्तम् । श्रीक्रमसञ्चावेऽपि

‘.....शङ्खाशून्यो भवेत्सदा ।’

इति ॥ २४ ॥

न केवलमेतत्स्वतः शास्त्रतश्च सिद्धं यावद्गुरु-
तोऽपि,-इत्याह

उवाचोत्पलदेवश्च

श्रीमानस्मद्गुरोर्गुरुः ।

तदेवाह

सर्वाशङ्खाशनिं मार्गं

नुमो माहेश्वरं त्विति ॥ २५ ॥

तदुक्तम्

‘सर्वाशङ्खाशनिं सर्वालक्ष्मीकालानलं तथा ।

सर्वामङ्गल्यकल्पान्तं मार्गं माहेश्वरं नुमः ॥’

(उ० स्तो० २२८)

इति ॥ २५ ॥

एतदेव श्लोकस्य प्रथमार्धेनोपसंहरति

अनुत्तरपदासये

तदिदमाणवं दर्शिता-

भ्युपायमतिविस्तरा-

ननु विदांकुरुध्वं लुधाः ।

दर्शिताभ्युपायमिति दर्शितः स्थानंभेदा-
आत्माभ्युपायो यस्य इति शिवम् ॥ २६ ॥

चिदभेदभावनावश-

निरस्तशङ्काकलङ्कदुर्लितः ।

जयरथ एतदरच्यत्

कृतविवृति द्वादशाहिकं सद्यः ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविर-

चिते तत्रालोके श्रीजयरथविरचितविवेकाभिस्त्व-

व्याख्योपेते अध्वोपयोगप्रकाशनं नाम

द्वादशमाहिकम् ॥ १२ ॥

श्रीमत्प्रतापभूमदुराक्षया श्रीतत्ये सताम् ।

मञ्जुष्ठदग्नीलेन संपादायं प्रकाशितः ॥

श्रीमत्प्रतापद्विवार्यणं भूयात् ।